

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORTADOĞU'DA OTORİTER REJİMLER

ABDULLAH ERDEM DEMİRTAŞ
09716005

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Haldun Gülalp

İSTANBUL
2012

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORTADOĞU'DA OTORİTER REJİMLER

ABDULLAH ERDEM DEMİRTAŞ
09716005

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 28.02.2012
Tezin Savunulduğu Tarih: 21.03.2012

Tez Oy birliği/ ~~Oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.~~

Unvan Ad Soyad
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haldun Gülalp
Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Ziya Öniş
Doç. Dr. Yüksel Taşkın

İmza

İSTANBUL
Mart, 2012

ÖZ

ORTADOĞU'DA OTORİTER REJİMLER

A.Erdem Demirtaş
Mart, 2012

Ortadoğu siyasal coğrafyasının en belirgin özelliklerinden biri, uzun yıllardır bölgede hüküm süren dirençli otoriter rejimlerdir. Otoriter rejimler yalnızca güncel siyaset üzerinde değil, yürüttükleri politikalarla, bölgenin ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısı üzerinde de uzun erimli ve belirleyici etkilere sahiptir. Bu nedenle, Ortadoğu siyasetini ve toplumlarını anlayabilmek için, otoriter rejimlerin kaynaklarını ve işleyiş mekanizmalarını kavramak büyük öneme sahiptir. Bu tez, Ortadoğu'da otoriter rejimler üzerine akademik literatürün bir bilançosunu sunmayı hedeflemektedir. Otoriter rejimleri incelerken hangi kuramsal yaklaşımların benimsendiği, bu yaklaşımların literatüre olan katkıları ve sorunlu yönleri eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Böylece, Ortadoğu'da otoriter rejimleri uzun yıllar ayakta tutan kültürel, ekonomik, siyasal ve toplumsal dinamikleri ana hatlarıyla ortaya koyabileceğime inanıyorum. Bu amaç doğrultusunda, ilk olarak, mevcut literatür otoriter rejimlerin kaynakları ve rejimlerin kendilerini sürdürme stratejileri bakımından iki ana başlık halinde sınıflandırılacaktır. Literatürün sınıflandırılması ve alt başlıklar halinde incelenmesinin ardından, son bölüm, otoriter rejimler nasıl incelenmeli sorusuna cevap arayan bir tartışmaya ayrılmıştır. Bu bölümde ilk olarak, son yılların yeni otoriteryanizm tartışmaları ele alınacaktır. Yeni otoriteryanizm çalışmalarının vaatleri ve sınırlılıkları ortaya konulduktan sonra, otoriter rejimleri siyasal iktidar perspektifinden okumanın, ana akım rejim çalışmalarının sıkıştığı dar formalist bakış açısını zenginleştireceği, siyasal rejimleri ortaya çıkaran toplumsal faktörleri ve rejimlerin maddi ve sembolik yaşam stratejilerini bütün veçheleriyle kavramamıza yardımcı olabileceği ileri sürülecektir. Burada, siyasal iktidar perspektifi olarak önerilen yaklaşıma, Pierre Bourdieu'nun *alan* teorisi ve Michael Mann'ın siyasal iktidar üzerine geliştirdiği kavramsallaştırmalardan hareketle varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, otoriter rejimler, yeni otoriteryanizm, devlet, demokrasi, meşruiyet, sembolik şiddet, alan teorisi, altyapısal iktidar.

ABSTRACT

AUTHORITARIAN REGIMES IN THE MIDDLE EAST

A.ErdemDemirtaş

March, 2012

One of the most prominent characteristics of the political geography of Middle East is durable authoritarian regimes that have been prevalent in the region for a long time. Authoritarian regimes have decisive and long run influences on economic, social and cultural structures of the region as well as contemporary politics. Therefore, it is crucial to grasp the origins and the dynamics of the authoritarian regimes in order to understand Middle East societies and politics. The purpose of this thesis is to offer a review of the academic literature on the Middle East authoritarian regimes. A critical appraisal will be held with respect to theoretical approaches which have been employed to analyse authoritarian regimes in the Middle East in terms of their contributions to the literature and their shortcomings. Hence, I hope, I can figure out the economic, political and social dynamics that lie behind the Middle East authoritarian regimes. To this end, the extant literature will be classified into two main headings with regard to origins and survival strategies of the authoritarian regimes. Having classified the literature, the last part of this thesis is devoted to a discussion on how can we scrutinize the political regimes. First, recent debates on the new authoritarianism in comparative politics will be evaluated. After evaluating the promises and limits of the new authoritarianism literature, it will be argued that analysing authoritarian regimes in the light of political power approach might widen and deepen the narrow perspective of mainstream regime studies. Furthermore, a power oriented approach might contribute to apprehending the origins and, material and symbolic survival strategies of political regimes. The political power approach that will be offered in the last chapter derives from the *field* theory of Pierre Bourdieu and power concepts of Michael Mann.

Keywords: Middle East, authoritarian regimes, new authoritarianism, state, democracy, legitimacy, field theory, symbolic power, infrastructural power.

ÖNSÖZ

Otoriter rejimler dünya üzerinde en yaygın rejim tipini oluşturmaktadır. Birçok siyaset bilimcinin, modernleşme, piyasa liberalleşmesi, küreselleşme gibi süreçler sonunda otoriter rejimlerin tarih sahnesinden silineceklerine yönelik beklentileri şimdilik gerçekleşmemiş gözükmemekte. Samuel Huntington tarafından *üçüncü dalga* demokratikleşme hareketi olarak adlandırılan süreçten Ortadoğu bölgesi hiç etkilenmemiş gözükmemekte. Ortadoğu ülkelerinin neredeyse tamamı bağımsızlıklarını elde ettikleri günden bu yana otoriter rejimlerle yönetilmektedir. Otoriter rejimlerin Ortadoğu’da bu denli yoğunlaşmış olması akademik merakı da cezbetmiştir. Bu güne kadar birçok siyaset bilimci Ortadoğu’da rejim meselesine eğilmiş ve bu konuda önemli kuramsal açıklamalar geliştirmiştir. Bu çalışma Ortadoğu otoriter rejimlerine yönelik akademik literatürün bir bilançosunu sunmayı hedeflemektedir. Otoriter rejimleri incelerken hangi kuramsal yaklaşımların benimsendiği, bu yaklaşımların literatüre olan katkıları ve sorunlu yönleri eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Böylece, Ortadoğu’da otoriter rejimleri uzun yıllar ayakta tutan kültürel, ekonomik, siyasal ve toplumsal dinamikleri ana hatlarıyla ortaya koyabileceğime inanıyorum.

Tez çalışmalarının bu kısmında beklenen, söz konusu tezin ortaya çıkış sürecinde katkısı bulunan ve müellifin hayatında büyük öneme sahip kişi ve kurumlara teşekkür edilmesi ve bir anlamda vicdan borcunun ödenmesidir. Ne yazık ki, bu sınırlı satırlarda ve tezin resmi sınırları içinde, borcumu kelimelerle ödeyebilecek kadar mahir değilim. Ancak teşekkürlerimi sunabilirim.

İlk olarak, gerek bu tezin oluşum sürecinde gerekse akademik yöneliminin oluşmasında büyük katkısı olan, Sayın Prof. Dr. Haldun Gülalp’e ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu tezin yazım sürecinde, her aşamada görüşlerimi sabırla dinledi, taslak metinleri titizlikle okudu ve yorumlarıyla zihnimin berraklaşmasına yardımcı oldu. Ayrıca, yüksek lisans öğrenimim boyunca kendisinden aldığım derslerde ve Yıldız Teknik Üniversitesi Küresel İncelemeler Merkezi’nde asistanlığımı yürüttüğüm süre boyunca yaptığı katkılardan dolayı kendisine müteşekkirim.

Yüksek lisans hayatım boyunca kendilerinden ders aldığım hocalarımın hepsine katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Özellikle Dr. Evren Balta Paker Karşılaştırmalı Siyaset dersinde bir dönem boyunca yürüttüğümüz tartışmalarla rejim çalışmalarına ilginin artmasına ve bu tezde ileri sürdüğüm birçok fikrin nüvelerinin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Son olarak, hayatımın bütün kritik dönemeçlerinde sonsuz desteklerini hissettiğim, kendilerinden çok beni düşünen başta annem ve ablam olmak üzere ailemin tüm fertlerine sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

A.Erdem Demirtaş
Mart, 2012

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
1.GİRİŞ	1
1.1. Arap Baharı ve Otoriter Rejimler	3
1.2. Tezin İçeriğine ve Bazı Kavramlara İlişkin Açıklamalar	5
2.OTORİTER REJİMLERİN KAYNAKLARI	14
2.1. Kültürel Açıklamalar	14
2.1.1. İslam Demokrasiye Engel mi?	15
2.1.2. Geleneksel Yapılar ve Arap Toplumu	24
2.1.3. Kültürü Yeniden Düşünmek	32
2.1.3.1. Nasıl Bir Kültür Analizi?	36
2.2. Siyasal İktisadi Açıklamalar	38
2.2.1. Rantiye Devlet Teorisi	38
2.2.2. Rantiye Devleti Yeniden Düşünmek	45
2.2.2.1.Körfez Ülkelerinde Sermaye Birikimi ve Sınıf Oluşumu	47
2.2.3. Ortadoğu'da Neoliberal Dönüşüm	54
2.2.3.1. Neoliberal Çağda Otoriteryanizm	59
3. OTORİTERYEN STRATEJİLER ve REJİMLERİN SÜREKLİLİĞİ ...	64
3.1. Siyasal Stratejiler	64
3.1.1. Seçim Sistemleri	64
3.1.2. Seçim Mühendisliği Uygulamaları	66
3.1.3. Devletten Pay Kapma Yarışı Olarak Seçimler	69
3.1.4. Muhalefete Yönelik Böl ve Yönet Stratejileri	72
3.1.5. İlimliler vs. Radikaller	74
3.1.6. Paralel Kurumlar, Bölünmüş Elitler	79
3.2. Devletin Şiddet Aygıtı ve Savaşın Rolü	85
3.2.1. Güçlü Ordu, Güçlü Devlet	85
3.2.2. Bir Toplumsal Kontrol Mekanizması Olarak Savaş ve Savaş Hazırlıkları	95
3.3. Otoriteryanizmin Sembolik Dünyası	102
3.3.1. Meşruiyet, Hegemonya, Sembolik İktidar	103
3.3.2. “-miş gibi” Yapmak: Suriye’de Otoriteryanizmin Sembolik Siyaseti	110
3.3.3. İktidarın Ayinleri: Fas’ta Sembolik Meşruiyet	115

4. SONUÇ: OTORİTER REJİMLERİ YENİDEN DÜŞÜNMEK	120
4.1. Yeni Otoriteryanizm Çalışmaları	121
4.2. Rejimleri İktidar Perspektifinden Okumak	128
KAYNAKÇA	138
ÖZGEÇMİŞ	147

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ASP	: Arap Sosyalist Partisi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BM	: Birleşmiş Milletler
CDT	: Confédération Démocratique du Travail
DSİ	: Disipline Edici Sembolik İktidar
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
GSYH	: Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla
İİS	: İthal İkameci Sanayileşme
IMF	: International Monetary Fund
KİT	: Körfez İşbirliği Teşkilatı
NDP	: National Democratic Party
OPEC	: Organization of the Petroleum Exporting Countries
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
YAK	: Yüksek Askeri Konsey

1.GİRİŞ

Tunuslu Muhammed Bouazizi, 26 yaşında yeni mezun, genç bir mühendisti. Eğitimine uygun bir iş bulamadığından, evine eklemek götürebilmek için sokaklarda sebze-meyve satmaktaydı. Daha önceleri, sebze sattığı tezgâhına birkaç kez polis tarafından el konulmuştu. 17 Aralık 2010 günü polis, Bouazizi'nin tezgâhına yeniden el koymak istedi. Bouazizi karşı koymaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Polis tarafından hakaret gördü ve dayak yedi. Kendisine yapılanları hazmedemeyen Bouazizi, aynı günün akşamında kendisini sokak ortasında benzin dökerek ateşe verdi. Birkaç gün sonra başka bir işsiz genç adam (Lahseen Naji), “sefalete, işsizliğe hayır” diye bağırarak için çıktığı elektrik direğinde, elektrik kablolarını tutarak hayatına son verdi. Aynı günlerde başka intihar haberleri de gelmeye başlamıştı. Hayatlarına son vererek, yapılabilecek en büyük siyasal başkaldırı eylemini gerçekleştiren bu gençlerin yaktıkları isyan ateşi günler içinde bütün Tunus'a, haftalar içindeyse Mısır, Yemen, Bahreyn, Libya ve Suriye'ye ulaştı. Eylemlerin nedenleri arasında ekonomik sıkıntılar ve geleceğe dair umutsuzluk ilk sırada geliyordu belki, fakat sokakları dolduran kalabalıkların öfkesi, ilk olarak, ülkelerini yıllardır demir yumrukla yöneten otoriter rejimlere yönelmişti.

Geçtiğimiz bir yıldır Ortadoğu'yu sarsan halk hareketleri Tunus ve Mısır'da diktatörleri devirerek ilk hedeflerini gerçekleştirmiş oldu. Libya'da Muammer Kaddafi rejimi, NATO müdahalesiyle son buldu. Suriye'de ise rejim ile muhalifler arasında dozu her geçen gün artan şiddet sarmalı kördüğümüne dönüşmüş görünüyor. Başta, ABD, Avrupa Birliği ve Körfez Ülkeleri olmak üzere küresel ve bölgesel güçler, Ortadoğu'yu sarsan halk hareketlerine bir istikamet vermeye çalışırlarken, halklar ısrarlı bir şekilde gelecekleri üzerinde söz söylemek ve kaderlerine malik olmak adına haklarını savunmaya devam ediyorlar.

Ortadoğu'da sömürgecilik sonrası dönemin en önemli toplumsal ve siyasal gelişmeleri yaşanırken, bir sosyal bilimci olarak mesaimin önemli bir kısmını

bölgede neler olup bittiğini anlamaya çalışmaya ayırdım. Olayları bir yandan medyadan takip etmeye çalışırken, bir yandan da ana akım medya tarafından maruz bırakıldığımız *epistemik şiddet*'i¹ bertaraf edebilmek umuduyla akademik kaynaklara yöneldim. Bu naif düşünce, akademik yazının Ortadoğu konusunda, medyadan aşağı kalmayacak derecede, özensiz, dağınık yapısını ve önyargılı tavrını fark etmemle, beni Ortadoğu konusunda bir tez yazmaya ikna etti.

Ortadoğu isyanları üzerine düşünürken ilgimi çeken ilk nokta, yaşanan isyan dalgası karşısında gerek akademisyenlerin gerek siyasetçilerin gerekse bu meseleleri tartıştığım arkadaşlarımın büyük bir hayret içinde olmalarıydı. Şüphesiz bu şaşkınlık ve olan bitene anlam verememe halini ben de yaşıyordum. Ortadoğu rejimlerinin gücüne ve sağlamlığına ya da Ortadoğu halklarının “ataletine” o kadar inan[dırıl]mışız ki, artık yeter deyip meydanları dolduran insanların görüntülerine ve birbiri ardına sarsılan rejimlere inanamıyor, halk hareketlerinin ardında bir bit yeniği arıyorduk. Şüphesiz bu şaşkınlığımızın haklı nedenleri de vardı. Ortadoğu uzun zamandır istikrarını koruyan otoriter rejimlerle yönetilmekteydi. Tunus'ta Zeynel Abidin Ben Ali yirmidört senedir, Mısır'da Hüsnü Mübarek otuz senedir, Suriye'de ise Esad ailesi kırk iki senedir (1970-2012) ülkelerini yönetmekteydi. 1980'lerden itibaren bazı ülkelerde sınırlı da olsa siyasal liberalleşme adımları atılmaya başlanmıştı. Ne var ki, bu adımlar rejimlerin otoriter özelliklerinden bir şey kaybetmelerine neden olmadı. Ortadoğu ülkeleri *Freedom House* raporlarında her sene en düşük siyasal haklar ve özgürlükler skorlarını elde etmeye devam ettiler. Otoriteryanizmin bu kadar uzun süredir hükümlan olduğu topraklarda rejim değişiklikleri bu kadar kolay olabilir miydi? Halk hareketlerinin akıbeti ne olacaktı? Bunlar şu an da cevaplarını bilmediğim çetin sorular. Fakat bu soruların cevaplarını aramadan önce, otoriter rejimlerin neden Ortadoğu siyasetinin adeta yapısal bir özelliği halini aldığını ve bu rejimlerin uzun yıllar kendilerini nasıl sürdürdüklerini araştırmaya karar verdim.

¹ Bu terimi, ana akım medyanın, Ortadoğu isyanları üzerine ürettiği, oryantalist, önyargılı söylemin çarpıtıcı etkisini ifade etmek için, her ne kadar orijinalinde başka bir bağlamda kullanmış olsa da, Spivak'dan ödünç alıyorum. Bkz., Gayatri Chakravorty Spivak, “Can Subaltern Speak?”, **Marxism and the Interpretation of Culture**, ed. C. Nelson, L. Grossberg (Basinstoke: Macmillan, 1988): 271- 313.

1.1.Arap Baharı ve Otoriter Rejimler

Toplumsal hareketler sadece meydana geldikleri ülke halkları ve yönetimleri üzerinde değil, sosyal bilimler alanında da sarsıcı etkilerde bulunurlar. Tarihin öngörülemez bir anında, öngörülemez bir coğrafyasında patlak veren bir isyan dalgası ülkeden ülkeye sıçrarken, çoğu sosyal bilimcinin biat ettiği ön kabullerin ve zihinsel koşullanmışlıkların zemini sarsılmaya başlar. Yıllar içinde oluşmuş ve artık pek de sorgulanmadan kabul edilen “bilimsel” kanaatler, çok değişkenli, çok aktörlü ve çok katmanlı bir dünyada bilinmezlikler içinde yol alan sosyal bilimci için bir kroki işlevi görür. Ne var ki, krokinin gösterdiğini, gerçeğin aracısız, saf bir tezahürü olarak kabul etmek, yolda karşılaşılabilecek türlü tuzağı fark edemeyip yakalanmakla sonuçlanabilir. Bu anlamda, toplumsal gerçekliği anlamaya çalışmak esasında bir cesaret işidir.

Toplumsal devrim hareketleri sosyal bilimciler için tedirginliklerin yanı sıra yeni sorgulama imkânlarını da beraberinde getirir. Toplumsal hareketler belirli bir sürece yayılırlar ve bu süreç içinde hareketin akıbetine yönelik öngöründe bulunmak oldukça zordur². Çünkü kat edilen her aşama, hareket için farklı kısıtlar ve olanaklar sunar. Toplumsal faillerin bu uğraklarda nasıl seçimler yapacaklarını önceden kestirmek nereyse imkânsızdır. Hareket ilerledikçe farklı grupların düşünceleri ve davranışları değişebilir. Bunun yanında rejimlerin ve uluslararası aktörlerin süreç içersinde devrim hareketine verecekleri tepkiler ve alacakları tavır, hareket için maddi fırsatlar yaratabileceği gibi kısıtlar da getirebilir. Devrim süreçlerinde, öngöründe bulunmayı zorlaştıran etmenlerden bir diğeri, aktörlerin pozisyonlarına ve sürece etki eden dinamiklere yönelik birçok bilgiye vakıf olamama sorunudur. Sürece etki eden kritik durumlara, kararlara ilişkin bilgiler çoğu halde ancak devrim sürecinin tamamlanmasının ardından açığa çıkmaktadır. Ayrıca, o an için çok önemli gözükmeyen bazı ayrıntıların, süreç içinde çok kritik bir rol oynadıkları daha sonra anlaşılabilir. Örneğin İran devriminin ilk günlerinde Rıza Şah’ın hastalığı ile devrimin başarısı arasında bir ilişki kurulmuyordu. Oysa Nikki Keddie’ye göre,

² “Devrimler tahmin edilebilir mi?” sorusu üzerine ufuk açıcı bir tartışma için bkz. Nikki R. Keddie, “Can Revolutions Be Predicted; Can Their Causes Be Understood?”, **Debating Revolutions**, ed. Nikki R. Keddie (New York: New York University Press, 1995): 3-26; Timur Kuran, “Why Revolutions Are Better Understood Than Predicted”, **Debating Revolutions**, ed. Nikki R. Keddie (New York: New York University Press, 1995): 27-34.

Şah'ın hastalığı, rejimin ayaklanmalar henüz kitleselleşmeden müdahalede bulunup isyan hareketini bastıramamasının en önemli nedenlerinden biriydi.

Toplumsal devrim süreçleri sosyal bilimcilerin öngöründe bulunmaları için çetin süreçlerdir. Fakat toplumsal hareketler, toplumsal gerçekliği yeniden düşünme olanakları yaratması bakımından üretken tartışmalara kapı aralarlar. Arap Baharı, belki daha iyi bir ifadeyle Arap isyanları süreci de Ortadoğu çalışmaları için benzer olanaklar sunmaktadır. Arap isyanları Ortadoğu rejim çalışmalarında uzun yıllardır sorgusuz kabul edilen birçok kanaati boşa çıkarmıştır. Bu kanaatler yalnızca akademide değil, gündelik dilde de dolaşımda olan ve çokça benimsenmiş “bilgilerdir.” Örneğin Ortadoğu’da otoriteryanizm literatürünün önemli bir kısmını oluşturan kültürel açıklamaların birçoğunun inandırıcılığı sorgulanmaya başlanmıştır. Arap toplumlarının durağanlık içinde oldukları, değişime direndikleri ve otoriteye kolaylıkla boyun eğdiklerine dair kültürel mitler, özgürlük, demokrasi ve refah talepleriyle canları pahasına meydanları dolduran kitlelerce bir kez daha güçlü bir şekilde yalanlanmıştır. Ayaklanan kitlelerin organizasyon yeteneği ve özellikle Mısır ve Tunus örneklerinde göstericilerin şiddeti dışlayan, barışçıl tavırları çoğu Batılı gözlemci tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Değişimin Batı ile özdeşleştirildiği, Doğu’nun ataletle anıldığı oryantalist söylem, Arap devrimlerinin Batılı başkentlerde tetiklediği yeni tür direniş hareketleriyle sarsılmaya başlamış gözükmemekte.

Ortadoğu bölgesinin üçüncü dalga demokratikleşme hareketinden etkilenmemiş olması ve otoriter rejimlerin süreğenliği bölge toplumlarının demokrasiyi gerçekleştirecek olgunluğa erişemediği ya da demokrasinin şartlarının Ortadoğu’da henüz mevcut olmadığı yönünde yorumların yaygınlık kazanmasına neden olmuştu. Kimi araştırmacılar demokrasinin önkoşullarının (*prerequisites of democracy*) Arap toplumlarında gelişmemesini kültürel faktörlere, kimi araştırmacılar ise iktisadi faktörlere bağlamaktaydılar. Bu bakış açısı, uzun yıllardır Arap toplumlarında demokrasi talep eden kitleyi görmemektedir. Oysa yıllardır özgürlük, demokrasi, katılım, hesap verilebilirlik talepleriyle seslerini yükselten kitleler rejimler tarafından kanlı bir şekilde bastırılmaktaydılar. Arap Baharı, Ortadoğu ve demokrasi çalışmalarının araştırma gündeminin önkoşullar yaklaşımından, değişimi engelleyen kurumsal düzenlemelere ve rejim kapasitesi meselelerine doğru daha güçlü bir şekilde yönelmesine neden olacaktır.

1.2. Tezin İçeriğine ve Bazı Kavramlara İlişkin Açıklamalar

Bu çalışma, Ortadoğu’da otoriter rejimler üzerine akademik literatürün bir bilançosunu sunmayı hedeflemektedir. Otoriter rejimleri incelerken hangi kuramsal yaklaşımların benimsendiği, bu yaklaşımların literatüre olan katkıları ve sorunlu yönleri eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Böylece, Ortadoğu’da otoriter rejimleri uzun yıllar ayakta tutan kültürel, ekonomik, siyasal ve toplumsal dinamikleri ana hatlarıyla ortaya koyabileceğime inanıyorum. Bu amaçla ilk olarak, mevcut literatürü sınıflandırmayı deneyeceğim. Ortadoğu otoriter rejimlerini incelemek için akademik çalışmalara yöneldiğimde karşılaştığım ilk zorluk, literatüre nasıl yaklaşmam gerektiği konusunda bana yardım edebilecek güncel bir yol haritasının eksikliği oldu. Arap dünyasında rejim ve demokrasi üzerine şu ana kadar yapılmış en iyi derleme olan *Political Liberalization and Democratization in the Arab World* 1995’te yayınlanmıştı ve daha çok demokratikleşme meselesine odaklanıyordu³. Marsha Pripstein Posusney ve Michele Penner Angrist’in *Authoritarianism in the Middle East* derlemeleri otoriteryanizmi merkeze alan ilk derlemeydi. Bu derleme oldukça orijinal çalışmaları bir araya getirmekle birlikte otoriter rejimlerin kurumsal işleyişine odaklanmaktaydı⁴. Raymond Hinnebusch’un 2006 yılında *Democratization*’ da yayınlanan, “Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique” makalesi Ortadoğu’da otoriteryanizm ve demokrasi literatürü üzerine en güncel değerlendirmeyi sunmaktadır⁵. Hinnebusch’un bu değerlendirmesi literatürü sınıflandırma amacı taşımasa da, konuyu modernleşme teorisi, sosyal yapı yaklaşımları, ekonomik liberalleşme, rejim kurumları, elitler ve küreselleşme ve uluslararası güçler şeklinde kısımlara ayırmıştır. Bu literatürün genelini anlamak amacıyla konuya yaklaşan birisi için çok yeterli gözükmemektedir. Örneğin,

³ Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble, **Political Liberalization and Democratization in the Arab World** (London: Lynne Rienner, 1995)

⁴ Marsha Pripstein Posusney Michelle Penner Angrist, **Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance** (London: Lynne Rienner, 2005). Ortadoğu’da otoriteryanizm ve demokratikleşme konularıyla ilgili diğer derlemeler için bkz. Ghassan Salame, **Democracy Without Democrats? Renewal of Politics in the Muslim World**, (London: I.B. Tauris, 1994); Howard Handelman, Mark Tessler, **Democracy and Its Limits** (Indiana: University of Notre Dame Press, 1999); Thomas Carothers, Marina Ottaway, **Uncharted Journey: Promoting Democracy in the Middle East** (Washington D.C: Carnegie Endowment, 2005); Frederic Volpi, Francesco Cavatorta, **Democratization in the Muslim World: Changing Patterns of Power and Authority** (New York: Routledge, 2007).

⁵ Raymond Hinnebusch, “Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique”, **Democratization**, c.13, s.3 (2006)

modernleşme teorisi kuramsal bir ayrımkken, ekonomik liberalleşme ve küreselleşme konu odaklıdır.

Bu çalışmada ben daha farklı bir sınıflandırma önereceğim. Literatürde otoriter rejimler meselesinin ele alınış şekline bakarak, ilk başta, “otoriter rejimlerin kaynakları” ve “otoriter rejim stratejileri” şeklinde bir ayrıma gideceğim. Ortadoğu otoriter rejimleri üzerine yayınlanmış bazı kitapları incelediği makalesinde, benzer bir sınıflandırmayı Jill Crystal da yapmıştı. Crystal bu ayrımı otoriter rejimlere neden olan ve rejimleri sürdüren faktörleri ele alan çalışmalar şeklinde yapmıştı⁶. Bu ayrım belki Jill Crystal’ın makalesinde incelediği çalışmaları sınıflandırmak için anlamlı olsa da literatürün tamamı için uygulandığında sorunlar çıkarmaktadır. Çünkü siyasal rejimleri ortaya çıkaran faktörlerle rejimlerin sürmesini sağlayan faktörleri ayırmak gerçekte mümkün değildir. Örneğin, ileride ele alacağımız rantıye devlet teorisi hem otoriter rejimlerin ortaya çıkış şartlarına hem de kendilerini sürdürmelerini sağlayan mali imkânlarla dikkat çeker. Bir başka örnek rejimlere yönelik geliştirilmiş kültürel açıklamalardır. Rejimlerin kültürel temellerine dikkat çeken çalışmalar, kültürel faktörleri hem rejimlerin kaynakları hem de onların sürmesini sağlayan faktörler olarak ele almaktadır. Jill Crystal’ın sınıflandırmasındaki ikinci başlığı “otoriteryan stratejiler” olarak tanımlamak sorunu büyük ölçüde çözecektir. Çünkü “sürdüren faktörler” rejimlerin doğrudan etkide bulunmadığı yapısal/tarihsel faktörleri de kapsıyorken “strateji” tanımı rejimler tarafından geliştirilmiş veya uygulamaya konulmuş siyaset tarzlarını ifade etmektedir. Bu sebeple ben, literatür içindeki ilk sınıflandırmayı otoriteryanizme neden olan faktörleri açıklamaya yönelik yaklaşımları değerlendirmek için “Otoriteryanizmin Kaynakları şeklinde” yapıyorum. İkinci yaptığım ayrıma ise, rejimlerin kendilerini sürdürme siyasetlerine odaklanan bir başlık olarak, “Otoriteryan Stratejiler ve Rejimlerin Sürekliliği” adını veriyorum.

Otoriteryanizmin Kaynakları başlığı altında kültürel ve siyasal iktisadi yaklaşımlar ele alınacaktır. Bunları “Kültürel Açıklamalar” ve “Siyasal İktisadi Açıklamalar” olarak başlıklandırımdım. Kültürel Açıklamalar bölümünde, ilk olarak, İslam ve demokrasi ilişkisi incelenecektir. Ortadoğu siyasetiyle ilgili gerek akademik yazında gerekse gündelik konuşmalarda en çok başvurulan açıklama biçimlerinden biri İslami

⁶ Jill Crystal, “Authoritarianism and Its Adversaries in the Arab World” **World Politics**, s.46 (1994)

siyasal kültürün demokratikleşmeye engel teşkil ettiği şeklindedir. Elie Kedourie İslam'ın tanrısal egemenlik anlayışının demokratik halk egemenliği anlayışıyla taban tabana bir zıtlık teşkil ettiğini savunmaktadır. Bu sebeple Müslüman toplumların demokratikleşemeyeceği görüşündedir. Samuel Huntington ise Soğuk Savaş sonrası dönemde esas çatışmanın İslam medeniyeti ile Batı uygarlığı arasında geçeceğini söylemektedir. Huntington'a göre İslam medeniyeti modern Batı dünyasından çok farklı bir değerler sistemine sahiptir. Ona göre İslam şiddet eğilimli bir dindir ve tarihsel olarak *kanlı sınırlara* sahiptir. Bu olumsuz görüşlerin yanında İslam ve demokrasi ilişkisini ele alan ve farklı sonuçlara varan ampirik çalışmalar da mevcuttur. Alfred Stepan, Steven Fish ve Mark Tessler yaptıkları karşılaştırmalı analizlerde İslam ve demokrasi meselesiyle ilgili önemli veriler sunmuşlardır. Bu çalışmaların ortak noktası dini inançların mutlak bir şekilde demokrasi karşıtlığı yaratmadığı şeklinde özetlenebilir. Bu bölümde hem İslam ve demokrasi karşıtlığına yönelik iddialar hem de karşı tezler ele alınıp değerlendirilecektir. Bu bölümde ikinci olarak, Ortadoğu'da geleneksel toplumsal yapıların ve kabilecilik-aşiretçilik gibi toplumsal ilişki biçimlerinin siyasal rejim üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar değerlendirilecektir. Hisham Sharabi, Arap toplumlarının bağımlı kapitalist gelişme nedeniyle geleneksel toplumsal ilişki biçimlerini ve geleneksel siyasal kültürü aşmadığını öne sürmektedir. Sharabi'ye göre geleneksel patrimonyal ilişkiler, Arap toplumunda modern formlar altında egemenliğini sürdürmektedir. Sharabi bu durumu *Neopatriyarki* olarak adlandırmaktadır. Philip Salzman da Arap toplumlarının geleneksel kültürün kıskacında olduğu görüşündedir. Salzman, İslam öncesi dönemin kabilecilik mantığının İslamlaşmayla birlikte güçlenerek Arap toplumuna ve siyasetine egemen olduğunu ileri sürer. Gerek İslam ve demokrasi ilişkisine yönelik çalışmalar gerekse geleneksel kültür analizleri özcülük, kültürü şeyleştirme ve kültürü bağımsız bir değişken olarak ele alma gibi çeşitli sorunlarla malüldürler. Bu bölümün sonunda, mevcut kültürel açıklamaların sorunları ve nasıl bir siyasal kültür analizinin rejim çalışmalarına katkı yapabileceği tartışılacaktır.

“Otoriteryanizmin Kaynakları” başlığı altında ikinci olarak siyasal iktisadi çalışmalar incelenecektir. Bu bölümde ilk olarak, Ortadoğu çalışmalarının orijinal keşiflerinden biri olan rantiyeye devlet teorisi ele alınacaktır. Rantiyeye devlet teorisi esas olarak, ekonomisi petrol ihracatından elde edilen gelirlere bağımlı olan ülkelerin demokratikleşemeyeceklerini iddia etmektedir. Çünkü büyük petrol gelirleri bu

rejimlere toplumsal kaynaklara başvurmadan mali yapılarını sürdürme ve patronaj politikalarıyla halkı yanlarına çekme imkânı tanımaktadır. Rantiye devlet teorisinin varsayımları ve işleyiş mekanizmaları ortaya konulduktan sonra, en fazla petrol gelirine sahip olan Körfez ülkelerinde son yıllarda yaşanan gelişmeler ışığında teorisinin yeni bir değerlendirilmesi sunulacaktır. Burada petrol gelirlerinin sadece otoriter rejimleri desteklemekle kalmadığı, bölgede kapitalist sınıf oluşumunun da motor gücü olduğu iddia edilecektir. Klasik rantiye devlet teorisinin devlet merkezli okuması, dinamik bir süreç olan sermaye birikimi ve sınıf oluşumu süreçlerini göz ardı etmektedir. Bu bölümün ikinci kısmında, neoliberal dönemde bölgenin ekonomik yapısında meydana gelen değişimlerin, siyasal rejimler ve toplumsal yapı üzerindeki etkileri incelenecektir. Ekonomik liberalleşmenin demokratikleşmeyi de beraberinde getireceği uzun zamandır ileri sürülen bir tezdur. Bu bölümde, incelenen çalışmalardan yola çıkılarak, piyasaların liberalleştirilmesi ve özelleştirmelerin Ortadoğu'da otoriter yönetimleri zayıflatmadığı aksine farklı sınıf koalisyonları etrafında güçlerini yeniden pekiştirmelerine neden olduğu ileri sürülecektir.

“Otoriteryan Stratejiler ve Rejimlerin Sürekliliği” bölümü, otoriter rejimlerin siyasal stratejilerinin, şiddet aygıtının, savaşın ve rejimlerin sembolik stratejilerinin rejimlerin sürekliliği üzerindeki etkilerinin inceleneceği üç alt bölümden oluşmaktadır. Siyasal stratejiler bölümünde, otoriter rejimler altında seçimlerin işlevleri, rejimlerin kendilerini sağlama almak adına uyguladıkları seçim mühendisliği uygulamaları ve muhalefete yönelik böl ve yönet stratejileri ele alınacaktır. Parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri birçok Ortadoğu ülkesinde senelerdir yapıla gelmektedir. Buna karşın, seçimler mevcut yönetimler tarafından manipüle edilmekte ve seçim yarışında muhalefet etkisiz kılınmaktadır. Bunun yanı sıra, iktidarlar uyguladıkları çeşitli stratejilerle muhalefet hareketi içinde bölünmeler yaratarak, muhalefetin iktidara karşı tek vücut olmasını engelleyebilmektedirler. Elitler arası bölünmüşlük ve devletin parçalanmış kurumsal yapısı ilk bakışta rejimler için bir tehdit olarak görülebilir. Oysa İran'da birbirleriyle çatışan yetki ve sorumluluklara sahip kurumsal yapıların ve elitler arası bölünmelerin sürdürülmesi rejim için bir hayatta kalma stratejisine dönüşmüştür. Bu bölümde ikinci olarak, otoriter rejimlerin sürekliliğinde güçlü güvenlik aygıtlarının rolü incelenecektir. Ortadoğu rejimleri, kısıtlı kaynaklarının büyük bir kısmını silahlanma ve güvenlik unsurlarının modernizasyonuna ayırmaktadırlar. Rejimlere karşı başlatılan birçok

ayaklanma bugün olduğu gibi geçmişte de güvenlik unsurları tarafından kanlı bir şekilde bastırılmaya çalışılmış ve bunların çoğunda da başarılı olunmuştur. Bunun dışında Hüsnü Mübarek'in devrilmesinde gördüğümüz gibi ordunun rejimden veya muhalefetten yana tavır koyması rejimlerin akıbeti için belirleyici rol oynamaktadır. Eva Bellin ve Jason Brownlee Ortadoğu'da otoriter rejimleri incelerken devletin şiddet kapasitesine ve bu kapasiteyi uygulamasını sağlayacak iradenin nedenlerine odaklanmamız gerektiğini söylemektedirler. Buna göre, petrol ihracatından elde edilen rant ve stratejik dış destek devletin şiddet kapasitesini artırmasını sağlayacak mali olanakları sağlarken, şiddet aygıtının (ordu/polis) patrimonyal örgütlenmesi kriz anlarında bu kurumların rejimlere bağlı kalmasını sağlamaktadır. Bellin ve Brownlee'nin yaklaşımları, dikkatleri rejim kapasitesine yönelterek bakış açımızı zenginleştirmektedir. Buna karşın, asker-siyaset ilişkisini elitlerin çıkar hesapları ve askeri bürokrasinin iç örgütlenmesini esas alarak, dar bir çerçeve içinde analiz etmektedirler. Bu bölümün ikinci kısmında, Suriye ve Irak örneklerine bakılarak otoriter rejimlerin militarizasyon stratejileri incelenecektir. Otoriter rejimler militarizasyon stratejileriyle günlük hayatı şekillendirmekte ve güvenlik söylemleriyle baskıcı politikaları meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar. Bu bölümde son olarak, rejimlerin muhalefeti önlemek veya meşruiyet yaratmak için uyguladıkları sembolik/kültürel stratejiler incelenecektir. Hiçbir siyasal iktidar, yalnızca baskı ile uzun süre ayakta kalamaz. Bu nedenle otoriter rejimler de meşruiyet yaratmak veya sembolik/kültürel alanı kontrol ederek rıza üretmek amacıyla çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir. Otoriter siyasetin sembolik stratejileri en az maddi stratejiler kadar rejimler tarafından etkin bir şekilde uygulanmaktadır. Bu nedenle, son bölümde, ilk olarak meşruiyet, hegemonya, sembolik şiddet kavramları tartışılacak ardından Suriye ve Fas örnekleri üzerinden rejimlerin sembolik iktidar stratejileri incelenecektir.

Bu çalışmanın dördüncü bölümü, son dönem otoriter rejim çalışmalarının değerlendirilmesine ve bu çalışmada incelenen literatürün verdiği ilhamla, otoriter rejimler nasıl incelenmeli sorusuna cevap arayan bir tartışmaya ayrılmıştır. İlk olarak, melez rejimler (*hybrid regimes*), rekabetçi otoriteryanizm (*competitive authoritarianism*) ve seçimli otoriteryanizm (*electoral authoritarianism*) kavramları tartışılacaktır. Bu kavramlar etrafında gelişen yeni otoriteryanizm tartışmalarının, rejim çalışmalarına yaptıkları katkılar ve bu kavramların Ortadoğu otoriter rejimleri

bağlamında açıklayıcılıkları eleştirel bir tutumla değerlendirilecektir. Yeni otoriteryanizm çalışmaları melez rejimleri başlı başına bir rejim tipi olarak almakla birlikte, hükümetlerin iktidara gelme yöntemlerine ve formel süreçlere odaklanırlar. Bu ülkelerde, hükümet seçimleri gibi demokrasinin bazı unsurları yer alır. Ne var ki, muhalefetin iktidara gelmesi birçok baskı mekanizması ve düzenleme ile ya zorlaştırılmıştır ya da imkânsız hale getirilmiştir. Yeni otoriteryanizm çalışmaları formel kurumlara ve süreçlere odaklanarak, siyasal iktidarın kaynaklarına ve işleyişine yönelik daha geniş toplumsal süreçleri ve iktidar tekniklerini göz ardı eder. Bu çalışmalar daha çok, Doğu Avrupa, Latin Amerika ve bazı Afrika ülkelerine odaklanmıştır. Ortadoğu ülkeleri bu tartışmaların dışında kalmıştır. Bu bölümde ikinci olarak, otoriter rejimleri incelemek için yeni bir kuramsal yaklaşımın imkânları tartışılacaktır. Bu bölümde geliştirmeye çalışacağım yaklaşım biçimi hem bu çalışmada incelenen literatüre hem de daha genel anlamda rejim çalışmalarına bir katkı sunmayı ummaktadır. Bunun için ilk olarak siyasal rejimlerin salt kurumsal düzenlemeler olmayıp toplumsal iktidar mücadelelerinin devlet alanındaki bir tezahürü olduğunu iddia edeceğim. Ardından, Pierre Bourdieu'nun *alan teorisi* ve Michael Mann'ın iktidar kavramsallaştırmalarından hareketle, siyasal rejimleri "iktidar" perspektifinden okumanın, belirli bir rejim tipini mümkün kılan toplumsal süreçleri, siyasal iktidarın rejimler altında kurumsallaşmış tezahürlerini ve rejimlerin kendilerini sembolik alanda yeniden üretme mekanizmalarını bir bütün olarak anlamamıza yardımcı olabileceğini ileri süreceğim.

Bourdieu sosyolojisinde toplum, ekonomi, kültür, bürokrasi vb. birçok alandan oluşur. Toplumsal aktörler bu alanlar içinde yapılandırılmış eğilimleri (*habitus*) uyarınca hareket ederler ve her bir alanda geçerli olan toplumsal sermaye birimini artırabilmek için diğer aktörlerle mücadele ederler. Faillerin *habitusları*, hem içinde mücadele ettikleri alanların kolektif tarihleri hem de eyleyicilerin kişisel tarihleri tarafından yapılandırılmış eğilimlerden oluşur. Habitusun failler üzerindeki etkisi bir zorlamadan çok, belirli bir alan içindeki zorunlulukların içselleştirilmesi ve eğilimlere dönüştürülmesi şeklindedir. Bu eğilimler (*dispositions*) faillerin toplumsal olarak anlamlı eylemlerde bulunmalarını ve çevrelerinde olup bitenleri/diğer faillerin eylemlerini anlamlandırmalarına yardımcı olur⁷.

⁷ Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London: Routledge&Kegan Paul, 1984), 170.

Bourdieu devletin de hem bir alan (*bureaucratic field*) hem de bir toplumsal sermaye biçimi (*state capital*) olarak düşünölebileceği görüşündedir. Siyasal iktidar çeşitli toplumsal aktörlerin devlet sermayesini elde edebilmek amacıyla giriştikleri bir mücadelenin ürünüdür. Devlet sermayesine erişmek toplumsal aktörlerin diğer alanlarda yürüttükleri mücadelelerde büyük avantaj elde etmeleri anlamına gelmektedir. Çünkü devlet sahip olduğu fiziki ve sembolik baskı aygıtlarının yanı sıra, çeşitli alanlarda yürütölen mücadelelerde oyunun kurallarını düzenleme gücünü elinde bulundurmaktadır.

Siyasal iktidarı toplumsal mücadelenin kurumsallaşmış bir tezahürü olarak okumak, rejim çalışmalarını zenginleőtirebilecek araştırma imkânları sunar. Alan teorisi, siyasal rejimlerin toplumsal kökenlerini ve rejimlerin hayatta kalma stratejilerini bir bütün olarak ele almaya olanak verebilir. Bourdieu'nun geliştirdiği kavramlarla rejimlere yaklaőmak, maddi/költürel, kurucu/stratejik gibi ayrımlara başvurmadan siyasal iktidarın işleyiş mekanizmalarını ortaya koymamıza yardımcı olacaktır. Örneğin, ekonomik sermayelerini artırmak amacıyla farklı gruplar arasında yaşanan çatışmaları incelerken aynı grupların bu mücadelede öne geçmek için devlet sermayesini ele geçirmek için uyguladıkları stratejileri ve bu süreçte hangi mekanizmaları kullanarak uygulamalarını meőrulaőtırdıklarını inceleyebiliriz. Devlet sermayesini ele geçirmek için girişilen her mücadele yalnızca ekonomik kaynak elde etmeyi amaçlamayıp aynı zamanda hâkim grupların kendilerini meşrulaştırıcı sembolik şiddet uygulama imkânlarını elde etmek için de giriştikleri bir mücadeledir. Aynı şey siyasal rejimler için de geçerlidir. Siyasal rejimler de yalnızca maddi destek veya toplum üzerinde oluőturdıkları baskı ile uzun müddet ayakta kalamazlar. Bu nedenle, rejimlerin sembolik şiddet stratejileri diğer ayakta kalma stratejilerinden ayrı düşünölemez. Sembolik/költürel stratejiler, rejimler için tali değil kurucu unsurlardır.

Bourdieu sosyolojisinin kavramlarından yararlanarak siyasal rejimleri incelemek rejim çalışmalarına şüphesiz yeni bir soluk getirecektir. Fakat böylesi bir inceleme, literatür çalışmasının ötesinde, her aşamasında bilinçli bir şekilde tasarlanmış ampirik ve etnografik araőtırmayı zorunlu kılmaktadır. Mevcut çalışmaların farklı kuramsal kaygılarla ortaya koyduğu verilerden yola çıkılarak alan teorisini operasyonelize etmeye çalışmak bir çok teorik ve ampirik sorunu da beraberinde getirecektir. Alan teorisinden yararlanarak bir siyasal rejim araőtırmasına koyulma

fikri heyecan verici olsa da bu tezin vaatleri arasında değildir. Bu tezin son bölümünde yapılmak istenen, önceki bölümlerde incelenecek literatürün bazı sorunlu yönlerinin, alan teorisinin sunduğu imkânlarla nasıl giderilebileceğine yönelik bazı tespitlerin okuyucuyla paylaşılmasıdır.

Michael Mann'ın geliştirdiği çeşitli iktidar kavramsallaştırmaları da rejim çalışmaları açısından faydalı katkılar sağlayabilir. Despotik iktidar, alt yapısal iktidar, yaygın iktidar gibi kavramlar ve bu kavramlara yönelik Mann'ın tarihsel/sosyolojik analizleri, Ortadoğu'da otoriter rejimler konusunda geliştirilmiş bazı düşüncelerin daha iyi kavranmasına veya meselenin farklı boyutlarının keşfedilmesine yardımcı olacaktır. Bu nedenle son bölümde Michael Mann'ın geliştirdiği ve rejim çalışmalarına uyarlanabileceğini düşündüğüm bazı kavramları açıklamaya çalışacağım. Ayrıca, otoriter rejimlerin sürekliliği ile devletin şiddet kapasitesini ilişkilendiren çalışmalara altyapısal iktidar kavramının getirebileceği yeni açılımları kısaca tartışmaya çalışacağım.

Bu tezde incelenecek olan literatür, Arap devrimlerinin orta dönemdeki akıbeti için çok fazla ümitvar beklentiler içinde olmamamız gerektiğini göstermektedir. Devrim süreçleri her ne kadar ucu açık ve öngörülemez gelişmelere gebe olsa da, rejimlerin ekonomik kaynakları ve kurumsal konfigürasyonları değişimin önündeki en büyük engel olarak gözükmektedir. Siyasal İktisadi Açıklamalar bölümünde Adam Hanieh'in gösterdiği gibi Körfez monarşileri sahip oldukları büyük petrol gelirleriyle kendilerini sürdürecektir mali imkânlarla sahiptirler. Ayrıca Körfez İşbirliği Teşkilatı çerçevesinde oluşan bölgesel oluşum, diğer Arap ülkelerindeki hareketleri de kontrol etme veya yönlendirme eğilimindedir. Ayrıca rejimlerin güçlü güvenlik aygıtları ve bunların rejimler ve toplumla kurdukları ilişki biçimi her bir örnekte farklılık gösterdiğinden, Arap Baharı farklı ülkelerde farklı istikametler alabilir. Devletin Şiddet Aygıtı ve Savaşın Rolü bölümünde incelenen çalışmalar toplumsal kalkışma süreçlerinde, rejim-asker ilişkilerine ve devletin askeri kapasitesine bakarak belirli öngörülerde bulunma olanağı sunmaktadır. Önümüzdeki dönemde yaşanacak gelişmeler bu çalışmaların yeniden değerlendirilip, revize edilmesi için birçok veri sunabilir. Son olarak, otoriter rejimlerde seçimler meselesinin ve yeni otoriteryanizm tartışmalarının incelendiği bölümler, Arap Baharı sürecinde seçimli demokrasiye geçiş yapmaya hazırlanan rejimlerle ilgili analizlerimizi zenginleştirebilir. Demokrasi talepleri karşısında zorlanan mevcut rejimler, çok partili siyasi hayata

geçiş ve devlet başkanlığı seçimlerinin yapılması yönünde ödümler vermeye hazırlanmaktadır. Ne var ki, rejimlerin demokratik prosedürleri kendi lehlerine işletmek için yapacakları düzenlemeler ve uygulamalar, otoriteryanizmin bir türünden başka bir türüne geçişle de sonuçlanabilir. Yeni otoriteryanizm çalışmaları prosedürel demokrasiye geçiş yapmaya hazırlanan rejimlerin daha yakından incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca, Ortadoğu'da bu yönde yaşanacak gelişmeleri incelemek rejim çalışmalarının varsayımlarını test etme ve otoriteryanizmden demokrasiye geçiş sürecinin farklı yönlerini keşfetme olanağı sunacaktır.

2. OTORİTER REJİMLERİN KAYNAKLARI

2.1. Kültürel Açıklamalar

Ortadoğu'nun Avrupa'dan çok farklı bir kültürel coğrafya olduğu ve bu farklılıkların bölgenin tarihsel gelişimi için bir istisnailik oluşturduğu, sömürgeci dönemden beri çeşitli mecralarda ileri sürüle gelmiştir. Ortadoğu'nun farklılığı, genelde Avrupa'nın sahip olduğu yüksek kültürel özellikler karşısında keskin bir tezat oluşturan olumsuz niteliklerle betimlenmiştir. Bu bakış açısı, Batılı sosyal bilimler literatürüne de büyük ölçüde nüfuz etmiştir. Kültürel yaklaşımlar, Batı toplumlarının ahvalini anlamaya yönelik bir analiz düzeyi olarak akademik yazında etkisini yitirdiği dönemlerde bile, Doğu toplumları ile ilgili her türlü meselede ilk başvuru olan açıklama biçimi olmuştur. 1970-1990 arası dönemde, bağımlılık okulunun yükselişiyle, dikkatler siyasal iktisadi açıklamalara yönelse de, Soğuk Savaş sonrası liberal hegemonya döneminde, Ortadoğu toplumlarına yönelik kültürel(ci) açıklamalar tekrar rağbet görmeye başlamıştır. 11 Eylül hadisesinin ardından kültürelcilik, yeni muhafazakârlar tarafından Amerika'nın Afganistan'ı ve Irak'ı işgalini meşrulaştıracak bir söylemsel strateji olarak devreye sokulmuştur.

Bu bölümde, Ortadoğu'da otoriteryanizmin nedenlerine yönelik kültürel açıklamalar incelenecektir. İlk olarak, İslam ve demokrasi ilişkisine yönelik çalışmalar ele alınacak, ardından, Ortadoğu'nun siyasal kültürünü, geleneksel toplumsal ilişkilerle açıklamaya çalışan yaklaşımlar incelenecektir. Ortadoğu siyasal kültürüne yönelik, literatürdeki bu iki ana tema, eleştirel bir şekilde değerlendirildikten sonra, mevcut kültürel yaklaşımların sorunları tartışılacak ve "Nasıl bir kültürel analiz" sorusuna cevap aranmaya çalışılacaktır.

2.1.1. İslam Demokrasiye Engel mi?

İslami kültürün demokrasiye engel teşkil ettiğini öne süren çalışmaların en bilinenlerinden biri Elie Kedourie'nin *Democracy and Arab Political Culture* isimli kitabıdır⁸. Kedourie, Arapların siyasal kültürlerinin İslam kültürü olduğunu belirttiikten sonra, Batı demokrasisinin temeli olan halk egemenliği, herkese eşit oy hakkı, hukukun üstünlüğü, çoğulculuk ve sekülerizmin İslam'ın siyasal kültürüne tamamen yabancı kavramlar olduğunu iler sürer. Kedourie bu iddiasının temellerini açıklamaya gerek duymadan Arap dünyasında yaşanan çeşitli demokrasiye geçiş denemelerinin nasıl akamete uğradığını gösteren tarihsel örneklere geçer. Verdiği örneklerin sosyal ve siyasal özgüllüklerini bir kenara bırakarak, hepsini İslami siyasi kültür paydasında eşitleyerek, başarısızlığa uğramış demokratik deneyimlerin sorumlusu olarak İslami kültürü gösterir. Kedourie'nin kitabı, gerçekte, akademik titizlikten uzak, iç tutarsızlıklarla, oryantalist önyargılarla ve tarihi çarpıtmalarla bezenmiş bir propaganda metni izlenimi vermektedir. Buna karşın Kedourie'nin kitabı Müslüman toplumlar ve demokrasi üzerine tartışmalarda, gerek günlük söylemede gerekse akademik yazında etkili olan bir anlayışın çarpıklıklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kedourie, konuya özel bir ilgisi bulunmayan veya oryantalist söylemin etkisi altında bulunan Batılı okuyucunun kolaylıkla kabul edebileceği tespitlerde bulunur. İslam demokrasiyle tamamen yabancı bir zihniyet yapısına sahiptir⁹. Bunun nedeni İslam'ın Batıdaki gibi bir egemenlik anlayışına sahip olmamasıdır. Batıda egemenlik şahsa ait değil kamusaldır. Yöneticiler meşruiyetlerini güçlerinden değil halk egemenliğinden alırlar. Bunu sağlayan ise anayasal kurumlar ve temsili hükümetlerdir. Halk egemenliği anlayışı, vatandaşlık kurumunun ve seküler devletin temelidir¹⁰. Oysa Kedourie'nin bahsettiği anayasal kurumlar ve temsili hükümet biçimi modern Avrupa deneyiminin bir ürünüdür. Ortaçağda feodal lordlar ve kral arasındaki egemenlik mücadelesi, yerel ve merkezi iktidar odakları arasında ilişkileri düzenleyen kuralların ve kurumların oluşmasına neden olmuştur¹¹. Kapitalist dönemde, burjuvazinin yeni bir toplumsal güç olarak ortaya çıkmasıyla iktidar

⁸ Elie Kedourie, **Democracy and Arab Political Culture** (London: Frank Cass: 1992)

⁹ Kedourie, **age**, 1.

¹⁰ **Age**, 3-5

¹¹ Ellen M. Wood, **Democracy Against Capitalism** (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 205.

mücadelesi yeni bir boyut kazanmış ve önceki dönemde temelleri atılan kurumsal düzen liberal anayasal kurumlara doğru evrilmiştir. Vatandaşlık rejiminin ortaya çıkması ise daha sonraları işçi sınıfının bir toplumsal güç olarak taleplerini yükseltmesiyle mümkün olmuştur. Kısacası Avrupa’da anayasal kurumların ve temsili demokrasinin ortaya çıkması, toplumsal dönüşümlerin ve mücadelelerin bir sonucudur. Bu süreç boyunca hakim siyasal kurumlar değişime ayak diremişlerdir. Fakat toplumsal değişim eski siyasal yapılarla birlikte siyasal kültürü de dönüştürmüştür. Halk egemenliği eğer Kedourie’nin iddia ettiği gibi siyasal kültürün bir ögesiye, bu kültür Avrupa’da da ezelden beri var olmayıp toplumsal dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Kedourie’nin yaklaşımı birkaç noktada sorunludur. İlk olarak, aşırı bir genellemeye giderek, verdiği bütün örneklerde yekpare bir siyasal kültürün hâkim olduğunu varsaymaktadır. Oysa Gurdun Kramer’in gösterdiği gibi İslami hareketlerin demokrasi, çoğulculuk gibi konulardaki görüşleri, değişmez bir İslami doktriner pozisyondan değil, içinde buldukları siyasal bağlamdan etkilenmektedir¹². İkinci olarak, Kedourie’nin verdiği örnekler 20.yy’ın ilk yarısında meydana gelmiş çeşitli olaylardan seçilmişlerdir. O yıllarda yaşanan gelişmelerden günümüzde de geçerliliğini koruyacak bir siyasal kültür analizine ulaşmak için Ortadoğu toplumlarının geçirdikleri kolonyal deneyim ve sonrasında yaşanan toplumsal ve ekonomik değişimlere rağmen siyasal kültürlerinin değişmeden günümüze kadar geldiğini düşünmek gerekmektedir. Oysa her toplum için tanımlanabilecek tek bir siyasal kültürden bahsedemeyeceğimiz gibi tarih dışı ve değişmeyen bir siyasal kültürden de söz edemeyiz.

İslam ve demokrasi meselesinde, son yirmi yılda, görüşleri en çok tartışılan isim herhalde Samuel Huntington olmuştur. Huntington 1991’de yayımladığı *Üçüncü Dalga* kitabıyla, 20.yy’ın son çeyreğinde yaşanan rejim değişikliklerinin dinamiklerini incelerken, hangi toplumsal, iktisadi ve siyasal koşulların demokratikleşmede rol oynadığını araştırmıştır¹³. Huntington, demokratikleşme yönünde bir dönüşüm yaşamayan ülkelerde siyasal, ekonomik ve kültürel faktörlerin önemine işaret ederken Doğu Asya ve Ortadoğu ülkelerinde en önemli engelin

¹²Gudrun Kramer, “Islam and Pluralism” ed. Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble, **Political Liberalization and Democratization in the Arab World, Volume I: Theoretical Perspectives** (London: Lynne Rienner Pub, 1995): 113-123.

¹³Samuel P, Huntington, **Üçüncü Dalga**, çev. Ergun Özbudun (Ankara: Kilit Yayınları, 2011)

kültürel yapıdan kaynaklandığını belirtmektedir¹⁴. Her iki bölgede de ekonomik olarak gözle görülür bir gelişme mevcuttur. Birçok Ortadoğu ülkesi petrol gelirleri sayesinde yüksek gelir seviyesine erişmiştir. Doğu Asya ülkeleri ise kalkınmacı politikalarla milli gelirlerini yükseltebilmişlerdir. Buna karşın her iki bölge ülkelerinin de demokratikleşme yönünde önemli bir yol kat edememiş olmaları kültürü bir açıklama biçimi olarak gündeme getirir. Huntington Konfüçyüsçülüğün Doğu Asya ülkelerinde demokratikleşme önünde ciddi bir engel teşkil ettiği konusunda ısrarlıyken İslam konusunda görüşlerini daha ihtiyatlı bir şekilde dile getirmektedir. İslam demokrasiyle uyumlu olabilecek ve demokrasiye engel teşkil edebilecek özellikleri barındırmaktadır. Gellner'in konu üzerine düşüncelerini paylaşarak, İslam yüksek kültürünün sahip olduğu eşitlikçilik, püritenizm, bireyselcilik, hiyerarşiye karşı olma gibi değerlerin batı modernitesiyle uyumlu olduğunu belirtir. Bunun yanında, dinsel cemaatle siyasi topluluk arasında bir ayrım gözetmemesi, egemenliğin dinsel temelli olması, yöneticilerin şeriata tabi olmaları, ulemanın devlet yönetiminde söz sahibi olması gibi özellikleri İslam'ın demokrasiyle uyumsuz yönleridir¹⁵. Huntington, yine de, iyimser bir tavırla, İslami kültürün demokratikleşme önünde kesin bir engel teşkil ettiği yönündeki görüşlere şüpheyle yaklaşır. Huntington'ın itirazları üç noktada özetlenebilir. İlk olarak, benzer kültürel açıklamalar Katoliklik ve Konfüçyüsçülüğün kapitalizm ve demokrasiyle uyumsuzluğu konusunda da dile getirilmişti. Fakat Avrupa'da Katolik ülkelerin demokrasiye geçişleri ve Doğu Asya kapitalizminin yükselişi bu türden kültürel açıklamaların geçerliliğini yitirmesine neden oldu. İkinci olarak, İslamiyet ve Konfüçyüsçülük gibi büyük tarihsel gelenekler çok karmaşık bütünlüklüdür ve içlerinde farklı düşünce akımlarını ve yorumları barındırırlar. İçinde bulunulan toplumsal şartlar bu gelenekler içinde hangi öğelerin öne çıkıp güç kazanacağını hangilerinin zayıflayacağını belirler. Son olarak, kültürler toplumların üzerine yazılı ebedi ve ezeli özellikler değildirler. Kültür de toplum gibi dinamik ve değişkendir. Bu sebeple belirli kültürel özelliklerin demokrasiye engel teşkil ettiği ancak belirli tarihsel, toplumsal bağlam içinde öne sürülebilir¹⁶.

Huntington'ın İslam ve demokrasi konusunda *Üçüncü Dalga*'da ortaya koyduğu ihtiyatlı ve görece iyimser tutum daha sonraki çalışmalarında yerini kötümser ve

¹⁴ Age, 335.

¹⁵ Age,328.

¹⁶ Age, 331.

özcü bir yaklaşıma terk etmiştir. 1993’de Foreign Policy’de yayınlanan ve çok ses getiren “The Clash of Civilizations?” makalesinde ortaya attığı görüşleri İslam ve demokrasi arasında kesin bir karşıtlık öngörmektedir. Huntington’ın makalesinde ortaya attığı hayli spekülatif düşüncelerin soğuk savaşın sona erdiği ve küresel planda Amerikan hegemonyasının rakipsiz görüldüğü bir ortamda siyasi/stratejik bir karşılığı bulunmaktaydı. Huntington’ın başka bir tarihsel uğrakta yazılışaydı muhtemelen konuya ilgi duyan birkaç eleştirmenden fazlasının dikkatini çekmeyecek olan makalesi, 1990’lı yıllarda hem siyaseten yeni Amerikan muhafazakârlığının dünya vizyonunu şekillendirdi, hem de İslam, demokrasi gibi konularda tartışmaların sorunlu bir ikili karşıtlık ekseninde yürütülmesine neden oldu. Makalede ortaya konulan görüş, soğuk savaş sonrası dönemde çatışmaların karşıt ideolojik veya siyasi kamplar arasında değil farklı medeniyetleri ayıran kültürel hatlar arasında cereyan edeceğini söylemekteydi¹⁷. Fakat esas çarpışma İslam ile Batı medeniyeti arasında yaşanacaktır. Kültür ve kültürel kimlik her medeniyetin mihenk taşlarıdır ve kültürün en önemli ögesini din oluşturmaktadır¹⁸. İslam’ın temel belirleyicisi olduğu Ortadoğulular için seküler Batı kültürü, yozlaşmış, materyalist bir tehdit olarak algılanmaktadır. Medeniyetler arası çatışma hatlarında şiddet, savaş, etnik kısımlar sürekli olarak tekrarlanmaktadır. Huntington Afrika’dan Orta Asya’ya uzanan İslami hilalin sınırlarının şiddetle çizildiğini belirtir, buna göre çatışmaların nedeni İslam’dan kaynaklanmaktadır. İslam sınırları kanlı bir dindir¹⁹. İslam demokrasi karşıtlığı teması Huntington’ın sonraki çalışmalarında da güçlü bir şekilde temsil edilmektedir. İslam Batı karşıtı, aşırı ve şiddet eğilimi özellikleriyle anti demokratik bir değerler sistemi olarak resmedilmektedir²⁰.

Kedourie ve Huntington’ın İslam demokrasi meselesine ilişkin görüşleri yüzeysel bilgiler ve kaba genellemelerden oluşmakta. Bu durumun esas nedeni kültürün kavramsallaştırılması ve toplumsal ilişkilerdeki rolünün incelenmesinde benimsenen yanlışlıklardan kaynaklanıyor. Kültürün şeyleştirilmesi ve bağımsız bir değişken olarak ele alınmasına en çok dinin toplumsal hayattaki rolü üzerine yapılan yorumlarda rastlıyoruz. Bu çalışmalarda İslami kültür toplumun dışında, toplumsal

17 Samuel P. Huntington, “The Clash of Civilizations”, Foreign Affairs (1993): 29.

18 Age, 41-42.

19 Age, 35.

20 Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Touchstone: 1996), 258.

değişimden etkilenmeyen fakat toplumsal gerçeklik üzerinde bir üst belirleme gücüne sahip bir olgu olarak ele alınmakta. Kültürün yanlış kavramsallaştırılmasının metodolojik seçimleri de etkilediğini görüyoruz. Her yerde aynı ve değişmeyen bir kültür anlayışı sınırlı gözlemler ve izlenimlerden büyük genellemelere ulaşılmasına neden oluyor. Bu nedenle İslami kültürün barındırdığı varsayılan anti demokratik öğeler ve İslam'ın Müslümanların anlam dünyalarında ne gibi etkileri olduğu konusu, ampirik bir analize veya yorumsamacı bir soruşturmaya tabi tutulmaksızın yazarların zihinlerindeki genel kabullere göre yorumlanıyor. Buna karşın meseleyi daha ciddi bir şekilde ele alan çalışmalar her geçen gün artıyor. Alfred Stepan, Mark Tessler ve Steven Fish'in çalışmaları, İslam demokrasi meselesinde gerek gündelik dilde gerekse akademik yayınlarda kendini sürekli tekrarlayarak üreten birçok kanaatin geçersizliğini göstermeleri bakımından oldukça önemliler.

Alfred Stepan ve Graeme Robertson uzun süredir tartışılan İslam demokrasi karşıtlığı meselesini düzenli demokratik seçimler ve siyasal haklar yönünden incelemişler ve Ortadoğu'da demokrasi eksikliğinin açıklanmasında dinin anlamlı bir rolünün olmadığı sonucuna varmışlardır²¹. Freedom House'un yıllık değerlendirme raporları ve Polity IV data seti kullanılarak yapılan araştırma bir çok açıdan ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. Son 30 yıl incelendiğinde, Müslüman çoğunluğa sahip Arap olmayan ülkeler, Arap ve Müslüman çoğunluğa sahip ülkelere göre serbest seçimler baz alındığında çok daha iyi bir performans sergilemişlerdir. Aynı analizde, siyasal haklar baz alındığında da sonuç değişmemektedir. Stepan ve Robertson bunun üzerine Arap olmayan Müslüman çoğunluğa sahip olan ülkeleri, kişi başına düşen milli gelir seviyelerine göre gruplandırmışlar ve Müslüman çoğunluğa sahip olmayan kendi gelir gruplarındaki ülkelerle karşılaştırmışlardır. Buradan elde edilen sonuçlar açıkça göstermektedir ki, en alt gelir grubunda olan (kişi başı 1500\$ ve altı) Müslüman çoğunluğa sahip olan ülkeler seçilen demokratik kriterler bakımından, Müslüman çoğunluğa sahip olmayan ülkeler ile aynı performansı gösterirken, Müslüman çoğunluğa sahip fakat en üst gelir grubundaki Arap ülkelere göre çok daha iyi bir performans göstermişlerdir. Bu çalışma İslam ile demokrasi arasında olduğu varsayılan karşıtlıktan, en azından ülkelerin demokratik performansları baz alındığında, söz edilemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur.

²¹Alfred Stepan, Graeme Robertson, "An 'Arab' More Than 'Muslim' Electoral Gap," **Journal of Democracy** c.14, s.3 (2003): 30-44.

Peki, Arap ülkelerinin diğer Müslüman ülkelere nazaran bu derece düşük bir demokratik seviyede olmalarının nedenleri nelerdir? Bu noktada Stepan ve Robertson, İslamın değil Arap siyasal kültürünün belirli özelliklerinin demokrasi üzerinde olumsuz etkileri olabileceğini belirtiyorlar²². Fakat Stepan ve Robertson'un çalışmaları böyle bir yargıyı ispatlayacak herhangi bir veri sağlamıyor. Zaten çalışmanın amacı da Arap siyasal kültürünün özelliklerini incelemek değil, İslam ile demokrasi arasında bulunduğu varsayılan uyuşmazlığın analitik olarak bir değerlendirmesini sunmak. Buna karşın, asıl çatışmanın Arap kültürüyle demokrasi arasında olduğunu söylemek için aceleci davranıyorlar. Stepan ve Robertson, öyle görünüyor ki, İslam'ın demokrasinin önünde bir engel teşkil etmediğini gösterdikten sonra, demokrasiye neyin engel olabileceği sorusuna yine kültürel bir açıklama getirmek zorunda hissetmişler kendilerini. Yazarlar, makalelerinin sonuç bölümünde, Arap kültürünü demokrasi eksikliğinden sorumlu ilan ettikten hemen sonra, "peki Arap kültürünü böyle kılan özellikler nelerdir" diye soruyorlar. Fakat bu soruya verdikleri cevaplar ikna edici olmaktan oldukça uzak. Yazarlar, Arap İsrail çatışmasının ve Amerika'nın jeopolitik konumları dolayısıyla sağladığı askeri desteğinin, Arap devletlerinin güçlü güvenlik devletlerine dönüşmelerine neden olduğunu, bunun da bölgede otoriter rejimlerin en önemli destekleyicisi olduğunu belirtmektedirler²³. Filistin sorununun çözülmesi halinde ise Arap devletlerinin büyük güvenlik harcamaları yapmaları için bir bahanelerinin kalmayacağını, bunun sonucu olarak da devletin toplum tarafından sorgulanmaya başlanmasıyla Arap siyasal kültürünün dönüşebileceğini öne sürüyorlar. Eğer Arap ülkelerinde otoriteriyazmin kaynağı güçlü güvenlik aygıtları ise bunu Arap siyasal kültürüyle ilişkilendirmek oldukça güç. Zaten yazarlar da bunun nedeninin İsrail'le yaşanan çatışmalar olabileceğini söylüyorlar. Eğer, İsrail ile yaşanan savaşların çatışmacı bir kültür geliştirdiğini iddia ediyorsa bu iddiayı ciddi bir analize dayandırmak zorundalar. Kaldı ki, Arap devletlerinin güçlü güvenlik devletleri olmalarını İsrail'le yaşanan savaşlara bağlamak çok doğru gözüküyor. İsrail ile doğrudan bir çatışmaya girmemiş ve İsrail'in uçuş sahasının dışında kalan Fas, Cezayir, Tunus gibi ülkeler de güçlü güvenlik aygıtlarına sahipler. Sonuç olarak, Stepan ve Robertson'un çalışmaları bir mitin, İslam ve demokrasi uyuşmazlığı mitinin, büyüsunü bozarken yerine bir başka miti ikame ediyor.

²² Age, 41.

²³ Age,42.

Steven Fish de Stepan ve Robertson gibi Freedom House verilerini ve Polity data setini kullanarak İslam ve otoriteryanizm arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Fish çalışmasında, yine Stepan ve Robertson gibi, metodolojik bir tercih olarak, prosedürel demokrasi anlayışını benimsemiştir. Fish'in çalışmasının önemi siyasal şiddet, kişiler arası güven, sekülerizm ve kadının rolü gibi demokrasi ve İslam konusunda çokça kullanılan temaları ampirik bir teste tabi tutarak bunların otoriteryanizmle ilişkisini karşılaştırmalı olarak ortaya koymasındadır. Ayrıca klasik, demokrasi ve gayri safi yurtiçi hasıla karşılaştırmasına yıllık ekonomik büyüme ve OPEC üyesi olma kriterini de ekleyerek ekonomik performans, rejim sürekliliği ve rantiyeye devlet kuramının varsayımlarını daha geniş bir perspektiften değerlendirme imkânı bulmuştur²⁴.

Şiddet ve İslam ilişkisi çok uzun zamandır öne sürülen bir düşüncedir. Montesquieu İslam'ın şiddetle özdeş olduğunu bunun da Müslüman toplumları otoriteryanizme yönlendirdiğinden bahsetmişti. Ona göre Hristiyanlık despotizme karşı bir öze sahipken İslam yalnızca kılıçla konuşmayı bilen yıkıcı bir dindi. 18.yy Batılı aydınının zihnindeki İslam imajının bugün de çok fazla değişmediğini Huntington'ın tezlerini incelerken görmüştük. Huntington da İslam'ın kanlı sınırlarından bahsederken özellikle siyasal şiddetin demokrasinin önünde bir engel olduğunu düşünüyordu. Steven Fish, dünya çapında yaşanan siyasal şiddet örneklerini araştıran iki çalışmadan faydalanarak İslam ve şiddet konusunda hâkim görüşlerin yanlışlığını gösteriyor. Monty Marshall'ın çalışması İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde 207 ülke içi şiddet olayı tespit ediyor. Fish bu örneklerin yalnızca 72'sinin yani %35'inin nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman ülkelerde meydana geldiğini tespit ediyor. Müslüman nüfusun dünya nüfusunun yüzde %30'unu teşkil ettiği düşünüldüğünde Müslüman ülkelerde görülen şiddet olaylarının nüfuslarına oranla anlamlı bir yükseklikte olmadığı görülüyor. Fish, Marshall'ın verilerinin doğruluğunu test etmek için Daniel Kaufman ve arkadaşlarının hazırladığı siyasal istikrar ve şiddetsizlik indeksinden faydalanarak ikinci bir analiz yapıyor. Bu analizde Katolik ve Müslüman ülkeleri önce birbirleriyle daha sonra diğer ülkelerle karşılaştırıyor. Karşılaştırma gelir düzeyleri benzer ülkeler baz alındığında Müslüman veya Katolik ülkeler arasında hem kendi aralarında hem de diğer ülkelerle karşılaştırıldığında siyasal şiddet bakımından bir fark olmadığını gösteriyor. Fakat gelir düzeyleri

²⁴ Steven Fish, "Islam and Authoritarianism", *World Politics*, s. 55 (October 2002), 4-37

karşılaştırmaya dâhil edildiğinde düşük gelir düzeyli ülkelerde istikrarın daha az, şiddetin daha yaygın olduğu ortaya çıkıyor. Bu karşılaştırmalı analizler siyasal şiddetle İslam arasında pozitif bir ilişki kurulamayacağını veya Müslüman toplumların siyasal şiddete daha yatkın oldukları tezinin gerçek dışı bir iddia olduğunu açıkça gösteriyor²⁵.

İslam'da dini otoriteyle dünyevi otorite arasında bir ayırım olmadığı, bunun da demokrasinin önünde bir engel teşkil ettiği çok yaygın bir kanaattir. Bu durum çoğu zaman Hıristiyanlık'ta Sezar ile İsa arasında karşılıklı kurulan dengenin İslam'da bulunmadığı şeklinde ifade edilir²⁶. Burada asıl söylenmek istenen Müslüman toplumlarda dinin toplumsal yaşamda, Hıristiyanlıkta olduğundan çok daha fazla bir role sahip olduğudur. Bunu takip eden ikinci varsayım ise dinin rolünün fazla olduğu toplumların daha otoriter, seküler toplumların daha demokratik olduğu varsayımdır. Hıristiyanlığın İslam'dan daha seküler olduğu iddiası çoğu kez sorgulanmadan kabul edilir. Oysa hemen hemen hiçbir Hıristiyan ülkede devlet ve kilise tam bir ayrılık içinde değildir. Birçok Hıristiyan ülkede devlet kiliseleri mevcuttur. Almanya'da devlet ve kilise eğitim, vergi, sosyal hizmetler gibi birçok alanda ortak hareket etmektedirler. Katolik veya Protestan, Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde devlet kilise ilişkileri zihinlerdeki seküler ideal tipin çok uzağında bir görüntü arz etmektedir. Müslüman ülkelerdeki dinin devlet üzerindeki rolü de çokça abartılmaktadır. İran ve Suudi Arabistan örneklerinin dışında ruhban sınıfın devlet yönetiminde çok etkili olduğu örnekler bulmak güçtür. Steven Fish Müslüman toplumların kötü demokratik performans göstermelerinin bu toplumlarda dinin rolünün yüksek olmasına bağlanamayacağı görüşünde²⁷. Fish'in çalışması metodeolojik olarak sınırlı ve ancak karşılaştırılabilir verileri kullandığı için bu konuda derinlikli bir analiz sunmaktan uzak. Fakat Fish, gelir seviyesi düşük demokrasilerden verdiği örneklerle iddiasını desteklemeye çalışıyor. Buna göre Benin, Botswana, Costa Rica, Jamaika, Litvanya gibi Müslüman olmayan fakat dinin toplumsal hayattaki rolünün hayli güçlü olduğu bilinen ülkeler görece iyi demokratik performans gösterirlerken, Müslüman toplumların demokratik sorunlarını dinin rolüne bağlamak doğru değildir.

²⁵ Age, 15-16.

²⁶ Huntington, *Üçüncü Dalga*, 328.

²⁷ Stepan, Robertson, *age*, 20-13.

Bu noktada, Mark Tessler'in Arap dünyasında İslami kültürün kişilerin demokrasiye yönelik kanaatlerini ne şekilde etkilediğini araştırdığı çalışmasına bakmak öğretici olacaktır²⁸. Tessler'in çalışması Stepan ve Fish'in çalışmalarından farklı olarak hazır data setleri kullanılarak değil Filistin, Fas, Mısır ve Cezayir'de yıllar içinde geniş bir katılımcıyla yürütülmüş mülakatlardan elde edilen verilere dayanmaktadır. Bu durum Tessler'e çok daha spesifik sorularla çalışma ve doğrudan kişilerin demokrasiyle ilgili kavramlara atfettikleri bireysel anlamlar üzerinden daha genel toplumsal bir analize ulaşma imkânı tanımıştır. Katılımcılara esas olarak üç grup soru sorulmuştur. Bunlardan ilki, demokratik katılım, seçimler, hükümetlerin hesap verebilirliği gibi konularda düşüncelerini öğrenmeye yönelik sorulardır. Ayrıca katılımcılardan parlamenter sistem ve liberal demokrasiyi, sosyalizm, Arap milliyetçiliği ve İslami yönetim düşüncesiyle karşılaştırıp değerlendirmeleri istenmiştir. İkinci olarak, her bir katılımcının kişisel dindarlık düzeyini tespit etmeye yönelik sorular sorulmuştur. Son olarak, İslam'ın siyasal ve ekonomik hayattaki rolüne ilişkin sorular bütün katılımcılara yöneltilmiştir.

Araştırmadan çıkan sonuçlar Stepan ve Fish'in çalışmalarıyla büyük farklılık göstermemektedir. İlk olarak araştırma, Arap toplumunun siyasi tercihlerinde İslam'ın etkisinin sanılandan çok daha az olduğunu ortaya koymaktadır. İslami bağlılıkları yüksek dindar kimselerde dahi demokratik yönetime ait kavram ve kurumlara destek yüksektir. Bu bulgu İslam'ın demokratik yönetime engel teşkil ettiğine yönelik tezi yanlışlamaktadır. Fakat araştırmada dindar olarak tanımlanabilecek kadın ve erkekler arasında demokratik yönelim bakımından kayda değer farklar tespit edilmiştir. Kadın katılımcıların siyasal ve ekonomik hayatın düzenlenmesinde İslam'a daha fazla referans verdikleri ve demokratik yönetime daha az önem atfettikleri görülmektedir. İkinci olarak, siyasal İslam'la demokrasi arasında negatif bir ilişki tespit edilememiştir. Siyasal İslamcı hareketleri destekleyen katılımcılar, adil seçimlere ve hesap verebilir sorumlu yöneticilere yönelik talep bakımından diğerlerinden farklılaşmamaktadırlar. Katılımcılar demokrasi ve İslami yönetim arasında bir uyumsuzluk görmemekte, bilakis, yozlaşmış otoriter rejimlere

²⁸ Mark Tessler, "Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries", *Comparative Politics*, c.34, s.3, (2002): 337-354.

karşı İslami prensiplerle demokratik prensipler arasında benzerlikler kurabilmektedirler²⁹.

Özetlemek gerekirse, Ortadoğu'da demokrasi eksikliğinin açıklanmasında İslam geçerli bir açıklama biçimi olmaktan uzaktır. İslami kültür, kişilerin demokratik yönelimleri üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmadığı gibi otoriter rejimlerin, İslam'ın devlet ve toplum anlayışından beslendiklerini söylemek de oldukça güçtür. Müslüman toplumlar diğer toplumlara kıyasla şiddete daha meyilli değildirler. Siyasal şiddetin kaynaklarını inanç sistemlerinin dışında, toplumların siyasi, iktisadi ve etnik yapısında aramak daha doğru olacaktır. Din ve devlet arasındaki ilişkiler demokratik Batı toplumlarında da kesin bir karşıtlık üzerinden yürümektedir. Dinin toplumsal tasavvuru ile devletin düzenlemeleri birçok yerde kesişmekte ve din devlet arasındaki sınırlar, bu kesişme noktalarında her bir örnekte farklı şekillerde çizilmektedir. Okullarda dini eğitimin verilmesi kilise adına vergi toplanması, bazı yasal düzenlemeler yapılırken dini hassasiyetlerin dikkate alınması gibi bazı durumlarda bu sınır iyice belirsizleşmektedir. Müslüman toplumlarda da din ve devlet arasındaki ilişki esasında Batılı toplumlardan farklı değildir.

2.1.2. Geleneksel Yapılar ve Arap Toplumu

Geleneksel Arap kültürünün, siyasal kurumlar ve süreçler üzerinde anti demokratik etkilerinin olduğu çoğu kez ileri sürülen bir argümandır. Bu tezin en önemli savunularından birisi, Hisham Sharabi tarafından *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society* kitabıyla yapılmıştır³⁰. Weberyen ve Marxist gelenekten beslenen Sharabi, Ortadoğu'nun kapitalizme eklemlenme sürecinde geçirdiği dönüşümlerin geleneksel kültürel yapılar üzerindeki etkisini incelemiştir. Buna göre, Arap toplumu geleneksel olarak patrimonyal bir yapıya sahiptir. Toplumun en küçük parçası olan aileden başlamak üzere bütün toplum, güçlü bir lider ve ona sorgusuz itaat eden üyelerden oluşur. Toplumun siyasal örgütlenmesi tıpkı geleneksel bir ailede olduğu gibi bir baba figürü etrafından hiyerarşik olarak şekillenmiştir. Babanın kesin otoritesi ve cezalandırma gücünün olduğu aile yapısı toplumsal hiyerarşiyi sürekli olarak yeniden üretir. Kişilerin bağlılıkları öncelikle ailelerine daha sonra ailelerinin bağlı olduğu kabile/aşiret tipi yapılardır. Bu sebeple

²⁹ Age, 349.

³⁰ Hisham Sharabi, *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society* (New York: Oxford University Press, 1988)

Arap toplumlarında ulus gibi daha üst bağılıklar yerine herkesin kendi ailesini/kabilesini önelediği hizipçilik çok yaygındır³¹.

Patriyarki kavramı sosyal bilimlerde esas olarak iki anlamda kullanılmaktadır. Feminist teoriler patriyarki kavramını, dar anlamıyla, erkek egemen toplumu tanımlamak için kullanırlar. Daha genel manada ise, patriyarki, kapitalizm öncesi geleneksel toplum yapısını ve iktidar biçimini tarif etmek için kullanılır. Weber'e göre, geleneksel toplumda liderin patrimonyal otoritesi patriarkal aile yapısının bir uzantısıdır. Burada belirtmek gerekir ki, Weber, geleneksel siyasal otoriteyi tarif ederken *patrimonyal* terimine başvurmuştur. Patriyarki kavramını ise, daha çok aile tarzı gruplarda, ataerkil liderin grup üstündeki otoritesini tarif etmek için kullanır³². Patriarkal otorite aile bağlarıyla sınırları çizilen bir grup içinde hüküm sürer ve gücünü yasadan değil gelenekten alır. Buna karşın patrimonyal otorite kurumsallaşmıştır, kendine ait bir idari kadrosu vardır ve kontrolü altında bir askeri güce sahiptir³³. Babanın aile içindeki otoritesi, kabile toplumunda şefin otoritesi, feodal toplumda prensin otoritesi şeklinde tezahür eder. Fakat Weber, Avrupa feodalizmini patrimonyalizmin marjinal bir biçimi olarak değerlendirir³⁴. Feodal lord ve vassallar arasındaki ilişki her ne kadar patriarkal otoriteden mülhem olsa da, bir bağımlılık ilişkisi değil özgür bir sözleşme ilişkisidir³⁵. Bunun nedeni, Avrupa'da özel mülkiyetin gelişimi olabilir. Doğu feodalizminden ayrı olarak, Avrupa'da vassallar büyük toprak sahipleriydi. Siyasal iktidar, örneğin Osmanlı'daki gibi, güçlü bir şekilde merkezileşmemiştir. Bunun sonucu olarak, Avrupa'da feodal lord ile vassallar arasında daha dengeli bir ilişki kurulabildi. Oysa Osmanlı'da Sultan ile iktâ sahipleri arasında, sultanın mutlak hâkimiyet sahibi olduğu, çok daha asimetrik bir ilişki gelişmiştir.

Marx da Weber gibi kapitalizm öncesi toplumu tanımlarken patriyarki kavramına başvurur. Farklı üretim biçimleri altında patriyarki farklı biçimlere bürünmektedir. Bu Avrupa'da feodalizm şeklinde ortaya çıkmışken Asya'da Asya tipi üretim tarzı altında doğu despotizmi şeklinde tezahür etmiştir. Sharabi'ye göre, Marx'ın Avrupa ve Asya olarak yaptığı ayırım Arap patriyarkisinin özgüllüğünü kavramamız için

³¹ Age, 28.

³² Guenther Roth, "Introduction", **Economy and Society**, Max Weber (Los Angeles: University of California Press, 1978), XCV

³³ Max Weber, **Economy and Society** (Los Angeles: University of California Press, 1978), 231-232

³⁴ Age, 1070.

³⁵ Age, 1072.

yetersiz bir ayrımdır. Arap patriyarkisi, kendine özgü gelişimi içinde farklı bir toplumsal, psikolojik düzeni ifade etmektedir³⁶.

Neopatriyarki, Arap toplumu için, bağımlı kapitalist gelişmeyle ortaya çıkmış modern bir olgudur. Sharabi, Samir Amin'in tezlerinden yola çıkarak, Arap dünyasında neopatriyarkinin gelişmesini Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşme süreciyle ilişkilendirir. Buna göre, 19.yy'ın ortalarına kadar Osmanlı ekonomisi devletin mülkiyet üzerinde mutlak hâkimiyet sahibi olduğu, ekonomik faaliyetlerin legal-rasyonel bir anlayıştan çok uzak, devletin keyfiyetine göre düzenlendiği bir sistemdir³⁷. 19.yy'da Avrupa emperyalizminin etkisi ve baskısıyla Osmanlı topraklarında kapitalist ilişkiler gelişmeye başlamıştır. 1858 yılında Arazi Kanunnamesi ve 1867 yılında yabancılara mülk satışına izin veren kanunun ilanı ile özel mülkiyetin gelişmesi için hukuki alt yapı oluşturulmuştur. Amin'e göre ancak bu tarihten sonra Osmanlı'da feodalizm gelişmeye başlamıştır. Bu tarihten önce de Arap topraklarında geleneksel kabile yapılarının kontrolü altında topraklar vardı. Feodal lordları çağrıştıran toprak ağaları mevcuttu. Fakat, 19.yy'da özel mülkiyetin yasal bir zemine oturmasıyla birlikte eski kabile liderleri büyük toprak sahibi şehirli bir sınıfa oluşturmaya başladılar. Özel mülkiyet öncesi dönemde kabileler büyük toprakları kontrol ediyor olsalar bile bu topraklar o kabilenin ortak mülkiyeti altındaydı. 1858 Arazi Kanunnamesiyle mülkiyet halkları az sayıda kişinin elinde toplandı³⁸. Yaşanan bu yasal-ekonomik dönüşüm geleneksel patriarkal liderleri oldukça güçlendirdi. Sharabi'nin vurguladığı gibi, geleneksel patriarkal güç odakları modernizasyonla birlikte iktidarlarını yasal bir zeminde konsolide etme fırsatı yakaladılar. Bu süreç Avrupa feodalizminin tarihsel gelişiminden oldukça farklı gözükmektedir.

Sharabi'nin buraya kadar olan görüşlerini özetleyecek olursak, Avrupa tarzı bir feodalizmin Arap toplumunda yaşanmamış olması, otoriteryanizmin tarihsel-toplumsal kaynaklarından biridir diyebiliriz. Sharabiye göre, Avrupa feodalizmi kan bağı temelli patrimonial bağlılık sistemini aşabilmiştir. Buna karşın patriarkal Arap toplumunda aile/klan ilişkisi, temel toplumsal ilişki biçimi olarak kalmıştır. İkinci olarak, Avrupa feodalizminde, kral, lord ve vassallar arasındaki ilişkilerin sözleşme

³⁶ Sharabi, *age*, 17.

³⁷ Sharabi, *age*, 54.

³⁸ *Age*, 55.

temelinde kuruluyor olması modern Avrupa demokrasisinin devraldığı önemli bir mirastır. Buna karşın Arap toplumunda yöneticiler ve yönetenler arasında böylesi bir sözleşme ilişkisinin teoride ve uygulamada hiçbir temeli bulunmamaktadır³⁹. 19.yy'ın ortalarında, Ortadoğu bölgesinin kapitalizmle emperyalizm ve sömürgecilik aracılığıyla eklenmesi Avrupa'dakine benzer feodal ilişkilerin gelişmesine imkân sağlamış olsa bile, bağımlı kapitalistleşme geleneksel kan bağı temelli patriyarkal yapıların zayıflamasını değil, tam tersine, modern formlar altında güçlenmesine neden olmuştur.

Kapitalizmin gelişmesi, batı toplumlarında feodal bağların çözülmesi ve modern toplumsal ilişkilerin oluşması için bir zemin hazırladı. Marx'a göre toplumsal gelişmenin belli bir aşamasında toplumdaki üretici güçler mevcut üretim ilişkileriyle çatışmaya başlar ve bunu müteakiben üretim ilişkilerinin köklü olarak değiştiği toplumsal devrim meydana gelir⁴⁰. Üretim ilişkilerinde meydana gelen devrimci dönüşüm eninde sonunda üst yapı kurumlarını da etkiler, geleneksel yapılar çözülür. Weber de, geleneksel toplumsal ilişkiler için benzer bir sürecin, bu kez devrimler yoluyla değil, ekonomik rasyonalizasyonun sonucu meydana geleceğini öngörmüştür. Ne var ki, Arap toplumlarında yaşanan kapitalist gelişme, Marx ve Weber'in Avrupa için öngördükleri tarzda bir toplumsal dönüşümü getirmemiştir. Kapitalizm Avrupa'da toplumsal ilişkileri dönüştürerek feodalizme son vermişti. Arap toplumunda ise kapitalizm tam tersi bir işlev gördü, mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesi geleneksel yapıların modern formlar altında kendilerini sürdürmelerine olanak tanıdı. Sharabi'ye göre bunun nedeni Arap toplumlarının, Batının ve Japonya'nın aksine, kapitalizmle, emperyalizm aracılığıyla bağımlı bir ilişki kurmuş olmalarıdır. Başka bir deyişle kapitalizm Ortadoğu'ya, içeride yaşanan toplumsal devrimler/dönüşümler aracılığıyla değil Batı emperyalizminin ve kolonyalizmin zorlamasıyla "bozulmuş" bir şekilde girmiştir. Bunun sonucu olarak, toplumsal dönüşüm ve siyasal katılım talepleriyle ortaya çıkacak güçlü bir burjuvazi ve işçi sınıfı oluşamamıştır. Bunun yerine, Sharabi'nin küçük burjuvazi diye adlandırdığı toplumsal kesimler güçlenmiş ve toplumsal ve siyasal hayata yön vermeye başlamışlardır. 1940'larda ve 1950'lerde kentli nüfusta meydana gelen artış küçük burjuvazinin sayıca artmasına olanak tanırken, kolonyal rejimlerin sona ermesi ile

³⁹ Age, 52.

⁴⁰ Karl Marx, **A Contribution to the Critique of Political Economy** (Moscow : Progress Publishers, 1977)

Mısır, Suriye, Irak ve Cezayir gibi ülkelerde askeri bürokrasinin ve siyasal partilerin başına küçük burjuvazinin temsilcilerinin geçmiş olması bu sınıfın gücünü pekiştirmiştir⁴¹. Sharabi, küçük burjuva hâkimiyetinin burjuvaziyi siyasal olarak etkisizleştirdiği, işçi sınıfını ise kültürel hegemonyası altına alarak massettiğini belirtmektedir. Küçük burjuvaların siyasal iktidarı ele geçiremedikleri ülkelerde ise iktidar karşısında burjuva ve işçi sınıfıyla birlikte yer almış ve buralarda muhalefeti kültürel hegemonyası altına almıştır.

Sharabi'ye göre neopatriyarki bir kültürel form olarak da Arap toplumuna hâkimdir. Hizipçilik, Kabilecilik ister modern ister geleneksel olsun, bütün patriarkal toplum biçimlerinin egemen kültürüdür⁴². Hizipçilik Arap toplumunda farklı düzeylerde işlemektedir. Bireysel düzeyde, ben ve öteki arasında, daha üst düzeyde aileler, aşiretler, kabileler arasında ve Müslüman olanlarla olmayanlar arasında mutlak bir karşıtlık öngörür. Hizipçi bir toplumda bağlılıklar ve yükümlülükler ait olunan grup içi hiyerarşiye göre belirlenir. Kişilerin ait oldukları grubun sınırları ve kişinin grup içindeki konumu bağlılıklarını ve yükümlülüklerini belirleyen temel parametredir. Kabile bağlılıklarının nedeni ideolojik değildir. Kabile tipi toplumsal organizasyonların meşruiyeti gelenekten ve üyelerinin temel yaşam gereksinimlerini karşılamaları için sağladığı imkânlardan kaynaklanmaktadır⁴³. Aşiret, kabile gibi toplumsal örgütlenmelere patronaj ilişkileri grup içi bütünlüğün ve bağlılığın sürdürmesinde önemli rol oynarlar. Arap toplumunda patronaj sistemi *wasta* (aracılık-nepotizm) mekanizması aracılığıyla gerçekleşir. Wasta grubun bütün üyeleri için korunma ve ihtiyaçlarını gidermek için başvurabileceği bir mekanizma işlevi görür. Wasta kişilere mevcut hiyerarşik sistem içinde akrabalar, eş dost, hemşeriler, arkadaşlardan oluşan bir ağ sağlar. Bu ilişkiler ağı, katı hiyerarşik patriarkal sistem içinde kişilere hareket alanı açar⁴⁴. Grubun kurallarına uymamak, grup içi hiyerarşiye karşı çıkmak wastanın dışında kalmak anlamına geleceği için grup üyeleri bunu göze alamazlar. Wasta kişisel özerkliği engelleyici, grup içi hiyerarşiyi yeniden üretici bir sistemdir. Bu özelliğiyle yöneticilerle yönetilenler arası, Avrupa tarzı bir toplumsal sözleşmeye ulaşmak mümkün değildir⁴⁵.

⁴¹ Sharabi, *age*, 9.

⁴² *Age*,28.

⁴³ *Age*, 28.

⁴⁴ *Age*,46-47.

⁴⁵ *Age*,47.

Sharabi kuramsal olarak doğru bir noktadan hareketle, ekonomik ve sosyal değişimin Arap kültürü üzerindeki etkilerini inceliyor. Fakat vardığı sonuçlar yapısal bir kültür analizinin ötesine geçemiyor. Sharabi'nin bağımlı kapitalist gelişmenin geleneksel patriyarkal yapılar üzerindeki etkisini incelediği bölümler, modernleşmenin ülkelerin kapitalizmle kurdukları ilişki bağlamında nasıl farklı sonuçlar doğurabileceğini göstermesi bakımından önem taşıyor. Fakat neopatriyarki, Sharabi'nin analizinde toplumu her düzeyde ele geçirmiş, bütün toplumsal ilişkilere rengini veren bir belirleyici olarak ele alınmıyor. Bu durum Sharabi'nin bütün Arap ülkelerinin kapitalizm öncesinde ortak bir kültürü paylaştığı ve kapitalizmle aynı düzeyde bağımlı bir ilişki kurduğunu örtük bir şekilde de olsa varsaymasından kaynaklanıyor. Arap ülkelerinin kapitalizmle olan ilişkisi merkez ve periferi ülkeler arasındaki sömürü- mübadele ilişkisi kıstas alındığında aynıymış gibi gözükebilir. Fakat bu bakış açısı, kapitalizmin ülke içinde neden olduğu toplumsal değişimleri anlamak bakımından yetersiz bir çerçeve sunmaktadır. Çünkü aynıymış gibi gözüken mübadele ilişkisi farklı ülkelerde farklı üretim biçimlerine dayanmaktadır. Örneğin, petrol üreten ülkelerde, petrol üretiminin millileştirilmesi öncesi dönemde, sömürü doğal kaynakların doğrudan merkeze aktarılması şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu tarz doğal kaynak sömürüsü, sömürülen ülkede toplumsal değişim üzerine çok az etki yapacaktır. Buna karşın, örneğin Mısır'da sömürü tarımsal ürünler üzerinden gerçekleştiğinde, tarlalarda, fabrikalarda çalışacak işçilere, üretimin modern yöntemlerle yapılmasını sağlayacak uzmanlara olan ihtiyaç, farklı toplumsal ilişkilerin gelişmesine neden olmaktadır. Ayrıca, ithal ikameci kalkınma döneminde de Arap ülkeleri ortak bir yol izlememişlerdir. Sahip olunan doğal kaynaklar, dış gelirler (petrol, dış yardım, işçi dövizleri) ekonomi politikalarını etkilemiştir. Bu nedenlerden dolayı kapitalizm ile geleneksel neopatriyarkal yapılar arasındaki ilişki de her ülkede farklı şekillerde tezahür etmiştir. Ayrıca kültür üzerindeki tek belirleyici ekonomi değildir. Artan nüfus, nüfusun kompozisyonunda meydana gelen değişiklikler, yurtdışında yaşayan eğitim gören nüfusun içeriye taşıdığı fikirler, işçi ve kadın hareketleri, küreselleşmenin etkileri geleneksel kültürel yapılar üzerinde etkiye sahiptir. Sharabi, yalnızca ekonomik olana dar bir çerçeveden bakarak değişimi görememektedir. Arap halkları, neopatriyarkal kültürün belirlenimi altında otoriteryanizme tabi olan pasif özneler olmaktan çok her başkaldırdıklarında devlet şiddetiyle bastırılmış fakat yılmadan başkaldırmaya devam eden toplumsal değişimin taşıyıcılarıdır.

Arap toplumunda kabilecilik ve bunun siyaset üzerindeki etkileri, Ortadoğu toplumları söz konusu olduğunda, çokça işlenen temalardan biridir. Tıpkı İslam demokrasi ilişkisinde olduğu gibi kabilecilik, bedevilik siyasal kültür ilişkisi de ciddi ampirik veya etnografik bir soruşturmaya tabi tutulmadan, Batılı stereotipleştirmeler üzerinden yorumlanmaktadır. Çoğu kez izlenimsel ve anektodal bilgiler genelleştirilerek, Arap toplumunun ezeli ve ebedi karakteristik özellikleri olarak sunulmaktadır. Örneğin David Pryce Jones, çokça okunan *A Closed Circle: An Interpretation of the Arabs* kitabında, Batılı anlamda anayasal hükümetlerin, temsili kurumların ve hukukun üstünlüğüyle koruma altına alınmış bireysel hakların neden Arap dünyasında kök salmadığı sorusunu soruyor. Çocukluğunun bir bölümünü Fas'ta geçiren, Süveyş Krizi sırasında da Mısır'da gazeteci olarak çalışmış olan Jones bu soruya oldukça tanıdık bir cevap veriyor: kabile kültürü ve İslam Arap dünyasında despotik yönetimlerin sorumlusu ve insanların siyaset katılımını sağlayacak plüralist kurumların gelişimini engelleyici yegâne faktördür⁴⁶. Jones'a göre kabilecilik, kabile üyelerinin kendilerini kabileden ayrı ve tarafsız olarak tanımlamalarını önüyor, bu haliyle otoriteye karşı başkaldırmalarına engel oluyor. Ayrıca, kabilecilik, geleneğin sunduklarından başka bir siyasi örgütlenme prensibi içermiyor ve bütün sorunların şiddet yoluyla çözülmesini öngören bir sistem içeriyor. Liderlerin nasıl başa geçeceklerine dair bir mekanizma içermemesi, şiddeti siyasette karar alma sürecinin doğal bir unsuru haline getiriyor. Jones'ın şiddet ve Arap toplumu arasında kurduğu bağı mesnetsiz olduğunu Fish'in çalışmasında görmüştük. Jones'ın diğer tespitleri de anektodal bilgiye ve kişisel ön yargılara dayanıyor. Kabile toplumları da modern toplumlar gibi belirli bir örgütlenme becerisi gerektirir. Gelenek otoritenin meşrulaştırılması için önemli olsa da değişen şartlar karşısında hiçbir toplum yalnızca geleneklere bağlı kalarak ayakta duramaz. Üyeler arasında iş bölümü ve dengenin gözetilmesi, başka kabilelerle ilişkilerin sürdürülmesi dinamik bir siyaset yürütmeyi gerektirir. Jones'un kabile toplumuyla ilgili tespitlerinin bir an için doğru olduğunu kabul etsek bile, günümüz Arap toplumlarının siyasal yönelimlerini kabilecilikle açıklamak oldukça güçtür. Çünkü Arap toplumlarının çoğunda, sömürge sonrası dönemde yaşanan modernleşme hamlesi kabile yapılarının etkisinin azalmasına neden olmuştur. Ayrıca, kabilecilik

⁴⁶ David Pryce Jones, *A Closed Circle: An Interpretation of the Arabs* (New York: Harper & Row, 1989), p.26

eskiden olduğu gibi bugün de her ülkede aynı oranda etkin değildir. Tek bir ülke içinde bile, gelişmişlik düzeyine göre bölgeler arasında farklılık göstermektedir.

Kabilecilik ve Arap siyasi kültürü ilişkisini yaptığı alan çalışmalarıyla ortaya koymaya çalışan antropolog Philip Salzman, İslam kültürünün İslam öncesi Arap kabile kültürüyle birleşerek anti demokratik otoriter bir kültür yarattığını, bu kültürün de Arap ülkelerinde demokrasinin önündeki en büyük engel olduğunu iddia etmektedir. Salzman'a göre kabile toplumlarının hayatta kalabilmek için iki şeyi gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bunlardan biri daha çok çocuk sahibi olarak nüfus gücünü elde etmek diğeri ise bu nüfusu besleyebilmek için kaynakları arttırmak. Kaynakların artırılması teknolojik gelişmenin olmadığı toplumlarda ancak toprakların genişletilmesiyle mümkündür. Bu sebeple kabile toplumları çatışmacı toplumlardır. Böyle bir ortamda güvenlik çeşitli rakip kabileler arasındaki dengeyle mümkün olur. Diğer kabillerle arasındaki dengeyi koruyabilmek veya kendi lehine çevirebilmek için kabileler savaşmak zorundadırlar. Varlıklarını koruyabilmek için ötekiyle savaşmak zorunda olmak kabile toplumlarında grup bağlılığını üst seviyeye çıkartmıştır. Herkes kendi ailesi, klanı, aşireti için vardır ve karşı topluluklarla düşmanlık ilişkisi kaçınılmazdır. İslam'ın Arap coğrafyasında yayılmasıyla birlikte farklı Arap kabilelerini bir arada tutabilecek bir ortak amaç oluşturulabilmiştir. Fakat bu durum temeldeki çatışmacı mantığı değiştirmemiş, sadece başka bir alana yöneltmiştir. Kabileler arasındaki mücadele ve çatışma kâfirlerle mücadele şeklini almıştır. Salzman'a göre bu durum İslam toplumlarının kültürel DNA'larına işlemiştir⁴⁷. Toplum içi hiyerarşik kabile yapıları ve ait olunan gruplara yönelik sadakat ve grup liderlerinin üzerinde bir otorite kabul edilmemesi herkesin yasalar önünde eşit kabul edildiği anayasal bir düzeni imkânsız kılmaktadır. Philip Salzman yaptığı analizle despotizm ve toplumsal çatışmayı Arap toplumlarının kaderi ilan etmektedir. P. Salzman, kendinden önce kabilecilik üzerine geliştirilmiş olan düşüncelere herhangi bir katkı yapmamaktadır. İslam'ın, Arap kabile kültürü üzerindeki etkisine yönelik görüşleri önceden defalarca dile getirilmiş görüşlerdir. Hisham Sharabi, İslam'ın kabile kültürünü yok etmek yerine ona evrensel bir anlam kazandırdığını, ümmet anlayışının kabile *ethos*'unun evrensel düzeyde bir ifadesi olduğunu vurgulamaktaydı⁴⁸. Salzman'ın, hizipçilik, grup bağlılıkları gibi

⁴⁷ Philip Salzman, "The Middle East's Tribal DNA," **Middle East Quarterly** c.15, s.1 (2008)

⁴⁸ Sharabi, **age**, 29.

konulardaki görüşleri de Sharabi'nin *Neopathriarchy*'de ortaya koyduğu görüşlerle birebir aynıdır. Sharabi Neopatriyarki kuramını geliştirirken bölgenin kapitalizme eklenmesi, bağımlı modernleşme, kolonyalizm gibi tarihsel, toplumsal süreçleri ve bunların kültür üzerindeki etkilerini inceliyordu. Vardığı sonuçları aşırı genellemelere tabi tutmuş olsa da bağımlı kapitalist gelişmenin etkilerini, geleneksel sınıfların güç kazanmasını ve onların devletle ilişkilerini sosyolojik bir analizle ortaya koyuyordu. Salzman ise Arap toplumlarının geçirdikleri tarihsel dönüşümü hesaba katmaksızın, toplumların kaderini İslam'ın ilk yıllarında oluştuğunu varsaydığı bir kültürel biçim ile açıklamaya çalışmakta. Salzman'ın analizinde kültür öyle bir yapısal güç haline geliyor ki, otoriter rejimlerin varlığından, Arapların günlük hayattaki yönelimlerine ve Filistin meselesine kadar her şeyin belirleyeni ve sorumlusu ilan ediyor. Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere, kabile kültürü Ortadoğu toplumlarının (şüphesiz İsrail buna dâhil değil) DNA'larına kadar işlemiş, kurtulmalarının mümkün olmadığı kalıtsal bir hastalık olarak görülüyor.

2.1.3. Kültürü Yeniden Düşünmek

Ortadoğu'yla ilgili meseleleri, gerek akademide gerekse gündelik sohbetlerde tartışırken, bir açıklama biçimi olarak kültüre başvurmak, en yaygın yöntemdir. Batı toplumlarının siyasal sorunları tartışılırken, genelde, ekonomik yapı, sınıf ilişkileri, siyasetin kurumsal ve yasal düzenlemeleri gibi konular gündeme gelir. Oysa aynı sorunlar, Ortadoğu bağlamında tartışılmaya başlandığında ilk akla gelen açıklamalar bölgenin “kendine özgü” olduğu vurgulanan kültürel özellikleriyle ilgilidir. Kültürel analiz, şüphesiz, Batı toplumlarını açıklamak için de başvurulan yöntemlerden biridir. Fakat bu analizlerde Batılı modern kültür biçimleri dinamik, yenilikçi, devrimci bir ethosun taşıyıcıları olarak resmedilirken, Doğu kültürüne, ekseriyetle, donuk, geleneksel ve statükocu bir öz atfedilir. Bu durum, Edward Said'in tespitiyle, Batının kendisini ancak Doğunun karşıtı olarak kurabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu bölümde ilk önce, mevcut literatürün sorunlarına değineceğim. Ardından nasıl bir siyasal kültür analizinin Ortadoğu toplumlarını anlamamızda yararlı olabileceğini tartışacağım.

Ortadoğu toplumlarına yönelik kültürel analizlerin göze çarpan ilk özelliği, kültürün tarih dışı ve özcü bir yaklaşımla ele alınıyor olmasıdır. Arap kültürü, kabile kültürüyle İslam kültürünün evliliğiyle yaklaşık 1400 sene önce oluşmuş ve bugüne

kadar temel özelliklerini koruyarak gelmiş yapısal bir faktör olarak ele alınır. Bir kabile toplumunda doğan İslam'ın kabile kültüründen ne şekilde farklılaştığı, İslam kültürünün farklılaşma sürecinde rol oynayan sosyoekonomik faktörler göz ardı edilir. Çünkü bu faktörler hesaba katıldığında, tarihsel süreç içinde, toplumsal koşulların siyasal kültürle etkileşerek nasıl farklı sentezler ürettiğinin araştırılması gerekecektir. Başlangıcında, böyle bir soruyla yola çıkan bir siyasal kültür arkeolojisi, oryantalist literatürün bize sunduğundan çok daha zengin, çeşitli ve renkli bir Ortadoğu tablosu sunacaktır. Kültüre özcü yaklaşım aynı zamanda kültürün şeyleştirilmesini de beraberinde getirir. Şeyleştirme, kültürü kapalı bir sistem olarak görür ve analize bu şekilde dâhil eder. Oysa tek bir başlık altında şeyleştirilen ve genelleştirilen bu olgular birçok farklı kültürel biçimleri içinde barındırmaktadır. Her toplum kültürel olarak birbirinden farklı unsurlardan oluşur. Arap kültürü, İslami kültür, Doğu kültürü şeklinde ifade edilen genelleştirilmiş kategoriler, gerçekte, sınıfsal konum, cinsel kimlik, etnik aidiyet, coğrafi konum vb. özellikler bakımından oldukça heterojen kültürel biçimleri içerir. Kültürün bu şekilde şeyleştirilmesi ve genelleştirilmesi, yalnızca metodolojik bir hata olarak görülemez. Kültürel olan genelleştirilirken bazı öğeler(kimlikler, gruplar)içerilir, bazı öğeler dışarıda bırakılırlar. İçerilen kimlikler doğallaştırılır, dışarıda bırakılan kimlikler marjinalleştirilirler. Bu kültürel kategorileştirmeler söylemsel olarak yaygınlık kazandıklarında gerçeğin kendisine doğrudan bir müdahale görevi görürler⁴⁹. Bir başka ifadeyle kültürel olanın şeyleştirilip kategorize edilmesi gerçeğin bilgisini söylemsel olarak yeniden inşa eder. Bu söylemsel inşa süreci her zaman iktidarla ilişkilidir. Söylemin ürettiği bilgi “bilinen” üzerinde iktidar kurmanın bir aracıdır⁵⁰.

Kültürün şeyleştirilmesinden en fazla nasibini alan İslam olmuştur. Birçok Batılı analist İslam'ı bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzı, *sui generis* bir kültürel form olarak ele almışlardır. İslam, ne tarih boyunca ne de bugün monolitik bir inanç biçimi olmadığı gibi İslami kültürün öğeleri olarak bir araya getirilen özellikler de

⁴⁹ Bu bağlamda, Joseph Massad'ın çalışması, oryantalist kategorizasyonların Arap toplumunda heteroseksüel kimlikleri nasıl pekiştirdiğinin ve eşcinsellere karşı eskinin görece toleranslı yaklaşımının yerini şiddete terk ettiğinin bir analizini sunar. Joseph A Massad, **Desiring Arabs** (London: University of Chicago Press, 2007)

⁵⁰ Michel Foucault, **Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977** (New York: Pantheon Books, 1980), 201.

toplumdan topluma farklılık göstermektedir⁵¹. Her din gibi İslam'ın da değişmez nassları vardır, Kuran'ın yazılı hükümleri ve peygamberin sünnetleri gibi. Fakat bu nasslar da farklı tarihsel bağlamlarda farklı şekillerde yorumlanmışlardır. Bu yönüyle İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilikten farklı değildir. Toplumsal bir olgu olan din, farklı toplumsal bağlamlarda farklı şekillerde yaşanır. Dinin siyasi boyutu da böyledir. Hıristiyanlık ve Yahudilik, toplumsal yaşam üzerine İslam'dan daha az iddia sahibi inanç sistemleri değildirler. Karşılaştırmalı bir bakış açısı din ve siyaset sorununun hiçbir şekilde İslam ülkelerine ait olmadığını göstermektedir⁵². İslam'ın kadın, homoseksüellik, kürtaj, Darwinizm gibi meselelerdeki tutumu, genellikle İslami doktrine has bir durummuş gibi anlatılır. Oysa aynı meseleler Batı toplumlarında da dindar muhafazakârlar ile seküler otoriteler arasında ciddi bir gerilim unsurudur⁵³. Homoseksüellik ve kürtaj 1960'lı yıllara kadar İngiltere'de kanunen suç sayılmaktaydı. Avrupa'nın en seküler toplumu farz edilen İngiltere'de Tanrı'nın varlığına, Hıristiyanlığa ve Hz. İsa'ya yönelik her türlü inkâr, alay, 2008 yılında kaldırılana değin, Blasphemy Kanunuyla devlet tarafından cezalandırılmaktaydı.

Siyasal kültür analizlerinin bir başka özelliği, kültürün bağımsız bir değişken olarak ele alınmasıdır. Bu durum hem İslam konusunda⁵⁴ hem de kabilecilik konusunda geçerlidir. Demokrasi eksikliğinden ekonomik az gelişmişliğe, kadına yönelik şiddetten devletlerarası çatışmalara değin her türlü meselede kültür esas belirleyici olarak ele alınmaktadır. Kültürel determinizm kültürün yanlış kavramsallaştırılmasından kaynaklandığı gibi bu durumun siyasi yönü de vardır. İlk olarak, kültürün *sui generis* toplumsal bir olgu olarak kavramsallaştırılması Oryantalist çalışmaların ortak bir özelliğidir. Marksist teorinin toplumsal hayatı açıklamada “ekonomik” olana atfettiği, son kertede belirleyici olma, niteliğini Oryantalistler açıkça ifade etmeseler de kültüre atfederler. Hâlbuki kültür kendiliğinden var olan ve toplum üzerinde bağımsız etkide bulunan bir olgu değildir. Kültür, ekonomi ve siyaset karşılıklı bir etkileşim içinde toplum üzerinde etkili

⁵¹ Tarihsel olarak İslam'ın farklı bağlamlarda siyasi olarak nasıl farklı şekillerde yorumlandığı üzerine, bkz., Nazih Ayubi, **Arap Dünyasında Din ve Siyaset** (İstanbul: Cep Kitapları, 1993); Farklı coğrafyalarda İslam'ın yaşanış biçimleri üzerine bkz., Clifford Geertz, **İslam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia** (Chicago, University of Chicago Press, 1968).

⁵² Fred Halliday, **İslam ve Çatışma Miti** (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997), 132.

⁵³ Sami Zubaida, **Beyond Islam: A New Understanding of the Middle East** (London: I.B.Tauris, 2011), 11.

⁵⁴ Halliday, **age**, 232.

olurlar. Bu nedenle, statik bir analizle bu üç alanın toplum üzerindeki etkisini okumak mümkün değildir. Kültürel determinizmin siyasal sonuçları da vardır. Ortadoğu toplumlarının sorunlarını yalnızca kültürle açıklamak kolonyalizmi ve bölgenin bağımlı iktisadi yapısını göz ardı etmek demektir. Bunun yanında, ABD'nin, Avrupa'lı devletlerin ve birçok şirketin bölgedeki diktatörlere olan desteği yokmuş farz edilir. Kültürel açıklamalar herkesin kendi siyasal projesine kılıf bulma amacına da hizmet edebilir. ABD'li yeni muhafazakârlar, Afganistan müdahalesi ve Irak'ın işgalini meşrulaştırmak için medeniyetler çatışması tezlerini ileri sürmüşlerdi.

Ortadoğu'ya yönelik siyasal kültür analizlerinin büyük kısmı, normatif olarak olması arzu edilen bir şeyin, demokrasinin, bu toplumlarda neden var olmadığını araştırmaya yöneliktir⁵⁵. Gerek fen bilimlerinde gerekse sosyal bilimlerde, genellikle, var olan, gözlemlenebilen olguların hangi şartlar altında, hangi koşullarda ortaya çıktıkları araştırılır. Bir olgunun ortaya çıkacağı şartlar kesin olarak tanımlanabiliyorsa, aynı şartlar altında ortaya çıkmadığı durumların mukayesesi yapılabilir. Ne var ki, birçok halde bir olgunun ortaya çıkış şartlarını bütün boyutlarıyla ortaya koyabilmek mümkün değildir. Demokrasi gibi değer yüklü bir kavramın tanımı konusunda dahi bir uzlaşmaya varmak güçken, demokrasinin bir toplumda neden var olmadığını araştırmak çok daha güçtür. Bu konuda siyasal kültür analizleri, olgular ve süreçler arasındaki gerçek bağıntıları ortaya koymaktan çok her bir araştırmacının kendi normatif veya teorik pozisyonunu onaylatmak için, en az demokrasi kadar müphem ve değer yüklü bir kavramsallaştırma olan kültürü dilediği gibi yorumlaması şeklinde yapılmaktadır. Bu yorumlama faaliyeti genellikle, Geertz'in deyimiyle, kalın bir yorumlamadan çok, kutsal metinlere, izlenimlere ve anekdotal bilgiye dayalı bir göz gezdirmenin ötesine geçememektedir. Çok az çalışma ampirik bilgiye ve verilerin test edilmesine dayalı bir analiz sunmaktadır. Fakat bu çalışmalar da test edilebilir kavramlarla çalışmak zorunda olduklarından oldukça sınırlı bir demokrasi tanımı benimsemek zorunda kalıyorlar. Ayrıca, demokrasinin kültürel olanakları olarak ifade edilen şeylerin (sivik kültür, kişiler arası güven, seküler toplum vb.) demokrasiyi mümkün mü kıldıkları yoksa demokrasinin bir toplumda gelişmesinin sonucunda mı ortaya çıktıkları net değildir. Sonuç olarak, demokrasinin bir toplumda neden var olmadığına dair kültürel

⁵⁵ Lisa Anderson, "Critique of the Political Culture Approach", **Political Liberalization and Democratization in the Arab World**, ed. Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble (London, Lynne Rienner, 1995): 89.

analizler, araştırma sorularından kullandıkları metodolojiye kadar birçok sorunla maluldür ve vardıkları sonuçlar bir totolojinin ötesine geçememektedir.

2.1.3.1. Nasıl Bir Kültürel Analiz?

Siyasal kültür, tek başına, demokrasi ve otoriteryanizm gibi konularda oldukça sınırlı bir açıklama gücüne sahiptir. Fakat kültürel analizi devreye sokmadan da bazı kurumların neden öyle işlediklerini⁵⁶, iktidarın kendisini nasıl meşrulaştırdığını veya siyasetin sembolik alanını nasıl yönetmeye çalıştığını, siyasal aktörlerin seçimlerini etkileyen maddi olmayan unsurları, siyasal eğilimlerin nasıl oluştuklarını ve değiştiklerini anlamak mümkün değildir. Ayrıca, analiz yaparken çokça kullandığımız, İslam, demokrasi, iktidar, düzen gibi kavramlara ve bunlarla ilişkili birçok başka kavrama, insanların ne gibi anlamlar yüklediklerini anlamak için yine kültürel bir analize ihtiyaç duymaktayız.

Ortadoğu bağlamında düşünürsek, kültürel bir analizin en önemli işlevi, bölge hakkında üretilmiş hâkim oryantalist söylemin, stereotiplerin ve çarpıtılmış temsillerin büyüsünü bozmak olmalıdır. Böyle bir önerme, normatif olmaktan çok, toplumsal gerçekle aramıza örülen duvarları, gerçeğin manipüle edilmiş temsillerini yıkmayı hedeflediğinden, bilimsel olarak zaruridir. Bunun için, öncelikle kültürün, bir öz, yekpare bir yapı olarak değil toplumsal gerçekliğin bir boyutu olarak kavranması gerekmektedir. Kültürün bu şekilde ele alınması, Appadurai'nin belirttiği gibi, kültürel olanın bütünlüğünden çok içindeki farklılıkları keşfetmemizi sağlayabilir⁵⁷. Fakat böyle bir çaba farklılıkları salt kültürel olanla açıklama tehlikesini de barındırmaktadır. Bu ise, istemeden de olsa, iktidar ve sömürü ilişkilerini gizleyici bir işlev görebilir. Bu nedenle kültürel farklılığı ortaya koyarken, kültürel olanın toplumsal gerçeğin diğer boyutlarıyla olan karşılıklı ilişkisini de ortaya koymak gerekir. Oryantalist söylemi, stereotipleri, klişeleri yıkmanın bir başka yolu karşılaştırmalı kültürel analizden geçmektedir. İslamcıların ve Hıristiyan muhafazakârların din, devlet, siyaset, cinsel kimlikler gibi konuları nasıl anlamlandırdıkları, bu konularla ilgili farklı kavramlara ve durumlara nasıl anlamlar

⁵⁶ Michael C. Hudson, "The Political Culture Approach to Arab Democratization: The Case for Bringing It to Back In, Carefully", **Political Liberalization and Democratization in the Arab World**, ed. Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble (London, Lynne Rienner, 1995): 64.

⁵⁷ Arjun Appadurai, **Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalization** (Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996), 12-13.

atfettiklerini araştırmak sürekli ne sürülen İslam'ın istisnailiği konusunda önemli veriler sunacaktır.

Demokrasinin imkânlarını veya neden var olmadığını araştırmaya yönelik kültürel analizlerin açıklayıcılığının olmadığını daha önce belirtmiştim. Bunun yerine, Mark Tessler'in çalışmasında yaptığı gibi, toplumun siyasal eğilimlerini araştırmak daha doğru bir seçim olacaktır. Tessler'in çalışması, yapısal bir kültür analizine göre toplumun demokratikleşme ve otoriteryanizm konusundaki görüşlerini anlamamız için önemli veriler sunmanın yanı sıra Arap toplumunun siyasal yönelimlerine ilişkin klişelerin yanlışlığını göstermesi bakımından da önemlidir.

Otoriter rejimleri incelerken, kültürel analiz, en fazla meşruiyet ve rıza konularında katkı sağlayacaktır. Hiçbir rejim sadece kaba kuvvet ve ekonomik dağıtım aracılığıyla ayakta kalamaz. Rejimlerin ayakta kalabilmeleri için meşruiyetlerini söylemsel, ideoloji ve sembolik pratikler aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretmeleri gerekmektedir. Bu süreçler sadece, dar anlamda, siyasal stratejiler olarak okunmamalıdır. Meşruiyet retme stratejileri çoğu kez milliyetçilik gibi toplumsal bir projeye tahvil edilir. Örneğin, Nasır'ın "Arap dünyasının lideri olarak Mısır" projesi böyle bir projedir. Siyasiler kültürü, David Laitin'in belirttiği gibi, bir kontrol mekanizması olarak kullanmak isteyebilirler⁵⁸. Kültürel anlamlar, semboller ve gelenekler yeniden üretilerek ya da keşfedilerek toplumları kontrol altında tutmanın veya siyasal uygulamalara rıza üretmenin bir aracı olarak kullanılabilirler. Bunun yanı sıra, gösteriler, merasimler, temsiller ve kültür aracılığıyla sembolik alan işgal edilerek kitlelerin siyasal olarak kontrol altına alınması sağlanabilir. Suriye'de Hafız Esad yönetimi altında bu mekanizmaların nasıl işletildiği, 6. Bölümde ayrıntılı bir şekilde anlatılacaktır.

⁵⁸ Hudson, *age*, 64.

2.2. Siyasal İktisadi Açıklamalar

Bu bölümde petrole bağımlı ekonomilerin ve neoliberal ekonomik dönüşümün Ortadoğu otoriter rejimleri üzerindeki etkilerini tartışacağım. Bu amaçtan hareketle, ilk olarak klasik *rantiye devlet teorisinin* varsayımlarını inceleyeceğim. Ardından, Körfez ülkelerinde sermaye birikim süreçlerini inceleyerek, klasik teorinin sorunlarını ve sınırlarını ortaya koymaya çalışacağım. Bu bölümün ikinci kısmında, Ortadoğu ülkelerindeki neo liberal dönüşümün ekonomik ve siyasal sonuçlarını, Mısır örneği üzerinden anlatmaya çalışacağım.

Bu bölümde esas olarak iki sav ileri sürülecektir. 1) Klasik rantiyeye devlet teorisi, Ortadoğu'daki dinamik sermaye birikim süreçlerini ve petrole bağımlı sermaye birikiminin sınıf oluşumu ve rejim karakteri üzerindeki etkilerini açıklayamamaktadır. 2) Ortadoğu'da ekonomik liberalleşme, otoriter rejimleri zayıflatmak yerine farklı sınıf koalisyonları etrafında güçlerini pekiştirmelerine yardımcı olmuştur.

2.2.1. Rantiye Devlet Teorisi

Rantiye devlet teorisi siyasal iktisadi yaklaşımlar içinde en çok tartışılmış olan teorik açıklama biçimidir. Üçüncü dalga demokratikleşme hareketinin Arap ülkelerinde neden kayda değer bir demokratikleşmeye yol açmadığı sorusuna yönelik geliştirilmiş açıklamalar içinde sıklıkla rantiyeye devlet teorisine atıf yapılır⁵⁹. Lisa Anderson'a göre rantiyeye devlet kavramı Ortadoğu çalışmalarının siyaset bilimi literatürüne yaptığı en büyük katkılardan biridir⁶⁰. Peki bu kadar sıklıkla başvurulmuş ve Ortadoğu çalışmalarının geliştirdiği en önemli kavramlardan biri olarak nitelendirilen rantiyeye devlet teorisinin esasları nelerdir?

Rantiye devlet teorisi genel bir makroekonomik gözlemden hareket eder. Ortadoğu'da birçok devletin ekonomileri büyük oranda petrol ihracatından elde edilen gelirlere bağlıdır. Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Libya gibi ülkelerde devlet gelirlerinin yarısından fazlası petrol ihracatından elde edilmektedir. Ürdün, Suriye, Mısır ise petrol dışı rantiyeye gelirlere sahiptir. Petrol boru hatlarından, Süveyş Kanalı geçiş ücretlerinden elde edilen

⁵⁹ Samuel Huntington, **The Third Wave** (Norman University of Oklahoma Press,1991) : 31-32.

⁶⁰ Lisa Anderson, "The State in the Middle East and North Africa", **Comparative Politics**, c. 20 (1987):3.

gelirlerle dış ülkelerden alınan yardımlar da bazı uzmanlarca rant kategorisine değerlendirilebilmektedir.

Rantiye devlet, gelirlerinin büyük kısmını dış dünyadan doğrudan elde eden, toplumun çok küçük bir kesiminin üretim/gelir elde etme sürecine dâhil olduğu ve toplumun genelinin elde edilen rantın dağıtımından faydalandığı devlet biçimidir⁶¹. Bu tanımdan hareket edecek olursak, rantın kaynağının dışsal olması devletin rantıye karakteri kazanması için önemli bir koşuldur. Doğal kaynakların ülke içinde işlenmesi ve tüketilmesi, içeride bir üretim ekonomisinin ve üretici sınıfın oluşmasına neden olacaktır⁶². Oysa rantıye devletlerde bu durum söz konusu değildir. Gelir kaynağının dışsal olması, devleti gelir kaynakları bakımından toplumdan bağımsızlaştırır. İkinci olarak, gelirin doğrudan devlet tarafından elde ediliyor olması rant üzerindeki bütün tasarruf haklarının devlete ait olması demektir. Gelir üzerindeki kontrolün farklı toplumsal aktörlerle paylaşılmıyor olması, bu teorik yaklaşıma göre, rantıye devletlerde devlet gücünün temelini oluşturur. Rantiye devletin bir başka önemli özelliği, gelirin önemli bir bölümünün topluma dağıtılıyor olmasıdır. Bu dağıtım işlevi refah devleti uygulamalarından oldukça farklıdır. Refah devleti uygulamalarında vergiler yoluyla elde edilen gelirin topluma yeniden dağıtımı söz konusu iken rantıye devletlerde petrol ihracatından elde edilen büyük kazancın keyfi bir şekilde dağıtıldığı görülmektedir. Farklı toplumsal gruplar devletin dağıttığı rant gelirinden pay kapma yarışına girerler. Bütün ekonomi ranttan alınan paya göre şekillenen bir hiyerarşik yapı biçimini almıştır. Devlet bu hiyerarşik yapının en tepesinde yer alır ve diğer grupların nerede bulunacağını belirler. Beblawi'nin belirttiği gibi Ortadoğu toplumlarının kabile tipi örgütlenme biçimleri rantıye ekonomisinin hiyerarşik yapısını destekler⁶³.

Bir ülkenin ekonomik yapısı, gelir kaynakları ve dayandığı üretim biçimi ile o ülkede devletin örgütlenme biçimi ve siyasal rejimi arasında yakın bir ilişki vardır. Tilly, Avrupa'da devlet oluşumunu açıklarken, devletin savaş harcamalarını karşılamak için topluma yöneldiğini ve bu sayede vergilendirme sisteminin oluştuğundan bahseder⁶⁴. Modern Batı toplumlarında devletlerin gelirlerinin büyük kısmı

⁶¹ Hazem Beblawi, "The Rentier State in the Arab World" , **The Arab State**, ed. Giacomo Luciani (Los Angeles: University of California Press, 1990): 87.

⁶² Beblawi, **age**,87.

⁶³ **age**, 89.

⁶⁴ Charles Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu** (Ankara: Imge Kitapevi, 2001)

toplumdan elde edilen vergilerden oluşmaktadır⁶⁵. Bu durum devletlerin topluma nüfuz etme kapasitelerini artırmış ve toplumla devlet arasında bir pazarlık alanı oluşmasını sağlamıştır. Bu sürecin kurumsallaşmasıyla Avrupa’da ilk temsil kurumları, parlamentolar, ortaya çıkmaya başlamıştır. Vergi sisteminin yaygınlaşması ile modern bürokrasilerin oluşması arasında da yakın bir ilişki vardır. Kapitalist gelişmeyle birlikte genişleyen vergi tabanından verimli bir kaynak aktarımının sağlanabilmesi için iyi işleyen kurumsal yapılara ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç Avrupa’da modern bürokrasilerin oluşması için itici gücü oluşturmuştur⁶⁶.

Rantiye devletler modern Avrupa deneyiminden başka bir yol izleyerek kurumsallaşmışlardır. Rantiye devletlerde gelirlerinin büyük kısmı dış kaynaklardan elde edilmektedir. Devletler savaş yapmak ya da dağıtım faaliyetlerinde bulunmak için vergilendirme yoluyla toplumdan kaynak toplamak zorunda değildiler. Petrol ihracından elde edilen büyük gelirler, devletin ekonomik gücünü ülkenin üretim gücünden bağımsızlaştırmıştır⁶⁷.

Birçok araştırmacı devletin vergi toplama faaliyetleriyle demokratik temsil talepleri arasında bir ilişki olduğunu ileri sürmektedir. Huntington düşük seviyede vergilendirilen toplumlarda demokratik taleplerin yükseltilmesi için çok az neden olduğunu belirtmektedir. Huntington ayrıca vergilendirmeyi demokratik bir rejime geçişin ön koşulu olarak görür⁶⁸. Fakat devletlerin vergi toplama talepleriyle toplumsal demokrasi talepleri arasında pozitif bir korelasyon bulunduğu dair ampirik bir çalışma bulunmamaktadır. Vergilendirme demokrasi ilişkisi daha çok Avrupa’da modern devletin oluşum süreçlerine bakılarak yapılmış bir tespitin genelleştirilmesinden ibarettir. Bu iddiayı ampirik olarak test etmek için daha spesifik sorulara ihtiyaç vardır. Tarihsel veriden hareket edilerek ortaya konan hipotez, insanların devletle olan ilişkilerinde esas olarak bir fayda- maliyet hesabına göre hareket ettiklerini kabul eder. Devletin vergi toplama talebinin oluşturduğu maliyetin, devlet ile vergi verenler arasındaki ilişkide bir dengeye tekabül edebilmesi için vergi verenlerin ödedikleri vergiler karşılığında siyasi temsil hakkını talep

⁶⁵ OECD raporlarına göre, 2006 yılı itibarıyla vergi gelirlerinin GSYH içindeki payı: Almanya %35.6, Danimarka %49.1, Fransa %44.2, İngiltere %37.1, İtalya %42.1, İspanya %36.6, Türkiye %24.5, <http://www.oecd.org/dataoecd/48/27/41498733.pdf>, [25.12.2011]

⁶⁶ Magret Levi, **Of Rule and Revenue**(California: University of California Press, 1988)

⁶⁷ Giacomo Luciani, “ Allocation vs Production States: A Theoretical Framework” **The Arab State**, ed. Giacomo Luciani (Los Angeles: University of California Press, 1990): s.71

⁶⁸ Huntington, **age**, 65.

ettikleri varsayılır. Oysa denge başka biçimlerde de sağlanabilir. Devletin refah harcamaları, siyasal temsil hakkından daha çok önemsenebilir. Nitekim Michael Ross yaptığı zaman serisi regresyon analiziyle gösterdiği gibi demokrasi talepleri ile vergilendirme arasında doğrudan bir ilişki kurmak güçtür. Fakat analize devletin refah harcamaları dâhil edildiğinde, refah harcamalarının düşük olduğu durumlarda yüksek vergilendirme politikalarının demokratik taleplerin yükselmesinde bir etken olduğu ortaya çıkmaktadır⁶⁹. Rantiye devletler ise vergilendirmenin çok düşük refah harcamalarının ise çok yüksek olduğu devletlerdir.

Bu tespit rantiye devletin bir başka özelliğini ön plana çıkarır. Rantiye devletler daha önce belirttiğimiz gibi dağıtımcı devletlerdir. Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın Kuveyt'te %94.2 si, Suudi Arabistan'da %66.3'ü, Umman'da %55.5'ini devlet harcamaları oluşturmaktadır⁷⁰. Devlet harcamalarının bu derece yüksek olması ve bu harcamalar için vergilendirme ya da sosyalist devletlerde olduğu gibi doğrudan devlet kontrolünde üretici bir ekonomiye ihtiyaç duyulmaması rantiye devletlerin "dağıtımcı devletler" olarak anılmasına yol açmıştır⁷¹. Devletin dağıtımcı rolünün toplumun siyasal, ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde önemli etkileri vardır. Dağıtımcı devletlerin üretici devletlerin aksine toplumun üretim kapasitesini arttırma gibi bir dertleri yoktur. Üretici devletler devlet gelirlerini arttırmak ve yeniden dağıtım yapabilmek için ekonomik büyümeyi hedeflemek zorundadırlar. Dağıtımcı devletler ise ekonominin sadece dağıtım kısmıyla ilgilienirler. Petrol fiyatları, büyük oranda, uluslararası piyasalarda arz talep dengesine göre belirlendiği için dağıtımcı devletlerin odaklandıkları en önemli mesele gelirlerin ne şekilde yeniden dağıtılacağıdır. Siyaset dağıtılan gelirden en büyük payı kapma mücadelesine dönüşür.

Devletin ekonomik fonksiyonunun sadece dağıtıma odaklanmış olmasının toplumsal yapı üzerinde ciddi sonuçları vardır. Modern devlet, gerek savaş yapma kapasitesini arttırmak için gerekse mevcut kapitalist sınıfın zorlamasıyla sermaye birikim süreçlerine doğrudan müdahale edegelmiştir⁷². Geç kapitalist dönemde oluşan devletler kapitalist birikimin çok yetersiz olması dolayısıyla kapitalist üretimi

⁶⁹ Michael L Ross, "Does Taxation Lead to Representation?" **British Journal of Political Science**, 34(2004): 229-249

⁷⁰ Luciani, **age**,73.

⁷¹ Age,72-77

⁷² Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime", **Bringing the State Back In**, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol(Cambridge: Cambridge Press,1985): 172.

destekleyici kalkınma politikaları gütmüşlerdir. Devletler kimi zaman kapitalist birikim sürecinde doğrudan üretici olarak yer almışlar kimi zaman mevcut kapitalist sınıfı destekleyici iktisadi ve siyasi politikalar uygulamışlardır. Devletlerin bu müdahalesi üretimin genişlemesi, kapitalist sınıfın güçlenmesi, kırsal nüfusun ücretli emeğe dönüşmesi gibi toplumsal sonuçlar doğurmuştur. Bu gelişmeler Avrupa’da siyasal ve sosyal hak taleplerinin artması ve demokratik yönetimlerin oluşmasına giden sürecin önünü açmıştır. Rantiye devletlerin sermaye birikimine ve dolayısıyla benzer bir ekonomi politikasına ihtiyaçlarının olmaması, Avrupa benzeri bir kapitalist dönüşümü de olanaksız kılmıştır.

Rantiye devlet teorisinin belli başlı iddiaları bu şekilde özetlenebilir. Teori, zaman içinde Ortadoğu toplumlarına ilişkin bütün meselelerin açıklanmasında kullanılmaya başlanmıştır. Ülkeler arası farklar dikkate alınmaksızın, kavramlar esnetilerek, rantide devlet teorisi neredeyse genelleştirilmiş bir bölge teorisine dönüşmüştür. Bu derece yaygın kullanılmasına rağmen, teori uzun süre ampirik olarak test edilmemiştir. Michael Ross, 2001 yılında yayımladığı çalışmasıyla rantide devlet teorisinin yaygın kabul görmüş iddialarını regresyon analiziyle teste tabi tutmuştur. Bu çalışmada Ross, teorinin Ortadoğu’daki ve diğer bölgelerdeki petrol ihraç eden ülkeler için geçerli olup olmadığını, petrol dışındaki minerallerin benzer bir etkiye sahip olup olmadığını ve rantide devlet teorisini açıklamada kullanılan nedensel mekanizmaların geçerliliğini test etmiştir⁷³.

Ross’un ilk tespiti rantide devlet teorisinin petrol ve diğer mineraller için yalnızca Ortadoğu’da değil diğer bölgelerde de geçerli olduğu şeklindedir. Nijerya, Endonezya, Malezya, Meksika gibi çeşitli Afrika, Güney Doğu Asya ve Güney Amerika ülkelerinde de rantide devlet özelliklerine rastlamak mümkündür. Bu karşılaştırmadan çıkan bir başka sonuç rantide etkisinin maden ihracatçısı fakir ülkelerde, zengin ülkelere göre daha yüksek olduğu şeklindedir. Buna karşın, Gayrı Safi Yurtiçi hasılasının büyük bölümünü tarım ürünleri ihracatından elde edilen gelirlerin oluşturduğu ülkelerde rantide etkisine rastlanmamaktadır. Ross’un bu tespitleri klasik rantide devlet teorisinin varsayımlarıyla uyumludur. Ross da tarım ürünleri ihracatından elde edilen gelirin önemli kısmının doğrudan devletin kasasına

⁷³ Michael Ross, “Does Oil Hinder Democracy”, **World Politics**, c.53, s. 3 (April, 2001), 325-361

girmiyor oluşunu, devlet dışı üreticinin rolüne ve tarımsal üretimin ülke içi geniş bir üretici sektörü mümkün kılmasına bağlamaktadır⁷⁴.

Ross, rantıye devlet teorisinin işleyiş mekanizmalarını test etmeden önce, bu mekanizmaları üç başlık altında sınıflandırmıştır: rantıye etkisi, baskıcılık etkisi (repression effect), modernleşme etkisi. Rantıye etkisi, klasik teorisinin en temel varsayımlarını içermektedir. Devletin rant gelirlerini kullanarak demokratikleşme yönünde toplumsal baskının oluşmasını önlediği düşünülür. Petrol gelirleri rantıye devlete üç yönden avantaj sağlamaktadır. Bunlardan ilki, daha önce bahsettiğimiz vergilendirmeye ilgilidir. Ortadoğu’da vergilendirme ve demokrasi ilişkisi üzerine literatürde bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bazı yazarlar, vergilerin arttığı hallerde toplumda demokratik taleplerin yükseldiğine dair tespitlerde bulunurken, John Waterbury, Ortadoğu’da vergilendirmeye demokrasi arasında hiçbir bağlantı bulunmadığını, vergilerin arttırıldığı hallerde belirli tepkiler oluşmuş olsa bile bunların demokratik temsile yönelik talepler içermediğini kaydetmektedir⁷⁵. Ross bu meseleyi test ettiğinde vergilendirme miktarıyla demokrasi arasında pozitif bir ilişki olduğunu doğrulamaktadır. Fakat vergi oranlarındaki artışların, demokratik taleplerin yükselmesi üzerinde kısa vadeli bir etkisi olduğu gözlenmektedir. Analiz 2-3 yıllık bir süreye uzatıldığında vergilendirme etkisi önemini yitirmektedir⁷⁶. Bu nedenle, düşük vergilendirme oranlarını otoriteryanizmle ilişkilendirmek güçtür. Bu konu üzerine literatürde genel olarak tersten bir mantık yürütülmektedir. Demokratik ülkelerde vergilendirmenin yüksek olduğu tespitinden yola çıkılarak, otoriter rejimlerin temelinde düşük vergilendirmenin yattığı sonucuna varılmaktadır. Fakat vergilendirmenin demokratik talepler üzerindeki etkisi, Ross’un gösterdiği gibi kısa vadeli ise, sadece otoriter rejimlerde değil demokratik ülkelerde de vergilendirme ile demokratik temsil arasındaki ilişki yeniden sorgulanmalıdır.

Rantıye etkisinin ikinci unsurunu “harcama etkisi” oluşturmaktadır. Argüman, hükümetlerin yaptıkları yüksek toplumsal dağıtım harcamalarının halkı siyasal iktidara karşı pasifize ettiği şeklindedir. Buna göre, otoriter devletler refah dağıtımının karşılığında itaat talep ederler. Ross, rant gelirine sahip ülkelerde hükümet harcamalarının yüksek olduğunu tespit etse de, bununla demokrasinin

⁷⁴ Age, 332.

⁷⁵ Age, 333.

⁷⁶ Age, 349.

gelişmemesi arasında doğrudan bir ilişki kurmak mümkün değildir. Çünkü demokratik rejimler otoriter rejimlere kıyasla daha çok refah harcaması yapmaktadırlar⁷⁷.

Rantiye devlet teorisinin varsaydığı ikinci işleyiş mekanizması, rantiyelerle devletin baskıcı kapasitesini ilişkilendirir. Devletin büyük gelirlere sahip olması hem teknik donanım hem de personel bakımından güçlü ve büyük bir güvenlik aygıtı oluşturulmasını kolaylaştırır. Rantiye devletlerde, halk demokratik taleplerini yükseltse bile iç güvenlik örgütü ve asker tarafından kolaylıkla etkisiz kılınabilir. Michael Ross'un tespitleri klasik teoriyle uyumludur. Ross, askeri harcamaların GSYH'ye oranına ve askeri personel sayılarına bakarak petrol gelirleri ve askeri güç arasında doğrusal bir ilişki tespit etmiştir⁷⁸. Ortadoğu rejimleri kendilerine karşı yükselen toplumsal muhalefet hareketlerini bastırmak için ordularını devreye sokmaktan hiç çekinmemektedirler. Rejim karşıtı muhalefetin silahlı bir şekilde örgütlendiği durumlarda, orduların kapasitesi rejim güvenliği için hayati bir önem kazanmaktadır. Ortadoğu'da rejimlerin şiddet kapasiteleriyle otoriterizm arasındaki ilişki dördüncü bölümde ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

Modernleşme etkisi, Ross'un sınıflandırmasında son sırayı almaktadır. Modernleşme teorisi, demokrasi ile toplumsal değişim arasında bir paralellik kurar. Buna göre, şehirleşme, eğitilmiş kesimin artması, mesleklerde uzmanlaşma demokrasinin ön koşullarıdır. Bu gelişmeler de ekonomik kalkınmayla yakından ilişkilidir. Örneğin, Inglehart demokrasi ve ekonomik gelişme bahsinde, Libya ve Kuveyt'e atıf yaparak, toplum için daha fazla eğitim ve uzmanlaşma getirmeyen doğal kaynak bağımlı kalkınmanın demokrasi getirmeyeceğini savunuyordu⁷⁹. Ross, Inglehart'ın eğitim ve uzmanlaşma kriterlerinin yanı sıra Lipset'in demokrasiyle ilişkilendirdiği şehirleşme ve televizyon, radyo, telefon, gazete gibi kitle iletişim araçlarına erişimin yaygınlığını da çalışmasında test etmiştir. Ross da modernleşme teorisyenleri gibi uzmanlaşma ile demokratikleşme arasında sağlam bir bağlantı bulmuştur. Fakat petrol zenginliği ile uzmanlaşma arasında olumsuz anlamda güçlü bir ilişki tespit etmemiştir. Eğitim, şehirleşme, medya araçlarına erişim gibi kriterler baz alındığında, Ross'un çalışması, uzmanlaşma kadar güçlü bir ilişki oraya

⁷⁷ Age, 349.

⁷⁸ Age, 350.

⁷⁹ Age, 337.

koymamaktadır. Buradan iki sonuç çıkabilir. İlki, modernleşme ile demokratikleşme arasında güçlü bir ilişki vardır fakat bu ilişki öncelikle uzmanlaşma aracılığıyla sağlanmaktadır. Modernleşmeye ait diğer faktörler tali öneme sahiptirler. İkinci olarak ise, petrole bağımlı bir ekonominin toplumda yeterli mesleki farklılaşmayı ve uzmanlaşmayı engellendiği ileri sürülebilir.

2.2.2. Rantiye Devleti Yeniden Düşünmek

Devletleri gelir kaynaklarının niteliği, çeşitliliği ve sürdürülebilirliği bakımından incelemek, siyasal rejim çalışmaları için yararlı bir perspektif sunuyor. Bu anlamda rantie devlet teorisini, Lisa Anderson'un da belirttiği gibi, Ortadoğu çalışmalarının siyaset bilimine yaptığı en önemli katkı olarak adlandırmak sanırım yanlış olmayacaktır. Geçtiğimiz yirmi yılda, Ortadoğu otoriter rejimleri üzerine yapılan çalışmalarda en sık atıf yapılan açıklama biçimi olmasına karşın, rantie devlet teorisi üzerine çok az kapsamlı ampirik çalışma yapılmış durumda. Mevcut çalışmalar ise teorinin başlıca varsayımlarının ancak yanlış olmadığını tespit edebilecek, buna karşın, rantie gelirlerin toplum ve siyasal iktidar üzerindeki esas etkilerini açıklamaktan uzak, ülkeler arası istatistiki karşılaştırmalardan oluşuyor. Rantiye devlet yaklaşımının bugüne kadar yeterince üretken bir çalışma gündemi oluşturamamış olmasını, çok dar bir siyasal iktisadi bakış açısıyla yorumlanmış olmasına bağlıyorum. Bu bakış açısı, petrol gelirlerinin sermaye birikimini ne şekilde etkilediğini, yerel ve küresel kapitalist ilişkilerin bu süreçte oynadıkları rolü görmezden geliyor. Rantiye devlete, toplumun dışında ve ondan bağımsızlaşmış özerk bir güç olarak, sınıflar üstü bir konum atfediliyor. Rantiye devlet bu şekilde kavramsallaştırıldığı zaman, geriye devletin kurumsal yapısından başka incelenecek pek bir şey kalmıyor.

Oysa Körfez ülkelerinin geçtiğimiz otuz yılda geçirdikleri hızlı değişim ve Körfez menşeli büyük sermaye gruplarının yükselişi, rantie devlete yönelik varsayımlarımızı yeniden gözden geçirmemiz gerektiğini gösteriyor. Rantiye devlet teorisi, devlet özerkliğini ve atıl, pre kapitalist bir ekonomiyi varsayar. Bugün Körfez ülkelerinde gözlemlediğimiz ise, küresel sistemle bütünleşmiş oldukça dinamik bir sermaye kesimi ve onunla iç içe geçmiş otoriter devlet yapılarıdır. Peki, rantie bir ekonomide sermaye birikimi ve kapitalist sınıf oluşumu nasıl gerçekleşmiştir? Sınıf oluşumunun, devlet ve toplumsal ilişkiler üzerindeki etkileri nelerdir? Körfez

sermayesinin oluşumunu incelemek rantıye devlete ilişkin birçok varsayımımızı test etmemize olanak tanıyacaktır. Bunun yanında, Körfez ülkeleri, kapitalist sınıf, devlet ve demokrasi ilişkisine yönelik daha kapsamlı soruların cevaplarının aranabileceği güncel bir araştırma alanını oluşturmaktadır.

Bu soruların cevaplarını bulabilmek için, Körfez ülkelerinde sermaye birikiminin nasıl gerçekleştiğine bakmamız gerekmektedir. Rantıye devlet teorisinin, ortaya çıktığı yıllarda Körfez ülkelerinde kapitalist gelişme başlangıç aşamalarındaydı. Kolonyal dönemde, bağımlılık kuramları bu ülkeleri merkez kapitalist ülkelerle mutlak bir sömürü ilişkisi içinde tarif ediyorlardı. Bu nedenle, rantıye devlet kuramcıları, Körfez ülkelerinde kapitalist gelişmeyi fark edemediler. Oysa petrolün üretimi ve dünya pazarlarına satılması bir meta üretim süreciydi. Rantıye devlet teorisi bu sürecin içine gömülü olduğu toplumsal ve küresel ilişkilere kör kaldı.

Bu noktada rantıye devlet teorisinin iki önemli eksikliğinin, devlet özerkliğini abartması ve meta üretim sürecine kör kalması olarak özetleyebiliriz. Bu eksikliğin Körfez ülkelerinde sermaye birikiminin ve sınıf oluşumunun incelenmesiyle aşılabileceği görüşündeyim. Bu sürecin nasıl geliştiğini ortaya koymak ve Körfez ülkelerinde sermaye birikimi, kapitalist sınıf ve otoriter devlet arasındaki ilişkileri anlayabilmek için Adam Hanieh'in *Capitalism and Class in the Gulf Arab States* çalışmasına başvuracağız⁸⁰.

Adam Hanieh bu çalışmasında, Körfez sermayesinin oluşumunu, devlet oluşumu ve küresel finansal sistemin oluşumuyla birlikte ele alıyor. Petrol gelirleri, bölgesel büyük sermaye gruplarının oluşmasına imkân tanıdığı gibi, kapitalist finansal ilişkilerin küreselleşmesini destekliyor. Körfez sermayesinin yükselişi yalnızca kendi ülkeleri için değil Ortadoğu'nun tamamı için ekonomik ve siyasal sonuçlar doğurdu. Körfez yatırımları ve finansal desteği, KİT (Körfez İşbirliği Teşkilatı) üyesi olmayan Ortadoğu ülkelerinde ilk sırayı almış durumda. 2008 yılında tüm Ortadoğu bölgesine gelen dış yatırımın %36'sını Körfez sermayesi oluşturuyor⁸¹. Körfez sermayesinin etkisini en iyi bankacılık sektöründe görebiliyoruz. Ürdün menşeli 15 bankanın 13'ü, Mısır'da önde gelen 12 bankanın 9'u ya tamamen ya da kısmen Körfez finansal sermayesinin kontrolü altına girmiş durumda. Lübnan bankaları tarihsel olarak

⁸⁰ Adam Hanieh, *Capitalism and Class in the Gulf Arab States* (New York: Palgrave, 2011)

⁸¹ *Age*, 150.

Fransız bankalarıyla yakın ilişkiler kurmuş olsalar bile Körfez sermayesi burada da bankacılık sisteminde yükselen bir güç. 11 bankanın 8'i tamamen olmasa bile kısmen Körfez sermayesinin etkisi altında. 2003-2008 yılları arasında Lübnan'a giren finansal sermayenin %50'si Körfez ülkelerinden gelmiş durumda⁸². Sermaye ister finansal ister doğrudan yatırım şeklinde olsun yalnızca ülkeler arasında yer değiştiren bir para hareketi olarak düşünülemez. Sermaye bir toplumsal ilişki biçimidir. Daha fazla kâr elde etmek için gittiği ülkelerde ekonomi ve siyaset üzerinde etkilerde bulunur. Ortadoğu'da finansal alanda son dönemde hız kazanan özelleştirme furyasını Körfez sermayesinin kâr arayışından ayrı değerlendiremeyiz. Bu durumu en belirgin örneğini, 2007 senesinde, İsrail saldırısıyla alt yapısı büyük zarar gören Lübnan'a yardım amacıyla toplanan Paris III konferansında görebiliriz. Körfez ülkeleri bu konferansın ana destekçileri ve en büyük yardımı taahhüt eden ülkelerdi. Fakat yardımlar, Lübnan'ın enerji, su, iletişim sektörlerini özelleştirmesi şartına bağlanmıştı. Körfez sermayesi siyasal olarak da Ortadoğu rejimleriyle yakın ilişkiler geliştiriyor. Lübnan'ın 2005 yılında suikaste kurban giden başbakanı Refik Hariri ve onun ardından başbakanlık koltuğuna oturan oğlu Saad Hariri, aynı zamanda Suudi Arabistan kökenli Suudi Oger inşaat şirketinin sahibiler⁸³.

2.2.2.1. Körfez Ülkelerinde Sermaye Birikimi ve Sınıf Oluşumu

Körfez bölgesi 19.yy'da İngiliz hegemonyası altına girmeye başladı. Birleşik Krallık Hint deniz yolunu kontrol etmek ve Körfez limanlarını ticaret gemilerine açmak üzere bölgedeki şeyhliklerle özel antlaşmalar imzalamıştı. Birinci Dünya Savaşının ardından, İngilizlerin dikkatleri bölgedeki olası petrol yataklarına çevrilmişti. ABD de aynı yıllarda Körfeze artan bir ilgiyle yaklaşmaya başlamıştı. Amerikan Standart Oil, 1933'de Bahreyn'de, 1938'de Suudi Arabistan'da açtığı kuyularda yüksek miktarda kaliteli petrol bulunduğunu ilan etti. Kuveyt, Umman ve Abu Dabi'de ise petrolün çıkarılıp ticaretinin başlaması 1960'ları bulmuştu. 1970'lere kadar Körfez bölgesinde petrol, yabancı şirketler tarafından çıkarılıp dünya pazarına satılıyordu. Şirketler şeyhliklerle yaptıkları özel anlaşmalar gereği, petrol gelirlerinin bir kısmını şeyhlere bırakıyordu. 1970'lere doğru bölgede İngiliz hegemonyası azalmaya, anti kolonyal hareketler güç kazanmaya başladı. İngilizler yıllar içinde, Körfez ülkeleriyle anlaşarak yavaş yavaş bölgeden çekildi. 1951 senesinde Umman, 1961'de

⁸² Age, 154-159.

⁸³ Age, 160.

Kuveyt bağımsızlıklarını ilan ettiler. 1968’de İngiltere üç yıl içinde Körfez bölgesinden siyasal olarak çekileceğini duyurdu. İngilizlerin bu kararını takiben, 1971’de Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri bağımsızlıklarını elde ettiler. Bu süre içinde, Körfez ülkeleri petrol kaynakları üzerinde daha fazla söz sahibi olabilmek için çeşitli girişimlerde bulundular. 1975’de Kuveyt, 1976’da Bahreyn ülkelerindeki petrol üretimini millileştirdiklerini açıkladılar. Suudi Arabistan diğer körfez ülkeleri gibi İngiliz sömürgesi olmamıştı. Ülkedeki petrol kaynaklarını işletme ve pazarlama imtiyazı Amerikan Standart Oil’e verilmişti. Standart Oil 1944 yılında Suudi petroleri için özel olarak ARAMCO şirketini kuracaktı. 1950 yılında Suudi Kralının zorlaması ile ARAMCO’nun elde ettiği petrol gelirin yarısını Krallık’a bırakması kararlaştırıldı. 1980’de ARAMCO tamamen millileştirerek Suudi ARAMCO adını aldı.

Petrol şirketlerinin millileştirilmesi ve 1970’lerde petrol fiyatlarında meydana gelen büyük artış, Körfez ülkelerini ekonomik olarak güçlendirdi. Ne var ki, 1980-1986 yılları arasında petrol fiyatlarının %60 düşmesi, Körfez ülkelerinde ciddi bir mali bunalım yarattı. Mali kriz, aslında, Körfez sermayesinin oluşması için uygun zemini hazırlamıştı⁸⁴. Körfez ülkeleri krizi aşabilmek için 1980’li yıllarda, özel sektörü destekleyici liberalleşme politikalarını başlattılar. Serbest ticaret bölgeleri, ihracat destekleri ve finansal piyasaların özelleştirilmesi sermaye birikimini özel sektöre kaydırarak, kapitalist sınıf oluşumunu hızlandırdı.

Adam Hanieh, Körfez sermayesinin oluşumunu, finansallaşmasını ve uluslararasılaşmasını incelerken Marksist teoriden faydalanıyor. Marx’ın sermaye birikimi için öngördüğü “sermayenin devri” (circuit of capital) kavramını kullanarak, üretim, metalaşma ve finansallaşma süreçlerini inceliyor. Bu bakış açısı, sermaye birikimini, salt ekonomik bir oluşum olmaktan çıkarıp toplumsal bir süreç olarak ele alıyor. Üretim devri, bir metanın emek gücü tarafından bir başka metaya dönüştürülmesini, meta devri “ürünün” piyasada kendine bir değer bulmasıyla metalaşma sürecini, finansal devir ise kapitalistin elde ettiği kârı mali araçlar kullanarak tekrar sermaye birikim sürecine dâhil etmesi anlamına geliyor⁸⁵. Hanieh sermaye devirleri mekanizmasıyla, Körfez’de sermaye birikimini incelerken, sınıf

⁸⁴ Age, 82.

⁸⁵ Age, 18-19.

oluşumunu incelemek için iki kavramı daha devreye sokuyor: mekânsal çözüm (*spatial fix*) ve sermayenin yeniden bölüşümü.

Mekânsal çözüm, eleştirel coğrafya çalışmalarından aşına olduğumuz bir kavram. Harvey, kapitalizmin sahip olduğu iç çelişkilerden ötürü kendini yeniden üretebilmesi için bir mekânsal çözüme ihtiyaç duyduğundan bahsetmekteydi. Sermayenin aşırı birikimi kapitalizmin krize girmesine neden oluyordu. Böyle durumlarda sermaye krizi aşabilmek için yeni bir mekânsal düzenleme arayışına giriyordu. Mekânsal çözüm, mekânın kapitalist birikimin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi anlamına gelmekteydi. Bu kavram, Harvey tarafından farklı bağlamlarda farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır⁸⁶. Örneğin kavram önceleri 1970'lerin krizi sonrası neoliberal politikalarla kentlerin dönüşümünü anlamak için kullanılmışken, *Yeni Emperyalizm* kitabında Amerika'nın Irak'ı işgalinin ardında yatan neden olarak sunulmuştu⁸⁷. Hanieh ise mekânsal çözüm kavramını, Körfez ülkelerinin göçmen işçi politikalarının ve kısıtlanmış vatandaşlık stratejilerinin, sermaye birikimi ve sınıf oluşumu sürecinde oynadığı rolü açıklamak için kullanıyor⁸⁸.

İşçi hareketi Körfez ülkeleri için yeni bir kavram değildi. 1950'li yıllarda Suudi Arabistan başta olmak üzere çeşitli ülkelerde grevler ve isyanlar rejimleri sarsmıştı. Milliyetçi ve sömürgecilik karşıtı bir özellik de gösteren bu hareketler rejimler tarafından bastırıldı. 1980'lerde petrol gelirleriyle özel sektörü destekleyici politikalar güdülmeye başlandığında, sermaye birikiminin önündeki en önemli tehdit bu sürecin işçi hareketi tarafından sarsılmasıydı. Kapitalistleşmeyle gelen güçlü bir işçi hareketi sadece Körfez'de değil, petrol akışını tehdit ederek küresel ölçekte sermaye birikimini tehdit edebilirdi. Bunu önlemek için Körfez rejimlerinin buldukları çözüm, göçmen işçileri devreye sokmak oldu. Göçmen işçiler vatandaşlık haklarına sahip olamıyor ve çalışma süreleri sınırlı sözleşmelerle çalışabiliyorlardı. İşçilerin çoğu belirli aralıklarla ülke değiştirmek zorunda kalıyordu. Aslında, göçmen işçi stratejisi çok daha önceleri petrol şirketleri tarafından yürürlüğe konulmuş bir stratejiydi. ARAMCO petrol üretiminde göçmen işçileri kullanıyor ve bu işçileri toplumdan yalıtılmış kamplarda barındırıyordu. Fakat ülkedeki göçmen işçi sayısı,

⁸⁶ Bob Jessop, "Spatial Fixes, Temporal Fixes and Spatio Temporal Fixes", **David Harvey: A Critical Reader**, ed. Noel Castree, Derek Gregory (Oxford: Blackwell Publishing, 2006): 146.

⁸⁷ David Harvey, **The New Imperialism** (NewYork: Oxford University Press, 2003)

⁸⁸ Hanieh, 2011, 26, 60.

toplam işçi sayısının %10'unu geçmiyordu. 1980'e gelindiğinde Suudi Arabistan'da göçmen işçi oranı %50'yi aşmıştı. Diğer Körfez ülkelerinde bu oran % 80-90 civarındaydı. Özel sektör, Suudi Arabistan'da %80, diğer ülkelerde ise %100 oranında göçmen işçi emeğine dayanıyordu⁸⁹. Körfez ülkelerinde göçmen işçi kullanımı, bir tür toplumsal kontrol mekanizmasına dönüşmüştü⁹⁰. Toplumun en çok sömürülen kesimleri, evlenme, ailesini yanına alma, mülk edinme gibi haklardan yoksun bırakılıyor ve sürekli bir göçmenlik hali yaşatılıp örgütlü bir güç oluşturmaları engelleniyordu. Buna karşın Körfez ülkeleri kendi vatandaşlarına geniş ekonomik imkânlar sunuyordu. Göçmen işçilerin sayıca artmalarıyla birlikte, Körfez ülkelerinin vatandaşları kamu görevlerinde yüksek ücretlerle istihdam edilmeye başlandılar. Sağlık, eğitim hizmetleri devlet tarafından karşılanıyor, çok ucuza veya bedava konut edinebiliyorlardı. Körfez vatandaşları çok ucuza elde ettikleri mülkleri göçmen işçilere kiralayarak ek gelirlerde elde etmeye başlamışlardı⁹¹. Körfez vatandaşları en temel siyasal haklardan mahrum olsalar da ekonomik bakımdan devlet tarafından büyük destek görmekteler. Toplumda bu derece büyük bir ayrım yaratılmış olması iki kesimi birbirine yabancılaştırıp iktidara karşı ortak hareket etmelerini önlemekte. Göçmen işçilerin kontrolünün, sermaye birikimi ve rejim güvenliği için ne kadar önemli olduğunu anlamak için göçmen işçi nüfusunun ülke nüfusları içindeki payına bakmak sanırım yeterli olacaktır. Göçmen işçiler 2005 yılı itibariyle toplam nüfusun, Katar'da %78,3'ünü, BAE'de %71,4'ünü, Kuveyt'te %62,1'ini, Bahreyn'de %41,1'ini, Suudi Arabistan'da %25,9'unu, Umman'da ise %24,4'ünü oluşturmakta⁹². Bu rakamların gösterdiği gibi rejim tarafından yabancılaştırılmış, vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmış ve büyük ekonomik sömürüye maruz kalan kitleler Körfez ülkelerinde nüfusun büyük kısmını oluşturmakta. Rantiye gelirin dağıtımından faydalanan ve refah içinde yaşayan kitle ise çok daha küçük bir azınlık durumunda bulunuyor. Rantiye devlet teorisi, otoriter rejimlerin petrol ihracatçısı ülkelerde toplumsal refah ve dağıtım politikaları sayesinde ayakta kalabildiğini ileri sürüyordu. Oysa gördüğümüz gibi, toplumun dağıtım politikalarından yararlanamayan ve rejim tarafından yabancılaştırılan

⁸⁹ Age, 62-63.

⁹⁰ Adam Hanieh, "Khaleeji Capital: Class-Formation and Regional Integration in the Middle East Gulf", *Historical Materialism*, c.18 (2010): 56.

⁹¹ Hanieh, 2011, 62.

⁹² Hanieh, 2010, 57.

kesimleri daha büyük bir kitleyi oluşturmakta. Bu kitleler ise rejim-sermaye işbirliğiyle baskı altında tutuluyorlar.

Başlarda göçmen işgücü daha çok komşu Arap ülkelerden sağlanırken, bu durum, Arap milliyetçiliğinin Filistin davası etrafında yeniden canlanmasıyla değişmeye başlamıştır. Arap işçiler yerel halkla etkileşime geçmiş, belirli ölçüde siyasallaşmış ve yerel halkla eşit vatandaşlık hakları talep etmeye başlamışlardır. 1979 İran devriminin bölgeye yaydığı devrimci hava, işçilerin radikalleşmesini de beraberinde getirmiştir. Bu tehdit karşısında, gerekli yasal düzenlemeler yapılarak göçmen Arap işçilerin uzun süre ikamet etmeleri zorlaştırılmış ve işçi temini için Güney Asya ülkeleri tercih edilmeye başlanmıştır. Göçmen işçi stratejisi, bir yandan sömürü miktarını artırıp sermaye birikimini desteklemekte bir yandan da ezilen sınıfları baskı altında tutup rejim güvenliğini sağlama almaktadır.

Rantiye devlet teorisi, devleti ve onun gelir kaynaklarını merkeze almakla birlikte devletin sınıfsal karakterini görmezden gelir. Bunun temelinde, Ortadoğu ülkelerinin, pre modern, pre kapitalist veya periferi toplumlar olarak ele alınması ve bu nedenle Batılı kapitalist ülkelerdeki gibi bir sınıfsal katmanlaşmanın bu ülkelerde olmayacağını varsayılması yatmaktadır. Fakat Körfez ülkelerini incelediğimizde kapitalist sınıf oluşumuyla devlet oluşumunun iç içe geçtiğini ve devletin sınıfsal karakteri anlaşılmadan yönetsel karakterinin, yani siyasal rejiminin anlaşılamayacağını açıkça görmekteyiz.

Bağımsızlık ve ardından gelen petrol kaynaklarının millileştirilmesi, Körfez ülkelerine ekonomik olarak büyük bir güç sağlamıştı. 1980'lerde dışa dönük kalkınma stratejilerinin benimsenmesiyle petrol gelirleri özel sektörün desteklenmesine yönelik kullanılmaya başlandı. Fakat bu süreci, siyasal elitlerin stratejik bir kararla uygulamaya koydukları bir kalkınma modeli değişikliği olarak okumak yanıltıcı olacaktır. Bu değişiklik daha geniş bir sürecin, Körfez bölgesinin kapitalistleşme sürecinin bir parçasıdır. Bağımsızlık öncesi dönemde de Körfez bölgesinde kapitalist sınıf oluşumu yürürlükte olan bir süreçti. Petrolün çıkartılması ve petrolle ilgili yan sektörler yabancı şirketlerin elinde olduğundan yerel burjuvazi geleneksel olarak ticaret alanında iş görmekteydi. Ticaret devlet kontrolünde gerçekleşen bir faaliyet olduğundan ticaret burjuvazisi devletle yakın ilişkiler geliştirmişti. Gerçekte, birçok ürünün ihracatına yönelik lisans hakları, yönetici

aileye ya da rejimin siyaseten desteklemek istediği kimselere verilmekteydi. Petrolün millileştirilmesinin ardından, devlet bu alanı kontrolü altına aldı. Özel sektör petrol üretiminin dışında bırakılmıştı. Bu şartlar altında, devlet elinde biriken petrol gelirlerinin yeniden çevrimi en kârlı yatırım olanağını oluşturuyordu. Bu yatırım olanakları yönetici aile mensupları ve rejime yakın geleneksel burjuvazi tarafından kullanıldı. Alt yapı, inşaat, petrokimya ürünleri üretimi, enerji yoğun üretim isteyen sektörler ve hizmet sektörü petrol gelirlerinin çevirimi için gerekli yatırım alanlarını oluşturuyordu. Körfez devletleri bu süreçte özel sektöre faizsiz krediler ve sübvansiyonlar gibi doğrudan yatırım desteği sağlamaktaydılar. Bu amaçla hemen hemen bütün ülkelerde yeni kurumlar oluşturuldu ve yasal düzenlemeler yapıldı. Örneğin, Suudi Arabistan dış yatırımcılara ülkede yatırım yapmak için yerel bir firmayla %30 oranında ortaklık yapma şartı koşan yasalar çıkardı. Bu politikalar sonucu özel sektörün Suudi Arabistan'ın GSYH'sindeki payı 1970'de %12,9 iken 1983'de bu oran %50'ye yükseldi⁹³.

Özel sektör şirketleri kısa sürede faaliyet alanlarını genişletip büyük holdinglere dönüştüler. Bugün birçok Körfez şirketi, inşaat, bankacılık, ulaştırma vb. alanlarda faaliyet göstermekte. Örneğin 1969 yılında kurulan Dallah Al Baraka Group, Suudi hükümetinden aldığı kontratlar sayesinde yol, boru hattı ve kanalizasyon inşaatı işlerinden büyük kârlar elde etti. İlerleyen yıllarda, aldığı kontratlara havaalanlarının bakımı, askeri üsler ve hastanelere gıda temini gibi hizmetleri de ekledi. Al Baraka holding buralardan elde ettiği kârları en son, bankacılık sektörüne yatırarak değerlendirdi⁹⁴. Al Baraka holdingin hikâyesine benzer başarı hikâyelerini Körfez ülkelerinin hepsinde görmek mümkün. Alüminyum ve çimento gibi enerji yoğun üretim isteyen ürünlerden tarım ürünleri ve gübre üretimine kadar çeşitli alanlarda faaliyet gösteren Körfez şirketleri Ortadoğu'nun her yerinde şubeler ve iştirakler açıyorlar. Körfez şirketleri sadece üretim alanında değil, ticaret ve finans sektörlerine de yoğun bir şekilde yatırım yapıyorlar. Lüks tüketim ürünlerinin ithalatı, yabancı askeri şirketlere komisyonculuk, üretim dışı sektörün kârlı yatırım alanları. Bu sektörler içinde en çok kârı, askeri alanda komisyonculuk ve yabancı şirketlerle ortak iş yapma şeklinde çalışan firmalar elde ediyorlar. Körfez ülkeleri silahlanmaya bütçelerinde önemli bir pay ayırıyorlar. Suudi Arabistan ve BAE'de,

⁹³ Hanieh, 2011, 70.

⁹⁴ Age, 70.

bütçe içi devlet harcamalarının %50'den fazlasını askeri harcamalar tutuyor. Böylesi büyük bir pastadan yabancı silah şirketlerinin yanı sıra yerel şirketler de faydalanıyorlar. Her yabancı şirket, bu ülkelere silah satabilmek için Kraliyet aileleri mensuplarına açıktan komisyon ödemek zorunda kalıyor. Ayrıca, yasal olarak bu ülkelerde iş yapabilmek için yerel firmalarla teknoloji transferini de içeren ortaklıklar kurmak zorunda kalıyorlar⁹⁵.

Körfez sermayesi Suudi Arabistan-BAE ekseninde geliyor ve Körfez İşbirliği Teşkilatı (KİT) altında bölgesel, kurumsal bir kimliğe kavuşuyor. Suudi Arabistan bölge nüfusunun üçte ikisini, yüz ölçümünün %80'ini ve bölgenin toplam GSYH'sinin yaklaşık olarak yarısını oluşturuyor. Körfez sermayesi yalnızca KİT ülkelerinde değil tüm Ortadoğu bölgesinde faaliyet göstererek bölgeyi ekonomik, toplumsal ve siyasal olarak şekillendiriyor. Sermaye birikimi, Körfez petrolünün üretiminden başlıyor, petrolün ihracatıyla uluslararasılaşıyor, petrol gelirlerinin yeniden dağıtımı ve kapitalist sınıfın bu gelirleri tekrar yatırıma dönüştürmesiyle bölgeselleşiyor. Bu süreç devletle sermayenin iç içe geçtiği bir şekilde ilerliyor. Sermaye sahipleri büyük oranda yönetici aile mensuplarından veya onlarla yakın ilişkiler geliştirmiş kimselerden oluşuyor. Ayrıca Körfez sermayesi, sermaye birikimini sürdürmek adına devletin baskıcı gücüne ve politikalarına ihtiyaç duyuyor. Devletlerin ekonomi politikalarının şekillenmesinde Körfez sermayesi en önemli rolü oynuyor. Bu durum Bahreyn gibi ülkelerde yasalar aracılığıyla doğrudan, yarısı hükümet üyelerinden yarısı özel sektör temsilcilerinden oluşan kurullara aktarılmış durumda⁹⁶. Devletle sermayenin böylesi iç içe geçmiş olmasından ötürü devletin bölgesel stratejik çıkarlarıyla sermayenin birikim stratejileri tam olarak birbiriyle örtüşüyor. 2011 yılında Arap kalkışmasının bir uzantısı olarak Bahreyn'de halk rejime karşı isyan edip sokaklara döküldüğünde, Suudi Arabistan'ın bizzat kendi askerleriyle duruma müdahale edip isyanı bastırmasını, bölgede Şii nüfuzunun artmasını önleme çabası olarak okuyabileceğimiz gibi, sermaye birikimini akamete uğratacak bir durumun ortadan kaldırılması için Körfez sermayesinin siyasal gücünü devreye sokması olarak da okuyabiliriz. Göçmen işçilerin hiçbir güvence ve vatandaşlık hakkına sahip olmaksızın artan sayılarda bölgede istihdam edilmeleri ve yoğun bir emek sömürüsüne tabi kılınmaları sermaye ve rejimin örtüşen çıkarlarının

⁹⁵ Age, 77.

⁹⁶ Hanieh, 2011, 144.

bir başka göstergesi. Göçmen işçi stratejisi, rejimleri ve sermayeyi istikrarsızlığa ve sermaye birikiminin koşullarının tehdit altına düşmesine karşı koruyor.

2.2.3. Ortadoğu'da Neoliberal Dönüşüm

1970'li yıllar, görece istikrarlı geçen bir yirmi yılın ardından, dünya çapında yaşanan ekonomik kriz yıllarıydı. İkinci dünya savaşının ardından Amerikan hegemonyası altında kurulan uluslararası mali sistem, gelişmekte olan ülkeler için öngörülebilir, istikrarlı bir ekonomik ortam yaratmıştı. Fakat gelişmekte olan ülkelerde kapitalizmin altın çağı çok uzun sürmeyecekti. Bu yıllarda uygulanan İthal İkameci Sanayileşme (İİS) politikalarının belirli sınırları vardı⁹⁷. İİS, iç pazara yönelik bir stratejiydi. Sermaye birikimi üretilen ürünlerin iç pazarda alıcı bulmasıyla sağlanabilirdi. Bunun için devletler iç talebi artırmak için bölüşümcü politikalar uygularlarken, gümrük duvarlarıyla yerli sanayiye dış rekabetten koruyorlardı. Üretimin iç pazara yönelik olması belirli bir zaman sonra bu ülkelerde döviz dar boğazına neden olmaya başladı. Üretim girdileri ancak, dış piyasalarda borçlanarak sağlanabiliyordu. İİS, gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmeyi hızlı bir şekilde artırdı. Buna bağlı olarak geniş bir işçi sınıfı oluştu. İşçi sınıfının yükselen talepleri sermaye birikimi için ikinci engeli oluşturmaya başladı. Bu şartlar altında gelişmekte olan ülkeler büyük ödemeler dengesi açıklarıyla karşı karşıya kaldılar.

Büyük petrol gelirlerine sahip olmayan Ortadoğu ülkeleri için koşulları zorlaştıran başka gelişmeler de yaşanıyordu bu yıllarda. Arap-İsrail çatışması, zaten elde düşük miktarda bulunan dövizin güvenlik harcamalarına aktarılmasına neden olmaktadır. İsrail'le yapılan savaşlarda alınan büyük yenilgiler zor ekonomik koşullar altında, dış tehdit karşısında rejimin yanında yer alan halk için büyük hayal kırıklıkları yaratmıştı. 1960'ların sonunda Arap rejimlerini rahatlatan gelişme, petrol fiyatlarındaki büyük artış oldu. Petrol ve doğalgaz ihraç etmekte olan ülkelerin döviz sıkıntısı bir nebze de olsa rahatlamıştı. Ayrıca uluslararası yatırım bankaları ellerindeki Petro dolarları çok düşük faizle kredi olarak vermeye başlamışlardı. Ödemeler dengesi açıklarıyla boğuşan gelişmekte olan ülkeler, borçlarını borçla kapatmak adına bu fonlara büyük ilgi göstermişlerdi. Ne var ki, 1980'lerin

⁹⁷ İİS'nin krizi için, bkz. Guillermo O'Donnell, **Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism** (Berkeley: University of California Press, 1973) ; "Reflections on the Patterns of Change in the Bureaucratic Authoritarian State", **Latin American Research Review**, c.3 (1977); O'Donnell'in tezleri üzerine tartışma için bkz. Haldun Gülalp, **Kapitalizm Sınıflar ve Devlet** (İstanbul: Belge Yayınları, 1993), 91-109.

ortalarında petrol fiyatları hızlı bir düşüşe geçti. Petrol fiyatlarının düşüşüne faizlerdeki artış eşlik ettiğinde, gelişmekte olan ülkeler için borçlarını ödemek olanaksız hale gelmişti. Arap Birliği'nin tahminlerine göre, petrol ihracatçısı ülkeler dışında Arap ülkelerinin toplam borçları, 1991 yılı itibarıyla 250 milyar dolara ulaşmıştı.

Ekonomik kriz ülkeleri ihracat odaklı bir büyüme stratejisine doğru zorluyordu. Bu şüphesiz, ekonomik krizden çıkmak için gidilecek tek yol değildi. Fakat kapitalizmin dünya çapındaki krizi, sermayenin yatırım imkânlarını kısıtlamıştı. Üçüncü dünya ülkelerinin dışa açılması ve genel olarak dünya üzerinde devletlerin ekonomik alandaki düzenleyici rollerinden geri çekilmeleri sermaye için yeni yatırım imkânları demektir. Bu sayede, sermaye daha ucuz işgücünün olduğu yerlere doğru hareket edebilecek ve özelleştirmeler sayesinde yeni yatırım alanları bulabilecekti. Bu politikalar IMF ve Dünya Bankası tarafından gelişmekte olan ülkelere, kredi taahhütü karşılığında dayatılmaya başlamıştı. Yeniden yapılandırma ve yapısal uyum politikaları, devlet harcamalarının düşürülmesini, devlet teşekküllerinin özelleştirilmesini, ekonomik alanda devlet desteklerine son verilmesini ve sermayenin dolaşımını önündeki korumacı engellerin kaldırılmasını içeriyordu. 1980'lerin sonuna gelindiğinde Mısır, Tunus ve Fas, kredi karşılığı ekonomilerini IMF'in öngördüğü şekilde yapılandırmaya başladılar. Bu ülkelere birkaç yıl sonra Cezayir de eklenecekti. Mısır ilk önce 300 kamu şirketini özelleştireceğini ilan etti. Aynı zamanda birçok ürüne sağlanan sübvansiyon desteği ya tamamen kaldırılmış ya da ciddi anlamda kesintiye uğramıştı. Vergilendirme sisteminin yeniden yapılandırılması, kamu topraklarının özel mülkiyete açılması ve tarımda dönüşüm ekonomik programın diğer unsurlarıydı⁹⁸. Bu yapısal dönüşümlerin yanı sıra, dış ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ülkeleri uluslararası sermayeye açıyordu.

Ülkeleri yapısal dönüşüme zorlayan şüphesiz sadece bütçe açıkları ve uluslararası kurumların baskıları değildi. İthal ikameci dönemde ülke içinde bir burjuvazi gelişmişti. Sanayi, ticaret ve tarım sektöründe yoğunlaşan kapitalist sınıfın sermaye birikim sorunları 1960'ların sonuna doğru iyice ortaya çıkmaya başlamıştı. Devlet tekelleri birçok alanda sermayeye yatırım fırsatı tanımıyordu. Bağımsızlık sonrası rejimlerin etraflarında, geniş halk kitlelerini oluşturan işçi ve köylülerden oluşan bir

⁹⁸ Roger Owen, **State, Power and Politics of the Modern Middle East** (London: Routledge, 2000), 128-129.

koalisyon oluşturma politikaları vardı. Bu dönemin popülist uygulamaları başlarda hane halkı gelirlerini artırarak iç talebi canlandırmıştı. Ne var ki, bu politika zaman içinde kapitalist sınıfın sermaye birikimini tehdit etmeye başladı. 1980'lerin başında yazan Mısır'lı bir analist, köylü işçi ittifakının yakın zamanda yerini kapitalist üretici, büyük çiftçi ve eski devlet kapitalistlerinin alabileceğini yazıyordu⁹⁹. Özelleştirmelerin sonuçları bu savı doğrular nitelikteydi. Özelleştirilen kamu kurumları, piyasa değerinin çok altında fiyatlarla, rejimle yakın ilişkiler kuran sermayedar kesimin ve yüksek bürokratların eline geçti. Devletin işlettiği, çimento, içecek, gıda fabrikaları, fabrikaların kurulu olduğu arazi fiyatının bile altında değerlerle ülkenin büyük sermaye gruplarına satıldı. Üstelik bu kurumların çoğu o yıllarda kâr elde eden kurumlardı. 1989-1990 yılında, devletin sahip olduğu ve daha sonra özelleştirmeye çıkarılacak olan 360 kamu teşekkülünün 260'ı bilançolarını kârlılıkla kapatmışlardı¹⁰⁰. Özelleştirme süreci şeffaflıktan uzak, parlamento ve ilgili komisyonların denetimi olmaksızın gerçekleşti. Devlet zarar eden kurumları elde tutarken, kârlı kurumlarını elden çıkarıyordu. Birçok kurum sahte banka garantileriyle yatırımcılar tarafından kapatılıyor, yatırımcılar ödemelerini yapmasalar bile kurumları ellerinde tutmaya devam ediyorlardı. Özelleştirmelerin bir başka sonucu piyasada büyük özel tekellerin oluşması oldu. Devlet tekellerinin piyasa işleyişini bozduğu, bu nedenle özelleştirmelerin yapılması gerektiği neoliberal politikaları destekleyen kesimin öne sürdüğü bir argümandı. Fakat özelleştirilen kurumların, tekil veya küçük gruplardan müteşekkil sermaye sahiplerine satılması tekellerin kontrolünü sermayenin eline geçirmişti. Örneğin, güçlü bir işadamı ve Hüsnü Mübarek'in yakın arkadaşı olan Ahmet 'Izz, özelleştirmeler sayesinde demir piyasasının %50'den fazlasını kontrol eder hale gelmişti. Başkan Hüsnü Mübarek'in ailesinden olan ya da yakın çevresinden kimseler, devlet bankalarından sağladıkları kredilerle, kârlı devlet kuruluşlarının hemen hemen hepsini ele geçirmişlerdi¹⁰¹.

Ekonomik yapısal dönüşümün, olumsuz anlamda en çok etkilediği kesim köylülerdi. Nasır, istediği çapta bir toprak reformu yapamamış olsa da, küçük köylüler lehine önemli değişiklikler yapabilmisti. 1952 yılında, reform öncesi ülkenin verimli tarım arazilerinin yaklaşık %70'i nüfusun %1'inin kontrolü altındaydı. Toprak sahipleri,

⁹⁹ Stephen J. King, "Sustaining Authoritarianism in the Middle East and North Africa", **Political Science Quarterly**, c. 22, s. 3 (2007): 438.

¹⁰⁰ Timothy Mitchell, **Rule Of Experts: Egypt, Techno- Politics, Modernity** (London: University of California Press, 2002), 277.

¹⁰¹ King, 2007, 441.

toprakları üzerinde yaşayan köylüden, yıllık bazda ürünün belli bir kısmını veya belirli bir nakit ücret alırdı. Bu miktar genelde elde edilen ürünün %70-75'ine tekabül ederdi. Nasır'ın uygulamaya koyduğu reforma göre, belirli miktarın üzerinde toprak sahibi olan kimselerin topraklarının sınırı aşan kısmına devlet tarafından el konulacaktı. Topraklarına el konulan kişilere ise, el konulan toprağın değeri kadar devlet fonu tahsis edilecekti. Uygulamada büyük aksaklıklar yaşanmasına rağmen, zaman içinde topraksız köylülere önemli miktarda arazi dağıtılabildi. Ayrıca, büyük toprak sahiplerinin arazilerinde çalışan köylüler için de olmak üzere arazi kiralari sabitlendi. Bu şekilde 300,000 aileye toprak dağıtılmış olmasına karşın, 1972'de kırsal nüfusun %45'i topraksız idi¹⁰². Yine de, kiralar için tavan fiyat uygulaması, köylüyü korumaya yönelik yasal düzenlemeler ve kooperatifleşmeler rejim için kırsal nüfusun desteğini sağlamıştı. 1970'de Nasır'ın ölümünün ardından tarımsal burjuvazi, reformdan geri dönülmesi için hükümete baskı yapmaya başladı. Sedat döneminde, 1952'den beri sabit olan kiraların artırılması, kişi başı edinilebilecek azami toprak miktarının yükseltilmesi ve köylülerle toprak sahipleri arasındaki uzlaşmazlıkları çözmek için kurulan komisyonların ilga edilmesi gibi geri adımlar atılmaya başlandı. Kırsal burjuvazinin topraklar üzerinde tam mülkiyet hakkını elde edebilme çabaları 1980'ler boyunca da sürdü. 1990'larda Mısır'ın devletçi politikaları tamamen terk etmesiyle, 1992 yılında, küçük köylüyü korumaya yönelik kanunlar kaldırıldı. Artık toprak sahipleri piyasa koşullarında istedikleri fiyat üzerinden kiraları belirleyebileceklerdi. Bu değişikliklerden sonra kiralar ortalama arazi vergisinin 22 katına kadar yükseldi. Bu oran daha önce 7 misli kadardı¹⁰³.

Tarımda liberalleşmeyle beklenen, verimsiz olduğu söylenen küçük üreticiliğin tasfiyesi böylece ürün artışı elde etmektir. Geçimlik ürünlere sübvansiyonun kaldırılması ve ihracat destekleriyle üreticilerin, dış pazarlara yönelik pamuk ve sebze üretimine geçecekleri düşünülüyordu. Fakat üreticiler bu beklentileri boşa çıkardı. Tarımda deregülasyonun başladığı 1987'i takip eden altı yıl boyunca, pamuk ve sebze üretiminde düşüş yaşandı. Küçük üreticiler ağırlaşan yaşam koşulları ve öngörülemez piyasa ortamında, geçimlerini garantiye almak için buğday ve pirinç gibi geçimlik ürünlere yönelmişlerdi. Reformun ardından tarımsal üretim neredeyse

¹⁰² Ninette S. Fahmy, **The Politics of Egypt: State Society Relationship** (London: Routledge, 2002), 202-205.

¹⁰³ Raymond A. Hinnebusch, "Class, State and the Reversal of Egypt's Agrarian Reform", **Middle East Report**, c. 23 (1993)

üçte ikisi oranında geçimlik üretime yönelik hale gelmişti. İhracata yönelik üretim yapan çiftçiler piyasa ortamının belirsizliğinden şikâyetçilerdi. Sulama sıkıntıları, kuraklık, Körfez savaşı birçok çiftçinin ürünlerinin tarlada kalmasına neden olmuştu. Başka birçok üretici de ürünlerini piyasaya ulaştırma maliyetinin çokluğu yüzünden kâr elde edemiyorlardı¹⁰⁴.

Yapısal dönüşüm programları ve ekonomik liberalleşme ne Mısır'a ne de diğer Ortadoğu ülkelerine beklenen ekonomik ve sosyal gelişmeyi getirdi. Liberalleşme ile devletin ekonomiden çekilmesi planlanıyordu. Sonuç, devletin piyasadan çekilmesi değil ekonomide oynadığı rolün değişmesi oldu. Geniş halk kesimlerinin yararlandığı ekonomik kaynaklar ve varlıklar, devlet politikaları ile az sayıda sermaye sahibine aktarılmış oldu. Bu süreç sonunda ülkelerin borçlarında bir azalma olmadığı gibi enflasyon ve işsizlik oranları hızla arttı. Mali piyasaların liberalleştirilmesi, spekülasyondan para kazanan bir kesimin doğmasına neden oldu. Hükümet kredileri daraltarak faiz hadlerini yukarı çekiyor, böylelikle finans sektörü ülkenin en çok kâr getiren yatırım alanı halini alıyordu. Finans alanında devlet kontrollerinin kalkması bu spekülatif sermayeye bankacılık sektörü aracılığıyla üretmeden kâr elde etme imkânı sunmuştu. Buna karşın, 1990'larda Mısır'da ekonomik krizin yeni adı finansal krizdi. Spekülatif sermayenin dolaşımı üzerinde bir kontrol olmadığından sermaye kolaylıkla ülkeyi terk edebiliyor, ani sermaye çıkışları birçok finans şirketinin batmasıyla sonuçlanıyordu. 1996 yılında hükümet birçok kamu varlığını Kahire borsasında satışa çıkardı. Bu özelleştirmelerden elde edilen 1,5 milyar dolar civarındaki gelirin %40'ı batık bankaları kurtarmaya ayrılmıştı. O günlerde Mısır gazeteleri bu finansal özelleştirme dalgasındaki yolsuzluk iddialarıyla dolup taşmıştı. Kurtarma planları gerçekte kamudan bankerlere kaynak transferi anlamına geliyordu. 1997-1998 arasında hükümet, kamu bankaları ve emeklik fonlarından, finans piyasalarında patlayan spekülatif balonun etkilerini azaltmak için, piyasa 600 milyon dolar civarı kaynak transferi yaptı¹⁰⁵. Neoliberalizm kamu harcamalarını kısım bütçe açıklarını kapatmayı vaat ediyordu. Fakat 1990'ların sonunda Mısır, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, 2008 krizi sonrası dönemde ise kapitalizmin merkez ülkelerinde görüldüğü üzere, neoliberal çağda bütçe açıkları refah harcamaları için değil, finansal sermayeyi kurtarmak için verilmeye başlanmıştı.

¹⁰⁴ Mitchell, 2002, 252-255.

¹⁰⁵ Timothy Mitchell, "Dreamland: The Neoliberalism of Your Desires", **Middle East Report**, s.29 (1999): 29-32.

2.2.3.1. Neoliberal Çağda Otoriteryanizm

1990'larda, devletçi ekonomik sistemlerden piyasa ekonomisine geçiş hız kazandığında, ekonomik liberalleşmenin siyasal liberalleşmeyi getireceği öngörülerini yaygınlaştırmıştı. O yıllarda, ekonomik liberalleşme adımları atan birçok otoriter rejimde, kısıtlı şartlar altında da olsa seçimlere izin verilmesi ve parlamentoların çalışmaya başlaması demokratikleşme beklentilerini artırmıştı. Ne var ki, piyasa ekonomisine geçiş, demokratikleşme değil, otoriter rejimlerin kendilerini yeni şartlar altında, farklı sınıf koalisyonları ve meşrulaştırma söylemleri ile konsolide etmeleriyle sonuçlandı.

1970'lerin ortalarında başlayan, 1990'larda hız kazanan ekonomik liberalleşme projesi, Ortadoğu'da siyasetin parametrelerini köklü bir şekilde değiştirdi. Ortadoğu rejimleri bağımsızlık sonrası dönemde, kalkınmacı, dağıtımçı, popülist bir siyaset izlemişlerdi. Bu rejimler, meşruiyetlerini, milliyetçi söylemden ve daha önemlisi köylüler, işçiler ve kent yoksulları gibi toplumun ekonomik olarak alt kesimlerini destekleyici politikalardan almaktaydılar. Bu politikalar, o yılların Arap liderleri ve aydınları tarafından, dönemin uluslararası şartlarına da uygun olarak, *Arap sosyalizmi* şeklinde formüle edilse de, gerçekte bu rejimler, devletin ekonomide yatırımcı ve düzenleyici olarak başat rol oynadığı, kalkınmacı korporatist rejimlerdi. Korporatist Arap rejimleri, toplumdaki çatışan sınıfsal çıkarları, ekonomide oynadıkları farklı rollere göre örgütlemeyi ve koordine etmeyi hedefliyorlardı¹⁰⁶. Bu sayede, bütün toplumun yararına olan ulusal kalkınma gerçekleştirilebilecekti.

Arap sosyalizmi, Mısır'da Cemal Abdül Nasır önderliğinde, Arap Sosyalist Partisi (ASP), tarafından uygulandı. ASP, işçiler, köylüler, askerler, aydınlar ve ulusal kapitalistlerden oluşan, rejimi destekleyecek bir koalisyon yaratmayı amaçlıyordu¹⁰⁷. Toplumun, korporatizm altında örgütlenmiş her bir segmenti, ASP içinde kendine temsil hakkı buluyordu. Parti tüzüğü seçimle işbaşına gelen delegelerinin yarısının işçi ve köylülerden oluşmasını zorunlu kılmaktaydı. Rejim işçi ve köylüleri kendine toplumsal bir dayanak noktası olarak seçerken, bu grupları kontrol edecek mekanizmaları da aynı anda inşa etmekteydi. İşçiler sendikalar altında örgütlenebiliyorlardı. Fakat sendikalar rejimin sıkı gözetimi ve denetimi altındaydı.

¹⁰⁶ Stephen J. King, **New Authoritarianism in the Middle East and North Africa** (Bloomington: Indiana University Press, 2009), 32.

¹⁰⁷ **Age**, 49.

1957'de sendikaların ulusal bir konfederasyon kurmalarına izin verilmişti. Fakat konfederasyon liderleri rejim tarafından atanıyordu. Bu şekilde sendikal hareket merkezileştiriliyor ve rejimin kontrolü altına alınıyordu. Yerel sendikaların politika üretmesine izin verilmiyor, her şey merkezden yönetiliyordu¹⁰⁸. Buna karşın işçiler ekonomik anlamda Arap sosyalizminden en çok fayda sağlayan kesimlerdi. 1956 anayasası, çalışmayı bir yurttaşlık hakkı olarak tanımlamıştı. Çalışma saatleri, asgari ücret, sağlık sigortası, yaşlılık, hastalık ve sakatlık hallerinde devlet tarafından finansal destek konuları anayasada düzenlenmişti.

Rejim toprak reformuyla köylüleri yanına çekerken, büyük toprak sahiplerinin kooperatiflere girmelerini zorunlu kılarak, onların güçlü bir piyasa aktörü olmalarını engellemişti. Tarımsal üretim kooperatifler aracılığıyla devlet tarafından satın alınıyor ve fiyatlar üzerinde sıkı bir kontrol uygulanıyordu. Köylüler, toprak dağıtımını ve fiyat kontrollerinin yanı sıra, tohum, gübre, tarım makineleri gibi konularda da destekleniyordu. Nasır'ın köylülere yönelik politikaları başarılı oldu. Kısa zamanda Mısır'ın kırsal yoksulluk oranları düşerken tarımsal üretim artış gösterdi.

Devlet gıdadan barınmaya, elektrikten akaryakıt, sağlık hizmetlerinden eğitime ve sigaradan sabuna kadar geniş bir alanda halkı desteklemekteydi. Bunun karşılığında halktan, rejime sorgusuz itaat etmesi bekleniyordu. Mısır'da, 1952 Hür Subaylar Darbesiyle temelleri atılan, Nasır döneminde sağlamlaşan popülist otoriter rejim, 1970'lerden itibaren güç kaybetmeye başladı. İthal ikameci sanayileşmenin krizi rejimin popülist temelini oluşturan yeniden dağıtım politikalarının uygulanmasını zora sokmuştu. Enver Sedat'ın 1977 yılında, ekonomik açılım politikaları kapsamında, bazı tüketim maddelerindeki sübvansiyonları kaldırması binlerce kişinin sokaklara dökülmesine neden oldu. Ekmek isyanı olarak bilinen bu gösterileri rejim ancak orduyu halkın üstüne sürerek durdurabildi. Yüzlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan gösteriler, rejimin 1952'den beri dayandığı meşruiyet zemininin sarsılmaya başladığının göstergesiydi.

Popülist otoriter rejimlerin, ekonomik liberalleşme adımlarıyla güçlerini yitirecekleri bekleniyordu. Devletin ekonomiden çekilmesi devletin patronaj imkânlarını kısıtlayacaktı. Ayrıca piyasa şartlarında gelişen kapitalist sermayenin, devleti

¹⁰⁸ Age, 51.

demokratikleşmeye zorlaması bekleniyordu¹⁰⁹. Böylece ekonomik liberalleşme, hem rejimin dayandığı toplumsal kesimleri rejimin aleyhine çevirecek hem de demokrasiyi getirecek güçlerin gelişip taleplerini yükseltmesine olanak tanıyacaktı.

Fakat neoliberal dönüşüm Ortadoğu'ya beklenen demokratikleşmeyi getirmedi. Önceleri, işçi, köylü, beyaz yakalı ve kent yoksulları koalisyonuna dayanan rejimler, neoliberal dönemde kendilerine yeni koalisyon ortakları bulmuştu. Sanayi ve ticaret burjuvazisi, büyük çiftçiler ve üst düzey bürokratlar ekonomik liberalleşmeden en çok fayda sağlayan gruplardı. Özelleştirme furyası, fiyat kontrollerinin, ücretlerin ve sübvansiyonların kaldırılması bu gruplara büyük kârlar elde etme şansı tanımıştı. Özelleştirilen kurumları satın alabilmek rejimle iyi ilişkiler kurmaya bağlıydı. Bu yüzden, sermaye kesimiyle rejimin üst düzey yöneticileri arasında ortak çıkara dayalı simbiyotik ilişkiler gelişti. Liberal ekonomiye geçiş, ilk başlarda burjuvazi arasında da ihtiyatla karşılanmıştı. Devletçi kapitalist dönemde, uluslararası rekabetten korunan ve görece öngörülebilir bir ortamda zenginleşen orta ölçekli üreticilerin yeni rekabet ortamında nasıl ayakta kalacakları şüpheliydi. Ekonomik liberalleşmeye destek, aslında burjuvazinin rejimle iyi ilişkilere sahip olan kanadından geliyordu. Rejim de özelleştirme ihalelerini veya ihracat teşviklerini verirken, kendisine siyaseten sorun çıkarmayacak sermaye gruplarını seçip, güçlendiriyordu¹¹⁰.

Burjuvazinin, neoliberal dönemde devlete olan ihtiyacı önceki dönemden daha az değildi. Kapitalizm'de sermaye birikiminin devlet müdahalesi olmaksızın gerçekleşmeyeceği, başka bir deyişle sermaye birikiminin şartlarının ancak devletin bu süreçte aktif bir şekilde rol almasıyla oluşturulabileceği bilinmektedir¹¹¹. Sermaye birikiminin krize girdiği durumlarda bunun siyasal bir krize yol açması beklenebilir. Çünkü bir önceki sermaye birikim sürecini destekleyen sınıf koalisyonlarının çıkarları yeni dönemde farklılaşabilir ve çatışabilir. Türkiye, Arjantin, Şili gibi görece demokratik, gelişmekte olan ülkelerde bu süreç, siyasetin, ekonomik geçişin şartlarını çeşitli nedenlerle yerine getirememesinden dolayı askeri darbeler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ortadoğu'da ise rejimler zaten personalist ya da tek parti rejimleriydi ve ordularla rejimler arasında patrimonyal bağlar mevcuttu. Bu nedenle,

¹⁰⁹ Robert Springborg, "The Arab Bourgeoisie: A Revisionist Interpretation", **Arab Studies Quarterly**, s.15,c.1 (1993): 31-33.

¹¹⁰ Bradford Dillman, "Facing the Market in North Africa", **The Middle East Journal**, c.55, s.2 (2001): 211-212.

¹¹¹ Bob Jessop, **State Power: A Strategic Relational Approach** (Cambridge: Polity Press, 2007)

İİS'nin krizi rejim değişikliğine gerek olmadan aşılabildi. Her iki halde de, sermaye birikim biçimi değişikliği devletin kurumsal düzenlemeleri ve şiddet aygıtı aracılığıyla, değişimden zarar gören alt sınıfları güç kullanarak bastırma kapasitesi olmaksızın gerçekleşmezdi.

Neoliberal geçiş sürecinde sermaye ile rejim arasında kurulan simbiyotik ilişkinin siyasal anlamda bir patika bağımlılığı (*path dependence*) yaratmayacağı ve burjuvazinin güçlenmesiyle rejim üzerinde demokratikleşmeyi getirecek baskıyı kurabileceği öne sürülebilir. Fakat burjuvazi ve devlet ilişkisi, tarihin belli bir kritik dönemecinde, stratejik olarak kurulmuş bir ittifak değildir. Sermaye birikiminin şartlarının korunması, kısa vadeli değil uzun vadeli bir gereksinimdir. Yaşam standartlarının hızla düştüğü, işsizliğin ve enflasyonun arttığı, reel ücretlerin sürekli eridiği, gelir dağılımı arasındaki farkın gittikçe açıldığı bir dönemde, sermaye birikimine yönelik en büyük tehdit yine alt sınıflardan gelmektedir. Böylesi bir ortamda, alt sınıfları hizaya sokacak en önemli araç devletin şiddet aygıtıdır. Ayrıca, demokrasiye geçişin burjuvazinin çıkarlarına uygun düştüğünü iddia etmek de güçtür. Demokrasiye geçiş alt sınıfların demokratik kanallar aracılığıyla taleplerini yükseltmelerini ve sermaye birikimini akamete uğratacak politikaları siyasetçilere dayatmalarına neden olacaktır.

Burjuvazi ile demokrasi arasındaki ilişki genel olarak Avrupa'da temsili kurumların ortaya çıkmasıyla ilişkilendirilir. Burjuvazinin taleplerini devlete dayatması sonucu parlamenter demokrasinin kurumlarının ortaya çıktığı varsayılır. Böylece modern demokrasiye giden yol açılmıştır. Burjuvazisiz demokrasi olmaz tezlerinin temelinde bu tarih okuması yatar. Buradan hareketle, Ortadoğu'da da burjuvazinin devletle gireceği benzer bir pazarlık sonucu Batı tipi bir demokrasinin gelişebileceği öne sürülmüştür. Oysa temsili kurumların ortaya çıkışıyla modern Avrupa demokrasisinin gelişmesi arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Parlamentoların oluşmasından çok sonra, işçi sınıfının taleplerini yükseltmesiyle genel ve eşit oy hakkı ve diğer siyasal ve sosyal haklar elde edilebilmiştir¹¹². Bu şekilde değerlendirildiğinde, 1980'lerden sonra Ortadoğu'da parlamentoların sınırlı da olsa çalışmaya başlamasını ve siyasete katılımın artmasının Avrupa örneğiyle bir paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz. Daniel Brumberg'in neoliberal dönemde

¹¹² T.H. Marshall, "Citizenship and Social Class", **The British Journal of Sociology**, c2., s.1 (1950)

Ortadoğu otoriter rejimlerini tanımlamak için geliştirdiği liberalleşme eksi (-) gerçek demokrasi formülasyonunu 19.yy Avrupa’sında parlamenter siyaseti tarif etmek için de kullanabiliriz¹¹³. Gerçekten de neoliberal ağda Arap burjuvazisi ve otoriter rejimlerinin ortak çıkarları açısından en uygun siyasi düzen, halkın geniş kesimlerinin siyasi karar alma süreçlerine katılmasını gerektiren katılımcı demokrasi değil, burjuvazinin siyasete taleplerini iletmesine ve sermaye birikimi için ihtiyaç duyduğu devlet desteğini kurumsallaşmış prosedürler yoluyla devşirmesine olanak tanıyacak liberal temsili sistem olarak gözükmektedir.

¹¹³ Daniel Brumberg, “Liberalization vs Democracy”, **Uncharted Journey: Promoting Democracy in the Middle East** ed. Thomas Carothers, Marina Ottaway (Washington: United Book Press, 2005): 15-35.

3. OTORİTERYEN STRATEJİLER VE REJİMLERİN SÜREKLİLİĞİ

Bu bölümde Ortadoğu otoriter rejimlerinin varlıklarını sürdürebilmek için başvurdukları iktidar stratejilerine değineceğim. Burada inceleyeceğim literatür daha önceki bölümlerde incelenenlerden farklı olarak Ortadoğu'da otoriter yönetimlerin nasıl ortaya çıktıklarına değil, kendilerini hangi stratejilerle ayakta tuttuklarına odaklanmaktadır. Otoriter yönetimlerin siyasal stratejileri, devletin baskı aygıtlarını rejime yönelik kalkışmalarda devreye sokup, krizlere şiddet yoluyla çözüm bulmaktan seçim sistemi üzerinde yapılan değişikliklerle muhalefetin saf dışı bırakılmasına ve kurumsal düzenlemelerle muhalefetin etkisizleştirilmesine kadar farklı yollar izlemektedir. Hangi toplumsal koşulların ürünü olursa olsun, otoriter rejimlerin sürekliliği, devletlerin siyaset alanını kontrol etme, siyasal krizleri yönetme ve rejimin kendini sembolik ve maddi olarak üretebilme kapasitesine bağlıdır.

3.1. Siyasal Stratejiler

3.1.1. Seçim Sistemleri

Seçimler demokratik sistemlerin olmazsa olmaz şartı (*conditio sine qua non*) kabul edilir. Bir ülkede siyasal iktidarın temsilcilerinin seçimlerle iş başına geliyor olmaları, o ülkenin demokratik olarak yönetilmesini garanti altına almasa da, seçimlerin olmadığı bir demokratik yönetimden söz edemeyiz. Günümüz liberal demokrasilerinde yasama ve yürütme organı seçimler yoluyla oluşturulur. Parlamenter sistemlerde hükümet, yasama organı temsilcileri arasından oluşturulurken başkanlık sistemlerinde başkan tarafından, yasama organı dışından atanan kişilerce oluşturulur. Belirlenmiş zaman aralıklarında tekrarlanan seçimler vatandaşlara yasama organı temsilcilerini ve hükümeti değiştirme olanağı verir. Liberal demokratik anlatıda, halk iradesinin seçimler yoluyla parlamentolarda temsil edildiği bu sebeple yasama faaliyetlerinin halk iradesinin bir yansıması olduğu söylenir. Hükümetler de tıpkı parlamentolar gibi yürütme yetkisini halk iradesiyle

oluşturulmuş yasalardan alırlar ve halkın doğrudan (başkanlık sistemi) ya da dolaylı olarak (parlamentar sistem) görevlendirmesi sonu iktidara gelirler. Böylece seçimler liberal demokrasilerde, hem siyasal iktidarın meşruiyet kaynağını oluşturur hem de onun denetlenmesi işlevini görür. Temsili demokrasinin bu klasik anlatısının gerçekte çok örtüşmediği, ortada iradesini bir bütün olarak parlamentolara yansıtacak monolitik bir halk kitlesinin olmadığı, toplumdaki asimetrik sınıfsal ilişkilerin, farklı sınıf konumlarının demokratik sürece eşit ölçüde katılımını engellediği, haklı olarak, ileri sürülebilir. Fakat liberal demokratik sistemin meşruiyet yaratma gücü gerçekte olan dolaysız ilişkisinden değil yarattığı demokratik temsil illüzyonundan kaynaklanmaktadır. Yetişkin her yurttaşın eşit oy hakkına sahip olması, muhalefetin özgürce örgütlenebilmesi ve propaganda yapabilmesi, düzenli seçimler yoluyla hükümetlerin ve parlamento temsilcilerinin değişebilmesi, bu süreçler sonucu siyasal iktidarı elde edenlerin, aynı sürece oy vererek katılan vatandaşlar tarafından meşru görülmelerini sağlar. Seçimler hem vatandaşları siyasal sürecin dolaylı bir parçası yaparak “demokratik katılım” duygusunu güçlendirir hem de propaganda, afişler, parti kongreleri, mitingler, seçim günü ritüelleri (sandığa gidip herkesle birlikte oy verme, seçim sonuçlarını takip etme) gibi faaliyetlerle siyasal alanı doldurarak siyasetin bunlardan ibaret olduğu fikrini hâkim kılmaya çalışır.

Ortadoğu bölgesinde temsili demokrasiye geçiş denemeleri 1970’li yıllarda başlamakla birlikte süreç çok ağır aksak ilerlemekte. 1980’ler ve 1990’lar boyunca parlamentoların feshedilmesi, seçimlerin ertelenmesi gibi gelişmeler yaşansa da son yirmi yılda seçimlerin yapıldığı ülkelerin sayısında ciddi bir artış gözlemekteyiz. Çoğu örnekte seçimlerin yürütme gücü üstünde hiçbir etkisinin olmaması, yasama organının çok sınırlı ve yürütme tarafından denetlenen yetkilere sahip olması, yapılan seçimlerin bir göz boyama faaliyetinden başka bir anlama gelmediği ve demokratikleşme üzerinde herhangi bir etkisinin olmayacağı fikirlerinin yaygınlık kazanmasına neden olmuştur. Birçok araştırmacı da otoriter rejimler altında seçimlerin çokça manipüle edildiği ve adil sonuçlar vermediği gözlemini yapmışlardır¹¹⁴. Gerçekten de, Ortadoğu otoriter rejimlerinde seçimler, demokratik sonuçlar doğurmaktan çok uzak gözükmektedir. Hükümetler çoğu zaman muhalefeti dezavantajlı konuma düşüren *seçim mühendisliği* uygulamalarıyla tek parti sistemini sürdürmektedirler.

¹¹⁴ Andreas Schedler, “The Menu of Manipulation” *Journal of Democracy*, c. 13, s. 2 (2002): 36-50

Otoriter rejimlerde parlamentolar, her ne kadar, sınırlı yetkilere sahip olup hükümetler için doğrudan bir tehdit oluşturmaları da, etkin bir muhalefet hükümetleri zor durumda bırakabilecek politikalar izleyebilir. Parlamentoların hükümetle aynı çizgide hareket ediyor olmaları, parlamento onayına tabi olan bazı yasama faaliyetlerinin daha çabuk gerçekleşebilmesi için de önemlidir. Meşruiyetlerini halkoyundan aldıkları varsayılan parlamentoların, demokratik bir vitrin olarak da otoriter yönetimler için önemi vardır. Muhalefetin eline geçmiş, iktidarla sürekli çatışan bir parlamento görüntüsü zaman içinde iktidarın meşruiyet temelini sorgulanmasına neden olacaktır. Bu nedenle otoriter yönetimler parlamentoların kendi çizgilerinde hareket edecek kimselerden oluşmalarını isterler. İşte bu noktada seçim mühendisliği uygulamaları devreye girer. Seçim sisteminde ve seçim bölgelerinde yapılan düzenlemeler doğrudan seçim yolsuzluklarına gerek kalmaksızın muhalefetin parlamentoda temsil hakkı kazanmasının önüne geçebilir. Liberalleşme adımlarının yeni atılmaya başlandığı dönemlerde, henüz seçimlerin yapıldığı sisteme geçilmemişken, Fas Kralı 5. Muhammed ve Filistin lideri Yaser Arafat'ın yabancı uzmanlarla kendilerini zor duruma düşürmeyecek bir seçim sisteminin nasıl düzenlenebileceği konusunda görüştükleri bilinmektedir¹¹⁵. Her ne kadar önceden yapılan düzenlemelerle muhalefet etkisiz kılınmaya çalışılsa da bazen istenilen sonuçların elde edilemediği durumlar da ortaya çıkmaktadır. Böyle hallerde ise, Mısır ve Ürdün örneklerinde gördüğümüz gibi, sistem tekrar düzenlenerek muhalefet saf dışı edilmeye çalışılmıştır.

3.1.2. Seçim Mühendisliği Uygulamaları

Mısır'ın devlet başkanı Enver Sedat, 1976 senesinde, ülkesinin ilk parlamento seçimlerine öncülük ederken seçim mühendisliği uygulamalarına da ilk başvuran liderlerden biri olmuştu. Bu seçimlerde, her seçim bölgesi için parlamentoda iki koltuğun ayrıldığı ve adaylardan en çok oy alanın seçildiği, kazanan hepsini alır (*winner takes all*) mantığına dayanan bir seçim sistemi uygulanmıştı. Bu seçimde adaylar, seçime bağımsız olarak katılabilecekleri gibi Sedat tarafından Arap Sosyalist Partisi altında oluşturulmuş üç farklı platform adına da katılabiliyorlardı. Seçimlerin ardından Sedat'ın desteklediği merkez platform parlamentodaki 342 sandalyeden

¹¹⁵ Marsha Pripstein Posusney, "Multiparty Elections in the Arab World", **Authoritarianism in the Arab World: Regimes and Resistance**, ed. Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist(Colorado: Lynne Rienner, 2005): 95.

280'ini kazanarak sandalyelerin %82'sini elde etmişti. Gerçekte, merkez platform, toplam oyun sadece %60'ını alabilmişti. Kalan 62 sandalyenin 48'ini de bağımsız adaylar kazanmıştı. İlk seçimlerde uygulanan sistem, beklenildiği gibi parlamentoda iktidar lehine bir dağılımın oluşmasını sağlamıştı. Ne var ki, Sedat'tan sonra başa geçen Mübarek sistemi daha da zorlayarak bağımsız adayların önünü kesmek istiyordu. Yapılan düzenlemelerle seçimlere katılmak için parti listesi sistemi getirildi ve yeni sistem herhangi bir partinin meclise girebilmesi için ulusal düzeyde %8'lik seçim barajını aşmasını gerektiriyordu¹¹⁶. Bu siteme göre barajın altında kalan partilerin oyları, birçok seçim bölgesinde birinci gelse dahi, ulusal düzeyde %8'lik barajı aşamadıkları için birinci gelen partiye aktarılacaktı. Mübarek, bu şartlar altında yapılan 1984 seçimlerinde beklenen sonuçları elde etti. Mübarek'in partisi Ulusal Demokratik Parti (NDP) oyların %73'ünü almasına karşın parlamentoda %87'lik bir çoğunluk elde etti. Seçimlere katılan İslamcı ve solcu partiler seçim barajını aşamadıkları için temsil hakkı elde edemediler.

Bir başka seçim mühendisliği yöntemi, her bir seçim bölgesi için mecliste ayrılan sandalye sayılarıyla oynamaktır. Normalde seçim bölgelerine düşen sandalye sayıları, seçim bölgesi nüfusunun toplam nüfusa oranlanmasıyla bulunur. Bölgeler toplam nüfus içindeki paylarına göre mecliste farklı sayılarda sandalye ile temsil edilirler. Fakat iktidarlar muhalefetin güçlü olduğu bölgelerin sandalye sayılarını azaltıp kendi tabanlarının güçlü olduğu bölgelerin sandalye sayılarını arttırarak avantaj elde etmeye çalışabilirler. Bu uygulamanın bariz bir örneği, liberalleşme adımlarıyla birlikte genel seçimlerin yapılmaya başlandığı 1989 yılından beri Ürdün'de uygulanmaktadır.

Ürdün'de nüfusun büyük bölümünü Filistin kökenli Ürdün vatandaşları oluşturmaktadır. Arap İsrail savaşları ile değişen sınırlar ve Filistin topraklarından gelen mülteci akını Ürdün'ün nüfusunu bağımsızlık kazandığı 1946 senesine göre oldukça farklılaştırmıştır. Bu gün tam rakamlar belli olmamakla birlikte, 6,2 milyonluk Ürdün nüfusunun yarıdan fazlasının Filistin kökenli Ürdünlülerden oluştuğu tahmin edilmektedir¹¹⁷. BM Filistinli Mültecilere Yardım Kuruluşu'nun verdiği rakamlara göre Ürdün'deki Filistinli mültecilerin sayısı 2 milyondur. Gazze

¹¹⁶ Age, 95-96

¹¹⁷ Lamish Andoni, "Jordan is not Palestine", **Al Jazeera**, <http://www.aljazeera.com/news/2010/07/2010748131864654.html> [24.10.2011]

Şeridi'nden gelen 140 bin mülteci hariç geri kalan 1, 860,000 mülteci Ürdün vatandaşlığını ede etmişlerdir¹¹⁸.

Ürdün'de Haşimi hanedanlığı ile Filistin kökenli Ürdünlüler arasında 1970'den beri süre gelen bir gerilim mevcuttu. Ürdün'deki kamplarda faaliyet yürüten Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ), Ürdün'den Lübnan'a sürülmesiyle sonuçlanan ve çok kanlı bir şekilde yürütülen 1970 askeri operasyonları, Filistin kökenli nüfusun ve Müslüman Kardeşler sempatanlarının büyük tepkisini çekmişti¹¹⁹. Ayrıca 1988 yılında Ürdün'ün, İsrail'le bir barış antlaşması yapılması durumunda, Batı Şeria'yı geri alma şartından vazgeçeceğini açıklamış olması¹²⁰ Kral ile Filistinliler arasında gerilimi arttırmıştı.

Ürdün Kralı Hüseyin, 1988 yılında bu şartlar altında yapılacak olan genel seçimlerde, seçim bölgelerinde yapılacak düzenlemelerle Filistin kökenlilerin meclise girmesine engel olmaya çalıştı. Filistin kökenlilerin yoğun olarak buldukları seçim bölgelerine, Transürdün kökenlilerin yoğun oldukları bölgelere kıyasla, mecliste çok daha az sandalye verildi. Ne var ki seçim bölgesi düzenlemeleri beklenen sonucu yaratmadı. Ürdün'de her seçmenin 3 oy hakkına sahip olduğu çoklu bir oylama sistemi mevcuttu. Bu sistem Ürdünlülere çoklu kimliklerini yansıtabilecek seçimler yapma imkânı tanıyordu. Örneğin bir Ürdün vatandaşı bu sistemde, mensup olduğu yerel grubun temsilcisine bir oy, iyi ilişkiler geliştirmek istediği hükümet temsilcisine bir oy, bir oyu da ideolojik yönelimine göre atabiliyordu. Seçim sonuçlarına göre Müslüman Kardeşler parlamento da %42 temsil hakkı elde ederken, solu ve Arap milliyetçiliğini temsil eden vekiller yaklaşık %20'lik bir temsil gücü elde ettiler¹²¹.

Ürdün yönetimi çok geçmeden, bu *talihsiz* durumu 1993 seçimlerinde tekli oy sistemine geçerek çözdü. Seçim bölgelerinin Filistin kökenlileri dezavantajlı kılan yapısı ise 1993 ve 2003 seçim kanunu değişikliklerinde yerini korudu¹²².

¹¹⁸ UNRWA, <http://www.unrwa.org/etemplate.php?id=66>, [05.11.2011]

¹¹⁹ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi** (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008),400.

¹²⁰ "Hussein Surrenders Claims On West Bank To The P.L.O", **New York Times**, 1 Ağustos 1988, <http://www.nytimes.com/1988/08/01/world/hussein-surrenders-claims-west-bank-plo-us-peace-plan-jeopardy-shultz-concerned.html>, [06.11.2011]

¹²¹ Posusney, **age**, 96.

¹²² Ellen Lust Okar, "Elections under Authoritarianism: Preliminary Lessons from Jordan", **Democratization**, c.13, s.3 (2006): 464.

Otoriter rejimlerde, hükümeti belirlemede veya hükümet politikalarını etkilemede önemli bir rolü bulunmayan, Batı demokrasilerindeki işlevinden oldukça farklı bir düzlemde seyrettiği görülen seçimlerin önemi ne olabilir? Birçok gözlemci daha önce de belirttiğim gibi seçimleri bir göz boyama faaliyeti olarak görmeye eğilimlidir. Bu tür yaklaşımlar, seçimlerin otoriter rejimler için oynadıkları rolün öneminin ne olduğu veya demokratikleşme yolunda uzun vadede ne gibi etkileri olabileceği sorularının da üstünü örtmektedir. Otoriter yönetimler altında seçimler hiçbir işleve sahip olmayan gösteriler ise, bu seçimlere devletler ve siyasal muhalefet tarafından neden bu kadar önem atfedilmekte? Seçim masrafları hem devlete hem de adaylara ciddi bir ekonomik külfet getiriyor. Ayrıca, muhalefetin seçimlere girmesinin neredeyse tamamen yasaklandığı Mısır gibi ülkeler dışında Ortadoğu ülkelerinde seçimlere katılım oranlarının Batı demokrasilerinden daha az olmadığını görüyoruz¹²³. Bu tespitler bize otoriter yönetimler altında yapılan seçimlerin işlevlerini sorgulamaya yöneltiyor.

3.1.3. Devletten Pay Kapma Yarışı Olarak Seçimler

Ellen Lust Okar Otoriter Arap rejimlerinde seçimlerin iktidara gelme veya meclise girerek ülke siyasetinde etkili olma gibi amaçlarla değil, vatandaşların devletle resmi bir patronaj ilişkisi kurmaya hizmet ettiğini belirtiyor¹²⁴. Gerek adaylar gerek seçmenler bu durumun farkında olarak hareket ediyorlar. Seçmenler devlet kaynaklarından en büyük payı kendileri için kapabilecek olan adaylara oy veriyorlar. Adaylar ise parlamentoya girmeyi ülke siyasetine katılmak olarak değil bakanlara ve bürokratlara baskı yaparak seçmenleri için iş, çeşitli ticari imtiyazlar ve kendileri için devlet kaynaklarına daha fazla erişim elde etmenin bir fırsatı olarak görüyorlar. Meclis oturumlarında ve medyada yaptıkları eleştirilerle hükümeti veya bürokratları baskı altına alıp istediklerini elde etmeye çalışıyorlar. Seçmenlerin yanı sıra parlamento üyesi olmak da adaylar için de birçok fırsat sunuyor. İlk olarak parlamento üyesi olmak kişisel prestiji artırıcı bir durum olarak görülüyor. Vekillere sağlanan ofis, makam aracı, kişisel ödenekler gibi cazip imkânlar bulunuyor. Bunun yanı sıra, büyük kısmı varlıklı kimselerden oluşan vekiller hükümetle kurdukları yakın ilişkiler sayesinde kendi ticari çıkarlarına yönelik düzenlemeler yapılmasını

¹²³“Voter Turnout, Institute for Democracy and Electoral Assistance”, <http://www.idea.int/vt/>, [06.11.2011]

¹²⁴“Ellen Lust Okar, “Competitive Clientelism in the Middle East”, *Journal of Democracy*, c.3, s.9 (2009): 122

sağlayabiliyorlar. Son olarak, parlamento üyesi olmak birçok ülkede dokunulmazlıkları da beraberinde getiriyor. Bazı adaylar dokunulmazlıkları illegal yollardan ticari ilişkilere girerek servetlerini artırmanın fırsatı olarak görebiliyorlar¹²⁵.

Seçimlerin devletle vatandaşlar arasında bir patronaj ilişkisine dönmüş olması seçmen davranışlarını da etkilemekte. Vatandaşlar çoğu kez adaylar arasında seçim yaparken ideolojik yakınlıktan çok hükümetle iyi ilişkiler kurup devlet kaynaklarından maksimum payı kendileri için koparabilecek olan adaylara yöneliyorlar. Lust Okar Cezayir ve Ürdün’de yapılan kamuoyu araştırmalarının bunu açıkça ortaya koyduğunu belirtiyor. Buna göre” iş bulmak için en etkin yol nedir?” sorusuna katılımcıların önemli bir çoğunluğu, hükümet ile gayri resmi yollarla kurulacak kişisel ilişkilerin en etkin yöntem olduğu cevabını veriyorlar. Ayrıca katılımcıların önemli bir kısmı, hükümet kurumlarıyla iş yapmak ya da kamu sektöründe istihdam edilebilmek için ahbab çavuş ilişkilerine ihtiyaç olduğunu düşünüyorlar.

Seçmenler hükümetle iyi ilişkiler geliştiremeyen veya hükümet politikalarına muhalefet eden vekilleri bu davranışlarından dolayı suçluyorlar. Seçmen davranışları parti programlarını ve adayların vaatlerini de etkiliyor. Vaatler çoğu halde siyasal olmaktan çok seçmenlere sunulacak maddi hizmetler etrafında şekilleniyor. Cezayir’de yapılan bir araştırma seçmenlerin yalnızca %5,8’lik bir kesiminin oy verecekleri partiyi belirlemede iyi bir programa sahip olup olmadığına baktıklarını gösteriyor¹²⁶.

Lust Okar’ın sözünü ettiği ülkelerdeki toplumsal yapı, seçimlerin patronaj ilişkilerinin bir aracısı konuma gelmesinden önemli role sahiptir. Yerel grup aidiyetlerinin ulusal aidiyetlerin önünde olduğu toplumsal yapılarda siyasetin patronaj ilişkilerine dönmesi daha kolaydır. Hisham Sharabi’nin bahsettiği neopatrimonyal yapı patronaj ilişkilerinin kurulabilmesi ve işletilebilmesi için uygun bir zemin oluşturur. Geleneksel toplumlarda yaygın gözlenen grup içi dayanışma, yardımlaşma gibi tutunma stratejileri dağıtımcı bir devlet altında patronaj ilişkilerine dönüşür.

¹²⁵ Age, 124-126

¹²⁶ Age, 127

Lust Okar'ın seçimlerin Ortadoğu ülkelerinde devletten belirli çıkarlar elde etme yarışına dönüştüğü tespiti hiç şüphesiz doğruluk payı içermektedir. Fakat seçimlerin bu işlevine yazarın fazlaca önem atfettiğini görüyoruz. Yazarın bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz makalesinde gösterdiği gibi Arap toplumu siyasal, ekonomik konularda iktidarlara karşı tepkisini güçlü bir şekilde ortaya koyabilmektedir. Yine aynı makalede gösterildiği üzere Ürdün toplumu, 1980'ler ve 1990'lar boyunca fiyat artışları, işsizlik, siyasal haklar ve Filistin meselesi gibi konularda, devletin gösterileri her defasında kanlı bir şekilde bastırmasına rağmen taleplerini ve protestolarını yükseltebilmiştir. Ayrıca bu protesto gösterileri farklı toplumsal kesimlerin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bütün bu protesto gösterileri Ürdün toplumunun siyasal olarak ne kadar aktif olduğunu göstermektedir. Böylesi bir toplumda seçimleri yalnızca bir rant dağıtım yarışına indirgememek gerekir. Lust Okar, seçimlerin otoriter rejimlerdeki işlevlerine dair tartışmada meselenin önemli bir boyutuna dikkat çekmiştir. Fakat vardığı sonuçları aşırı bir genelleme ile aktarmıştır. Ayrıca, seçimlerin rant yarışına dönüştüğü durumların daha spesifik bir analizine gereksinim vardır.

Seçimler, Ortadoğu'da geçtiğimiz otuz yılda ağır aksak da olsa yaygınlaştı ve siyaset alanının kurallarını belirli ölçüde yeniden yapılandırdı. Bu süreçte Batı demokrasilerinde asgari standart olarak kabul edilen, hukukun üstünlüğü, yürütme gücünün denetimi, muhalefete örgütlenme ve propaganda özgürlüğünün tanınması gibi konularda pek bir ilerleme kaydedilemedi. Buna karşın seçimler demokratik bir deneyim olarak halklar nezdinde yönetime katılma arzusunu arttırdı. 2011 yılında Ortadoğu'da tanıklık ettiğimiz halk hareketleri Arap halklarının kendi kaderlerini tayin etme isteklerini yansıtıyordu. Seçimler tek başlarına yönetimler üzerinde bir baskı kuramamış, tedrici bir demokratikleşmeye neden olmamış olsalar da seçim süreçlerinde yaşanan mücadeleler siyasal katılımın önemi konusunda bir bilincin yaygınlaşmasına katkıda bulundu. Tunus'da protestocular devlet başkanı Ben Ali'nin yönetimden çekilmesiyle sonuçlanan isyan dalgasının ilk günlerinden itibaren, başkanın yönetimden çekilmesi ve hemen devlet başkanı seçimlerinin yapılmasını talep ediyorlardı. Tunus'un yeni anayasasını hazırlayacak Ulusal Komisyonun üyelerini belirlemek için Ekim ayında yapılan seçimlere %90'ın üzerinde bir katılım gerçekleşti. Birçok Batılı gözlemcinin bildirdiğine göre seçimler uzun yıllardır demokratik seçimleri gerçekleştiren ülkelerle aynı standartlarda gerçekleştirildi.

Mısır halkı da Tahrir meydanında benzer talepleri seslendiriyorlardı. Hüsnü Mübarek'in devrilmesinin ardından seçim kanununda değişikliklerin yapılması için gösteriler düzenlenmeye başlandı. Mübarek'in ardından yönetimi ele geçiren Mısır Askeri Yüksek Konseyi, tüm gönülsüzlüğüne rağmen, ülkenin çeşitli yerlerinde yapılan gösteriler ve siyasal partilerin seçimleri boykot tehditleri karşısında mevcut seçim kanununda değişikliğe gitmek zorunda kaldı¹²⁷.

3.1.4. Muhalefete Yönelik Böl ve Yönet Stratejileri

Muhalefeti seçim sistemi düzenlemeleriyle siyasal kurumların dışında tutmak etkili bir yöntem olsa da toplumsal muhalefeti kontrol etme açısından sınırlı bir uygulamadır. Muhalefet hareketleri toplumdaki hoşnutsuzluğu kullanarak geniş halk kitlelerini siyasal iktidara karşı seferber edebilirler. Böylesi geniş bir tabana sahip, farklı toplumsal grupların/sınıfların dâhil olduğu bir muhalefet hareketinin oluşması otoriter rejimler için en büyük endişe kaynağıdır. 1979 İran İslam devrimi bu tarz geniş tabanlı bir muhalefet hareketinin başarısıdır.

Muhalefet partilerinin siyasal sistemin dışında tutulması otoriter hükümetleri kısa vadede rahatlatsa bile muhalefete yönelik dışlayıcı politikalar uzun vadede daha radikal hareketlerin oluşmasına zemin hazırlar. Otoriter hükümetlerin muhalefeti bir bütün olarak siyasal süreçlerden dışlaması muhalefet içinde, mağduriyet temelinde bir bütünlük duygusu oluşturur. İktidarın farklı muhalefet hareketlerini eşit düzeyde sindirmeye çalışması/dışlaması muhalefet gruplarının aralarındaki ideolojik farklılıklara rağmen ortak düşmanla mücadele etmek adına ortak hareket etmeleriyle sonuçlanır. Buna karşın, farklı muhalefet gruplarıyla farklı düzeylerde ilişki geliştirmek muhalefet içi bölünmelerin derinleşmesine neden olur. Muhalefet içinde görece ılımlı grupların siyasal sisteme katılımlarının sağlanması, bir kitle hareketini organize etmek bakımından muhalif gruplar içinde yaklaşım farklılıklarının oluşmasına neden olur. Sisteme legal bir zeminde katılım hakkına sahip olan ılımlı muhalifler bu haklarını kaybetmek istemeyeceklerdir. Aslında ılımlı muhalif gruplar iktidarla üstü örtük bir uzlaşma içindedirler. İktidara karşı toplumda oluşan öfkenin

127 "Thousands of Egyptians protest Mubarak-era laws in bid to 'reclaim the revolution' ", **Al Arabiya**, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/09/30/169454.html> [30.09.2011] ; "Egypt's military rulers agree to amend election law after threats of boycotts", **Al Arabiya**, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/10/01/169599.html> [01.10.2011]

rejimi istikrarsızlaşmadan sistem içinde soğrulmasına katkıda bulunma karşılığında, yasal bir zeminde siyaset yapma hakkını elde etmişlerdir. Sistemle uzlaşmaya girenlerin, sistemin krize girmesi durumunda, sistem dışı kalanlara nazaran kaybedecekleri daha çok şeyleri vardır. Ayrıca kurumsal bir yapıya sahip, legal muhalefetin rejim tarafından denetlenmesi ve cezalandırılması çok daha kolay olacaktır.

Muhalefetin ılımlılar ve radikaller olarak bölündüğü ve ılımlıların sisteme katılımına izin verildiği siyasal ortamlarda, iktidara karşı toplumsal bir muhalefet hareketinin oluşumu, iktidarın muhalif hareketleri top yekun karşısına aldığı durumlara göre oldukça farklı olacaktır. İlk durumda, ılımlı muhalefet toplumsal hoşnutsuzlukları iktidarla gireceği pazarlıklarda elini güçlendirmek için koz olarak kullanmak isteyebilir. Toplumda iktidara karşı oluşan kabarma belirli sınırlar içinde bir protesto hareketine dönüştürülerek iktidara baskı yapılabilir. İlimli muhalefetin muhalefet etme sınırları, ancak, sistemin sarsılıp ama yıkılmayacağı noktaya kadar genişletilebilir.

Radikaller içinse durum daha farklıdır. Sistem içinde yasal bir düzlemde muhalefet etme hakkına sahip olmayan radikal hareket için kitlesel bir muhalefet hareketine öncülük etmenin maliyeti daha fazladır. Çünkü böyle bir durumda daha ilk baştan rejim tarafından şiddetli bir şekilde bastırılma ihtimaliyle karşı karşıyadırlar. Oysa ılımlılar tarafından başlatılmış bir protesto hareketine sonradan katılmak ve hareketi yönlendirmeye çalışmak çok daha az maliyetli bir iştir. Kitle hareketi rejim tarafından bastırılrsa bile rejimin ilk hedefi radikaller değil harekete öncülük eden ılımlılar olacaktır. Fakat ılımlı muhalefet de, radikallerin hareketi ele geçirmesinden ve kendileri için çeşitli imkânlar sağlayan sistemin istikrarsızlaşmasından korktukları için, talepleri iktidar tarafından karşılanmamış olsa bile hareketten geri çekileceklerdir.

Yukarıda ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığım analiz biçimi, Ellen Lust Okar'ın, Ürdün'de ve Fas'da, 1980'lerde yaşanan ekonomik kriz sonucu meydana gelen iktidara yönelik protesto gösterilerinin iki ülkede neden birbirlerinden farklı sonuçlar doğurduğunu açıklamaya çalıştığı makalesinde geliştirilmiştir¹²⁸. Lust Okar'ın

¹²⁸ Ellen Lust Okar, "Divided They Rule: The Management and Manipulation of Political Opposition", **Comparative Politics**, c. 36, s. 2, (2004): 159-179.

analizi, her ne kadar daha sonra değineceğim bazı sorunlarla malul olsa da karşılaştırmalı bir analizin otoriter iktidar stratejilerini açığa çıkarmadaki üstünlüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

3.1.5. İlimhılar vs. Radikaller

Ekonomik kriz dönemleri hükümetlere karşı toplumsal bir kalkışmayı örgütlemek için muhalefete uygun bir zemin hazırlar. Ekonomik krizler, fiyat artışları, işsizlik, devletin refah hizmetlerinde gerileme gibi insanların hayat standartlarında gerilemeye neden olan bir dizi gelişmeyi beraberinde getirir. Böylesi zamanlarda insanlar için gelecekleri biraz daha belirsiz hale gelir. 1980’li yılların krizi, Ürdün ve Fas halkları için de benzer bir dönemin yaşandığı yıllardı. Her iki ülkede de ekonomik kriz işsizliği, fiyat artışlarını ve devletin temel yaşam gereksinimlerinde uyguladığı desteklerin azalmasını getirdi. Her iki ülkenin rejimleri de, krizin yarattığı ödemeler dengesi açıklarını kapatmak için IMF ile kredi anlaşmaları imzaladılar. Yapılan anlaşmalar krizin insanlar üzerindeki yıkıcı etkisini (en azından kısa dönemde) arttıran yapısal düzenleme programlarını öngörüyordu. Kriz dönemi ekonomi politikaları her iki ülkede de geniş toplumsal huzursuzluğa neden oldu.

Böyle bir ortamda, sivil toplumun daha güçlü, sendikaların daha etkin ve siyasal partilerin hükümete taleplerini dayatma konusunda daha deneyimli olduğu bilinen Fas’ta, rejimin devrilmesi ya da en azından mevcut politikaların terk edilmeleriyle sonuçlanacak bir kitle hareketinin oluşması beklenebilirdi. Fakat bu olmadı. Önde gelen muhalefet temsilcileri belli bir süre sonra geri adım atarak hükümetle uzlaşmak zorunda kaldılar. Buna karşın Ürdün’de iktidara karşı güçlü bir toplumsal seferberlik sağlanabildi.

Lust Okar’a göre, kriz döneminde iki ülkede muhalefet hareketinin farklı hareket tarzını anlayabilmek için bu ülkelerde siyasal sistemle muhalefet hareketi arasındaki ilişkiyi incelememiz gerekiyor. 1970’lere kadar her iki ülkede de muhalefet partilerine izin verilmeyen çok katı bir otoriter sistem mevcuttu. Fakat, 1971’de Fas Kralı 2. Hasan’a karşı yapılan bir darbe girişiminin ardından Fas’ta siyaset alanının kuralları değişikliğe uğradı. Siyasal partilerin rolleri tekrar düzenlenirken, yerel ve ulusal seçimlere izin verildi. Aynı yıllarda Ürdün Kralı Hüseyin de benzer siyasal krizlerle baş etmeye çalışıyordu. Fakat onun siyasal krize cevabı Faslı mevkidaşının

tam aksine siyaset alanını daha da daraltmak şeklinde gerçekleşti. Parlamento kapatıldı ve seçimler 1989 yılına kadar ertelendi¹²⁹.

Fas'ta resmi parti elitleri gayrı resmi muhalefetten tamamen koştular, Kral'ın iktidarını koşulsuz kabul ettiler. Bunun karşılığında yasal zeminde siyaset etme hakkını, hükümet desteklerini ve sarayla imtiyazlı ilişkiler geliştirme imkânlarını elde ettiler. Bu arada, Ürdün Kralı da muhalefeti kendi arasında bölüp güçsüzleştirmek için çeşitli politikalara başvurdu. Filistinli elitleri Ürdünlü elitlere karşı, İslamcı Muhalefeti seküler muhalefete karşı kullandı. Fakat Faslı mevkidaşının aksine muhalefet içinde Krala bağlı ılımlılar ve radikaller biçiminde bir farklılaşma yaratmadı.

Fas'ta ekonomik krizin neden olduğu protestoların ilki 1981 yılında yaşandı. Krizi hükümetten çeşitli siyasal ve ekonomik ödümler koparmak için fırsat bilen ılımlı muhalefetin öncülüğünde, krizden zarar gören halk sokaklara döküldü. Hükümet siyasal taleplere cevap vermeyeceğini açıkça ortaya koyarken bazı ekonomik iyileştirmeler için açık kapı bıraktı. Grev taleplerine ise yalnızca hükümet yanlısı sendikaya grev hakkı tanıyarak karşılık verdi. Buna karşın tüm sendikalar ülkede genel grev ilan ettiler. Hükümet gösterilere silahlı kuvvetlerle müdahale etti. Askerin müdahalesi çok sayıda göstericinin ölümü ve binlercesinin tutuklanmasıyla sonuçlandı¹³⁰.

Bu ilk dalga gösteriler tamamen ılımlı muhalefetin desteğiyle başlamıştı. Gösteriler boyunca radikal gruplar ön planda değillerdi. Topluluğun genel talepleri karşılanmamış olsa da ılımlı muhalefet hükümetten sınırlı da olsa bazı ödümler elde etmeyi başardı. İlimlilerin genel başkanı devlet bakanı olarak atandı ve ekonomik konularda belirli ödümler elde edildi. Ayrıca muhalefet bu sınırlamalarla hükümetin sınırlarını test etmiş oldu. Hükümetle benzer bir çatışmayı göze alamayan ılımlılar 1983 seçimleri için hükümetle ortak çalışma kararı aldılar.

Fas'ta ikinci isyan hareketi 1984 yılında öğrenciler tarafından başlatıldı. Hükümetin gıda fiyatları ve öğrenim harçlarına yaptığı zamları protesto eden öğrencilerin gösterileri 50 kente yayıldı. Çok farklı toplumsal kesimlerin seferber olduğu gösteriler üç hafta sürdü ve yüz kişinin öldüğü binlercesinin yaralandığı bir müdahale

¹²⁹ Age, 164

¹³⁰ Age, 163

sonucu güvenlik güçleri tarafından bastırıldı. Bu ikinci isyanın başlamasında muhalefet partilerinin bir rolü olmamıştı. Kendiliğinden gelişen bir hareketti. Kral, İslamcılar ve komünistleri isyandan sorumlu tuttu. Yaşanan olaylar hem krala hem de ılımlı muhalefete radikallerin devreye girmesi halinde protestoların nerelere gidebileceğini gösterdi. Birçok parti mensubunun tutuklanması karşısında ılımlılar sessiz kaldılar ve seçimlerin iki yıl ertelenmesini kabul ettiler¹³¹.

1990 yılı gecekondular mahallelerinde başlayan üçüncü bir isyana tanıklık etti. Yine geniş halk kesimlerinin katıldığı isyan sert bir şekilde bastırıldı. Yasal partilerin hiçbirisi isyana açık bir destek vermemişti. Yasal muhalefetin sol kanadını temsil eden CDT'nin genel grev çağrılarına diğer partiler destek vermediler, CDT tek başına böyle bir riski alamayacağından grevi ertelediğini açıkladı. Bu gelişmelerin üstüne Kral partilerle görüşmeyi kabul etti ve anayasada bazı değişikliklerin sözünü verdi. 1980'ler ve 1990'lar boyunca yaşanan isyan dalgası boyunca yasal siyasal partiler radikallerin olaylara dahil olması endişesiyle taleplerini yükseltmede hep çekingen davranmak zorunda kaldılar. Çünkü radikallerin olayların kontrolünü ele geçirmesi durumunda rejimin sert müdahalesinden en çok zararı görecektir olan yasal muhalefetti. Örneğin 1995 yılında demir yolu işçilerinin grevlerine hiçbir yasal parti destek vermedi. Bu sebeple hiçbir talepleri karşılanmayan işçiler grevi sonlandırmak zorunda kaldılar¹³².

Krizin derinleştiği yıllarda yasal muhalefet sistemin radikaller tarafından istikrarsızlaştırılması korkusuyla toplumsal talepleri kitle hareketlerine dönüştürmede çekingen davranırken İslamcı hareket üniversite kampüslerinde ve sokaklarda güçlendi. İslamcı hareket tüm siyasal sisteme ve partilere karşı çıkan radikal bir hareketti. Fakat onlar da öncülük ettikleri bir isyan hareketinde hükümet güçleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılacaklarını görmüşlerdi.

Muhalefetin ılımlılar ve radikaller olarak ayrıştığı Fas'ta yasal muhalefet, radikallerin süreci ele geçirmesi endişesiyle kitleleri hükümete karşı organize etmeyi başaramazken, siyasal iktidar karşısında böylesi bir bölünme yaşamayan Ürdün'lü muhalifler daha büyük kitleleri seferber etmeyi başarabildiler. Aslında Ürdün'de muhalefet kendi içinde Filistinli-Ürdün kökenli, İslamcı-Laik şeklinde oldukça

¹³¹ Age, 164.

¹³² Age, 166.

bölünmüş durumdaydı. Özellikle İslamcılar ile seküler muhalifler arasında uzlaştırılması mümkün gözükmeyen ideolojik ayrılıklar mevcuttu. Ne var ki, siyasal sistem içindeki konumları bakımından bütün muhalif gruplar eşit konumdaydılar. Ürdün’de Kral kimi hallerde İslamcılarla laiklere, Ürdün kökenlileri Filistinlilere karşı kullanmaya çalışsa bile siyasal açıdan muhalif gruplar arasında, Fas’taki gibi sisteme yasal olarak dâhil edilen ılımlılarla sistemin dışladığı radikaller şeklinde bir bölünme yaşanmamıştı.

Ürdün’de bütün muhalefet grupları yasa dışı faaliyet gösteriyorlardı. Taleplerini çoğu kez meslek örgütleri ve yer altı örgütlenmeleri aracılığıyla dile getiriyorlardı. Krizin ilk zamanlarında Kral muhalefetin taleplerine çok sınırlı bazı iyileştirmelerle cevap verdi. Talepleri karşılanmayan muhalifler seslerini daha çok çıkarmaya başladılar. Kralın buna cevabı Müslüman Kardeşlerin önde gelen figürlerinin tutuklanması şeklinde oldu. 1986 senesinde Yarmouk üniversitesinde İslamcı öğrencilerce başlatılan isyan genişledi. 1500 öğrencinin katıldığı gösteriler üç öğrencinin ölümüyle sonuçlandı. Polis sekiz yüz öğrenciyi tutukladı¹³³.

1980’ler boyunca gösteriler artarak devam etti. 1988’de Filistin intifadasına destek gösterileri Kralı protesto gösterilerine dönüştü. Tüm muhalif grupların desteklediği gösteriler yine kanlı bir şekilde bastırıldı. Meslek örgütleri ve basın tehditlerle susturuldu. 1989 senesinde IMF ile yapılan anlaşma hane halkı gelirlerinde altı yıllık bir süreçte %50’lik bir azalma öngörmekteydi. Birçok temel tüketim maddesinin fiyatları artırılmıştı. Bu duruma karşılık ülkenin güneyinde büyük bir isyan başladı. Bütün muhalif grupların katıldığı gösteriler yine kanlı bir şekilde bastırıldı. Muhalif gruplar, sivil toplum temsilcileri bireysel özgürlük, siyasal eşitlik, sıkıyönetim kanununun kaldırılması, partilerin yasallaşması, başbakanın istifası gibi bir dizi talebin dile getirildiği bir bildiri yayınladılar¹³⁴.

Gösterilere katılan her kesimden insan bir bütün olarak sisteme karşı çıkıyorlardı. Kral çok geçmeden toplumun taleplerine kayıtsız kalamadı. Hükümetin değişmesi, siyasi tutuklulara af, basının sınırlı da olsa özgürleştirilmesi, partilerin yasallaştırılması gibi önemli kazanımlar elde edildi. Kitlelerin direnişinin getirdiği değişim göz alıcı olsa da, Kral gücünden hiçbir şey kaybetmedi. Siyasal alanın

¹³³ Age, 168.

¹³⁴ Age, 169.

kurallarında bazı değişiklikler meydana gelmiş olsa da, aktörler arası güç dağılımı olduğu gibi korundu.

Reformlar muhalefeti uzun vadede tatmin etmekten uzaktı. 1990'lı yıllarda İslamcı ve sol muhalefet daha çok özgürlük ve parlamento gücünün arttırılması talepleriyle büyük gösteriler tertiplemeye başladılar. Ekonomik kriz de gittikçe derinleşiyordu. 1996 senesinde ekmek fiyatlarındaki sübvansiyonlar kaldırılınca fiyatlar %300 arttı. Parlamentodaki muhalefet partileri uygulanan politikaları şiddetle eleştirdiler. Kral eleştirilerin dile getirildiği parlamento oturumuna son verdi, sokağa çıkma yasağı ilan edildi. Basın üstündeki baskı tekrar arttırıldı. 1998 yılı Şubat ayını sarsan gösteriler tekrar kanlı bir şekilde bastırıldı. Ne var ki, Ürdün muhalefeti tüm bu kanlı müdahalelere ve kendi iç çatışmalarına rağmen bölünmeden hükümetin karşısında durmaya devam etti¹³⁵.

Lust Okar'ın analizi toplumsal hareketleri, elitlerin seçimleri üzerinden okuyan sosyal bilim literatürünün eksikliklerini barındırmakta. Bu literatürün geneli için öne sürebileceğimiz eleştiriler Lust Okar'ın makalesi için de geçerlidir. Elit teorisi, ilk olarak, içinde bulunduğu şartlar hakkında eksiksiz bilgi sahibi olan ve kararlarını rasyonel bir kar zarar hesabı temelinde bağımsız olarak verebilen aktörleri varsayar. Bizim incelediğimiz makalede de böyle bir varsayımsal siyasal elit ideal tipi üzerinden analiz yapılmaktadır. Radikaller olaya karışırsa sistem istikrarsızlaşır ve kazanımlarımızı kaybederiz korkusuyla protesto hareketinden geri çekildiği öne sürülen Faslı ılımlı muhalefet elitleri bu ideal tipin varsaydığı şekilde hareket etmektedir. Toplumsal hareketleri elitlerin seçimleri üzerinden okumak şüphesiz anlamlı bir çabadır. Ne var ki karar verme süreci rasyonel seçim yaklaşımlarının varsaydığından çok daha karmaşıktır. Siyasal aktörlerin seçimlerini etkileyen içsel ve dışsal başka faktörler mevcuttur. Aktörlerin kendi ideolojik yönelimleri, inançları, eğilimleri karar verme sürecinde önemli rol oynar. Bu sebeple karar verme sürecinde kar zarar hesabı somut maddi kazanımlar ya da kayıplar üzerinden kolayca hesaplanabilir bir şey değildir. Bunun yanında, hiçbir aktör yaşanan süreçle ilgili kusursuz bilgiye sahip değildir. Karar verme süreci birçok belirsizliğin bulunduğu bir çevrede gelişir. Başka aktörlerin seçimlerinin ne yönde gelişebileceğini kestirmek çok güçtür. Elit teorisi karar verme sürecini aşırı basitleştirmesinin yanı sıra, esas

¹³⁵ Age, 171.

olarak elitleri toplumsal mücadelenin temelini yerleştirmesiyle açıklama gücünü zayıflatır. Topluluğun kararlılığı ve iradesi elitleri belli yönlerde davranmaya zorlayıcı etkiye sahiptir. Elitlerle toplum arasındaki ilişki diyalektik bir ilişkidir. Elitlerin kararları toplumsal hareketlerin yönünü belirleyebileceği gibi toplumsal hareketlerin de elitlerin davranışları üstünde hem sınırlayıcı hem de dönüştürücü etkisi vardır. Toplumsal hareketlerin kişilerin kimliklerini dönüştürücü etkisi vardır. Elitler ve topluluk üyeleri, toplumsal hareket içinde ortak bir kimlik inşası sürecinin parçasıdır ve bundan etkilenirler.

3.1.6. Paralel Kurumlar, Bölünmüş Elitler

Rejimlerin devamlılığı ve toplumsal devrimlerin imkânı üzerine bir literatür dikkatimizi elitler arasındaki uzlaşmaya ya da bölünmelere vermemiz gerektiğini söyler. Skocpol, elitler arasındaki bütünlüğün ve statükonun devamı üzerine uzlaşımın, rejimlerin sürekliliğini sağladığını söyler¹³⁶. Bu argümanı ters çevirirsek, elitler arasında bölünmelerin ve rejimin esaslarına yönelik derin anlaşmazlıkların bulunduğu rejimlerin yıkılmaya ya da dönüşmeye daha yatkın olduklarını söyleyebiliriz. Demokratik geçiş üzerine gelişen literatürün önemli bir bölümü bu iddiayı açık veya örtük bir şekilde kabul etmektedir. Rustow, demokrasileri kültürel faktörlerle ya da ülkelerin ekonomik kalkınma düzeyleriyle ilişkilendiren demokrasinin ön şartları (*democratic prerequisites*) literatürüne karşı çıkararak, demokratik geçişin farklı sınıfsal veya kurumsal çıkarları temsil eden elitler arasında uzun süreli bir mücadelenin sonucu olarak gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır¹³⁷. 1990'lı yıllarda yayımladığı çalışmalarında demokratikleşme okulunun önde gelen temsilcisi konumuna yükselen Adam Przeworski ise Rustow'un görüşlerini belli noktalarda eleştirmekle birlikte radikaller ve ılımlılar olarak bölünmüş bir toplumu ve şahinler (*hardliners*) ve reformcu (*softliners*) elitler arasındaki bir mücadeleyi kendi analizinin başlangıcına yerleştirir¹³⁸. Fakat bu görüşün en veciz ifadesi sanırım Guillermo O'Donnell ve Phillippe Schmitter tarafından dile getirilmiştir "Hiçbir [demokratik] geçiş yoktur ki, başlangıcı -doğrudan ya da dolaylı bir şekilde-

¹³⁶ Theda Skocpol, **States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China** (Cambridge: Cambridge University Press, 1979)

¹³⁷ Dankwart A. Rustow, "Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model" **Comparative Politics**, c.2, s.3 (1970): 352-53

¹³⁸ Adam Przeworski, **Democracy and the market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America** (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 51-71

otoriter rejimin kendi içindeki ciddi bir bölünmenin, bilhassa uzlaşmaz ve reformcu elitler arasındaki derin ayrılıkların sonucu olmasının¹³⁹.”

Rejimlerin sürekliliği ve demokratik geçişin imkânları üzerine yaygın kabul gören bu görüşler İran örneğinde açıklayıcılıklarını yitirmekte dirler. İran’da elitler arasındaki bölünme adeta siyasal alanın yapısal bir özelliği halini almıştır. Bölünme yalnızca yönetici elite muhalif elitler arasında değildir. Yönetici elitler arasında da ciddi bölünmeler söz konusudur. Bunun yanında reformcu hareket de kendi içinde bir bütünlük oluşturamamaktadır. Siyasal elitin kendi içinde bu denli bölünmüş oldukları İran’da rejimin nasıl olup da ayakta kaldığı ilk bakışta şaşırtıcı bir durumdur. Muhalefet hareketinin son yirmi yılda kitleleri defalarca iktidara karşı mobilize ettiği düşünüldüğünde birçok Batılı gözlemcinin beklentisi, elitler arasındaki bölünmelerin ya bir toplumsal devrimi önlemek için uzlaşıyla sonuçlanacağı ya da bölünmenin daha da şiddetlenmesiyle bir tarafın diğerine galebe çalacağı şeklindeydi. Ne var ki, geçtiğimiz yirmi yılda İran’da siyasal alanın parçalanmış yapısı kendini muhafaza etti. Reformcu lider Muhammed Hatemi’nin 1997 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesi, muhalefet hareketinin 2004 ve 2009 yıllarında büyük kitleleri iktidara karşı seferber etmesi rejimin temel parametrelerinde hiçbir değişikliğe neden olmadı. İran rejimi bu yıllarda, ayrıca, ciddi dış baskılarla ve ekonomik sorunlarla da mücadele etmek zorundaydı. Büyük oranda rantıye bir ekonomiye dayanan İran rejimi, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara karşın toplumsal muhalefet karşısında bir zafiyet göstermedi.

Peki, boğuştuğu bunca soruna ve elitler arasındaki derin ayrılıklara rağmen İran rejiminin gücü nereden gelmekte? Bu soruya şüphesiz İran devriminin ideolojik gücü ve bu sembolik gücün rıza yaratma kapasitesi bakımından çeşitli cevaplar verilebilir. Fakat İran’daki güçlü muhalefet hareketi düşünüldüğünde rejimin toplumu ideolojik araçlarla kendine tabi kılma kudretinin sınırları ortaya çıkar. Bu durum muhalefet hareketinin İran rejiminin ideolojik temellerine karşı olduğunu iddia etmeyi de gerektirmez. Rejimin ideolojik çerçevesi korunmak suretiyle de elitler arası güç dengesinde ve siyaset alanının kurallarında önemli değişimler sağlanabilir. Bu nedenle, ideolojik boyut, İran rejiminin sürekliliğini açıklamak için

¹³⁹ Guillermo O’Donnell, Philippe Schmitter, **Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies** (Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986), 19.

yeterli bir perspektif sunmamaktadır. Bunun yerine dikkatimizi devletin kurumsal konfigürasyonuna çevirmek daha öğretici olacaktır.

İran’da devlet kurumsal olarak görev ve yetkileri birçok alanda birbiriyle kesişen kurumlardan oluşmaktadır. Devletin kurumsal yapısındaki bu bölünmüşlük elitler arasındaki bölünmelerin sürekli olarak yeniden üretilmesine neden olmaktadır. Rejimin gücü ve sürekliliği de bu bölünmüş siyasal topografyanın korunmasından geçmektedir¹⁴⁰. İran’da devletin kurumsal konfigürasyonu farklı kurumlar arasındaki güç dağılımını sürdürecektir şekilde tasarlanmıştır. Dini kurumlar, cumhuriyet kurumları üzerinde bir denetleme ve dengeleme işlevi görerek bu kurumların bağımsız hareket etmelerini engeller. Dini kurumlar ve cumhuriyet kurumları arasında oluşturulmuş hiyerarşik denetleme mekanizmasının yanı sıra, İran’da rejimin istikrarını sağlayan unsurlardan bir diğeri de birbirine paralel devlet kurumları arasında kimi zaman bilinçli olarak tasarlanmış kimi zaman ise kendiliğinden oluşmuş olan gayri resmi bir denge halidir. Mervan Kamrava bu durumu farklı devlet kurumları arasında var olan “askıya alınmış denge hali” olarak tanımlamaktadır¹⁴¹.

İran’da kurumların böyle parçalı bir yapı teşkil etmesinin iki önemli nedeni vardır. Bunlardan ilki İran İslam Devrimini gerçekleştiren toplum hareketinin heterojen yapısından kaynaklanırken diğeri Humeyni tarafında formüle edilen ikili egemenlik anlayışının bir neticesidir¹⁴².

İran devrimi farklı toplumsal kesimlerin Şahın devrilmesi paydası altında toplandıkları geniş bir halk hareketiydi. Kitle hareketi milliyetçileri, solcuları, İslamcıları, liberalleri ortak bir amaç etrafında bir araya getirebilmişti. Fakat bir kez devrim gerçekleştiikten sonra, ülkenin nasıl bir siyasal çerçevede yönetilmesi gerektiği konusunda aralarında çok az ortak nokta bulunan bu kesimler hızla kutuplaşmaya başladılar. Devrim sonrasında Humeyni’nin karizmatik liderliği ve Irak’la yaşanan savaşın içerideki birleştirici gücü, farklı kesimler arasında asgari düzeyde bir uzlaşmayı mümkün kılmıştı. Bu yıllarda İran İslam Cumhuriyeti kendisini

¹⁴⁰ Arang Keshavarzian, “Contestation Without Democracy: Elite Fragmentation in Iran”

Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance, ed. Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist (Colorado: Lynne Rienner, 2005): 63.

¹⁴¹ Mervan Kamrava, Houchang Hassan Yari, “Suspended Equilibrium in Iran’s Political System” **The Muslim World**, s.94 (2004): 497

¹⁴² Keshavarzian, *age*, 75-76

yeni hukuki düzenlemeler ve kurumsal yapılarla konsolide etti¹⁴³. Birbirine paralel kurumsal yapılanmalar ilk kez bu dönemde ortaya çıktı. Pehlevi rejiminden miras kalan devlet kurumlarına güvensizlik yeni rejimin bunlara paralel olarak kendi kurumlarını oluşturmasıyla sonuçlandı. Ayrıca güvensizlik sadece eski rejimin kurumlarına yönelik değildi. Devrimin ilk yıllarından itibaren İslamcılar arasında görüş farklılıkları bulunuyordu. Devrimin ardından bu görüş farklılıkları yerini güvensizliğe terk etti. Reformistler ve gelenekçiler olarak tarif edebileceğimiz iki kesim arasındaki rekabet farklı devlet kurumlarında kendine yer buldu. Reformcuların güçlendikleri her alanda gelenekçi elit kendi üst kurumlarını kurdu.

Gelenekçiler güçlerini Humeyni'nin formüle ettiği velayet-i fakih doktrininden almaktaydı. Buna göre, 12. İmam kayıp bulunduğu müddetçe İran'da devlet ve milletin yönetimi halkın çoğunun liderliğini kabul ettiği, İslami kuralları uygulayacak olan yönetici fakihe (*İslam âlimine*) aittir. Anayasada kendisine yer bulan velayet-i fakih ilkesi ülkenin dini liderini tüm konularda geniş yetkilerle donatıyordu. Dini lider, ülkenin genel politikasını belirleme, rejimi denetleme, başkomutan olarak savaş ve barış ilan etme, yargı, askeriye ve polisin üst düzey yöneticilerini atama ve görevden almak gibi yetkilerinin yanı sıra parlamento dâhil tüm devlet kurumlarının faaliyetlerini de denetleyebilmektedir¹⁴⁴.

Velayet-i fakih kavramı İran'da ikili egemenliğin dini kaynağını oluşturuyorken, egemenliğin diğer kaynağını cumhuriyetçilik oluşturmaktadır. Rejimin dini kurumlarıyla cumhuriyetçi kurumları arasındaki çatışmalar kurumların meşruiyetlerini aldıkları farklı egemenlik alanlarından kaynaklanmaktadır. Cumhuriyetçi kurumlar seçilmiş kimselerden oluşurken, dini kurumlar dini liderin doğrudan veya dolaylı olarak atadığı temsilcilerden oluşmaktadır. Cumhurbaşkanı, hükümet ve meclis halk tarafından seçilmektedir. Buna karşın parlamento ve başkanlık seçimlerinde kimlerin aday olabileceğine, yine üyelerinin büyük bölümü dini lider ve onun atadığı yüksek yargıçlarca belirlenen Koruyucular Konseyi karar vermektedir. Koruyucular Konseyi, ayrıca, parlamentonun yasama faaliyetlerini doğrudan denetleme yetkisine sahiptir.

¹⁴³ Kamrava, *age*, 500

¹⁴⁴ Sami Zubaida, "An Islamist State? The Case of Iran", *Middle East Report*, s.153, (1988): 4-5

İran anayasasına göre, İran İslam Cumhuriyetinin siyasal sistemi birbirlerinden bağımsız yasama, yürütme ve yargı organlarından oluşmaktadır. Fakat anayasanın 57. Maddesi, bu üç organın velayet-i fakih'in denetimine tabi olduklarını belirtir. Gerçekte, her anayasal organın yetkileri başka kurumlarca paylaşılmaktadır. Yürütme yetkisi cumhurbaşkanı ve dini lider arasında, yasama yetkisi İslami Şuura Meclisi ile Koruyucular Meclisi arasında, yargı yetkisi ise başlıca Devrim Mahkemeleri, Ruhban Mahkemeleri ve Kamu Mahkemeleri arasında paylaşılmaktadır. Bu sistemde her cumhuriyetçi kurum dini otorite tarafından başka bir kurumla dengelenmektedir. Bunun dışında, her devlet kurumunda dini liderin özel temsilcileri bulunmaktadır. Bu temsilciler sorumlu oldukları kurumların, liderin görüşleri ve direktifleri doğrultusunda hareket edip etmediklerini denetlemekle görevlidirler. Ordudan, bakanlıklara hatta üniversitelere kadar, sivil- askeri bütün kurumlar dini liderin temsilcileri tarafından denetlenmektedirler¹⁴⁵. Bu kurumların çoğunda temsilcilerin kendi özel büroları bulunmaktadır. Bu sayede denetim işlevi rutinleşmiştir.

Resmi kurumların yanı sıra liderin otoritesi *Bonyad* adı verilen yarı resmi vakıflar aracılığıyla da topluma nüfuz etmektedir. Yöneticileri ve temsilcileri dini lider tarafından atanan bu kurumlar toplumsal hayatın her alanında paralel güç merkezleri oluşturmaktadır. Bu vakıfların büyük bölümü hükümet kurumlarıyla paralel görevleri yerine getirmekte fakat çok az durumda birlikte hareket etmektedirler. Örneğin, hükümete bağlı bir İskân Bakanlığı mevcutken aynı sorumluluk alanında bir de İskân Vakfı, Eğitim Bakanlığına paralel faaliyet gösteren Eğitim Hareketi, Kültür ve İslam bakanlığına paralel olarak Kültürel Devrim Yüksek Konseyi bulunmaktadır. Bonyad'lar sahip oldukları büyük siyasal ve ekonomik güçle iktisadi ve toplumsal yaşam üzerinde önemli etki sahibidirler. Ülkenin en büyük Bonyad'ı olan Mazlumlar Vakfı'nın 10 milyar doların üzerinde bir bütçeyi kontrol ettiği ve kendisine bağlı olan diğer şirketlerdeki dâhil yaklaşık 400, 000 çalışanın olduğu tahmin edilmektedir¹⁴⁶. Bonyad'lar sadece kendi alanlarında değil kendilerine bağlı çok sayıda şirket aracılığıyla ilaç, gıda, inşaat, kimya gibi birçok alanda ticari faaliyet yürütmektedirler.

¹⁴⁵ Kamrava, *age*, 509

¹⁴⁶ "Millionaire Mullahs", *Forbes*, http://www.forbes.com/forbes/2003/0721/056_3.html, [10.10.2011]

Dini lidere bağı kurumlara karşı hükümet kurumları da kendi güçlerini arttırma çabası içindedirler. Alt kurullar, araştırma merkezleri, ofisler şeklinde bir kurumsal yapılanma hem dini otoriteye bağı kurumlarda hem de hükümet kurumlarında çoğalmaktadır. Kurumsal yapının bu derece parçalanmış ve farklı güç merkezlerinin etrafından gelişiyor olması elitler arasındaki ayrılıkları derinleştirmektedir. Her kurum kendi kadrolarını ve kurumsal kültürünü geliştirirken diğerkurumlarla olan mücadele kurum içi birliğin artmasına katkıda bulunmaktadır. Yasal siyasetin imkânlarının sınırlı olduğu ve muhalif görüşlerin kamusal alanda kendini ifade etmekte güçlük çektiği bir ortamda bu kurumlar görece korunaklı adacıklar olarak farklı görüşlerden elit grupların örgütlenmelerine ve varlıklarını sürdürmelerine imkân tanımaktadır. Örneğin bugün reformist harekete önderlik eden birçok isim dışişleri bakanlığına bağı Stratejik Araştırmalar Merkezinde yetişmişlerdir. Daha önce Devrim Muhafızları ve İstihbarat ve Ulusal Güvenlik Bakanlıklarında çalışan ve geliştirdikleri farklı İslami hükümet düşüncesiyle muhafazakârları zorlayan genç kuşak devrimciler 1982-1992 yılları arasında Muhammed Hatemi'nin başında bulunduğu Kültür ve İslam Bakanlığında bir araya gelip fikirlerini geliştirme olanağı bulmuşlardır¹⁴⁷.

Farklı toplumsal çıkarları temsil eden veya farklı siyasal görüşlerden elitlerin devlet kurumları tarafından içerilmeleri hem elitler arasındaki ayrılıkların yeniden üretilmesine hem de elit mücadelesinin kurumsal bir çerçeve içinde seyretmesine neden olmaktadır. İran'da elitlerin parçalanmış yapısı ve kurumsal bağları, rejime karşı mücadeleyi ortak bir siyasa temelinde kitleleşmelerinin önüne geçmektedir¹⁴⁸. Keshavarzian'ın bu analizi Lust Okar'ın bir önceki başlıkta incelediğimiz analiziyle yakınlık içindedir. İran'da da muhalefet tıpkı Fas'ta olduğu gibi bölünmüş bir siyasal ortamda hareket etmektedir. Fakat Fas'ta bölünme ılımlılar radikaller temelinde ve ılımlıların rejim tarafından içerilmesi şeklindeyken, İran'da bölünme çok daha parçalı ve devlet kurumları içinde yürütülmektedir. Ayrıca, İran'ın ikili egemenlik sistemi sistem üzerinde ikinci bir kontrol mekanizması sağlamaktadır. İran ve Fas örnekleri otoriter yönetimlerin kendilerini sürdürebilmek için nasıl kurumsal konfigürasyonlar oluşturmak ve bunları korumak zorunda olduklarını göstermesi bakımından önemlidir

¹⁴⁷ Keshavarzian, *age*, 78.

¹⁴⁸ *Age*, 83

3.2. Devletin Şiddet Aygıtı ve Savaşın Rolü

3.2.1. Güçlü Ordu, Güçlü Devlet

Demokratikleşme çalışmaları otoriter rejimleri incelerken, demokrasi yokluğunu bu ülkelerin sahip olmadığını varsaydıkları bazı özellikler üzerinden açıklamaya çalışırlar. Bu yaklaşımlarda, otoriter rejimlerle yönetilen ülkelerde/toplumlarında neyin “eksik” olduğunu tespit edebilmek için Batı Avrupa demokrasileri ideal tiplendirilir ve sahip oldukları bazı özellikler ön plana çıkartılır. Ortadoğu özelinde düşündüğümüzde, iktisadi geri kalmışlık, ekonomide devletin ağırlığının fazla olması, canlı bir sivil toplumun olmayışı, kişiler arası güven eksikliği hatta coğrafi olarak Avrupa’nın uzağında olmak bile Ortadoğu toplumlarını demokratikleşmeden alıkoyan bir eksiklik olarak değerlendirilegelmiştir¹⁴⁹. Bu özelliklerin demokrasiyle ne derece ilişkili oldukları, Ortadoğu toplumlarının bu özelliklerin ne kadarına sahip olup olmadıkları ayrı bir tartışmanın konusudur. Fakat demokratikleşme yaklaşımının örtük iddiası, sayılan bu özelliklerin birinin veya bir kaçının toplumda demokratikleşmeye yönelik bir eğilim yarattığı şeklindedir. Bu noktadan Ortadoğu toplumlarına baktığımızda “eksiklik” aramanın anlamsız bir uğraş olduğunu görürüz. Çünkü Ortadoğu toplumlarında otoriter rejimlere karşı kuvvetli bir damar yüzyılın başından beri hep var olmuştur. İşçiler, köylüler, orta sınıf siyasal ve ekonomik hak talepleriyle iktidarlara karşı seslerini yükseltmişlerdir. Bir önceki bölümde, 1980 ve 1990’larda, ekonomik yapısal dönüşüm programlarına karşı halkın Ürdün ve Fas da nasıl mobilize olduğunu ve ekonomik ve siyasal taleplerle iktidarlara sarstığını görmüştük. Bu durum şüphe yok ki sadece Ürdün ve Fas’a özgü değildi. Mısır’da, Tunus’ta, Suriye’de, Irak’ta insanlar değişim talepleriyle Ortadoğu sokaklarını doldurmuşlardı. 2011 yılı Ocak ayında, Arap sokaklarında yeni bir isyan dalgası başladı. Demokrasi, özgürlük, adalet sloganlarıyla meydanları dolduran halk diktatörlerin gitmesine yönelik çok daha kararlı bir irade ortaya koyuyor artık. Ne var ki, yıllardan beri Ortadoğu bölgesinde insanlar ne zaman değişim, demokrasi talepleriyle ortaya çıksalar karşılaştıkları şey hep fütursuz bir devlet terörü oldu. Rejimler, ordu, polis ve milis güçleriyle halk ayaklanmalarına çok şiddetli bir şekilde mukabele ettiler. Sokaklarda binlerce insan öldürüldü, ondan çok daha fazlası da hapse atıldı.

¹⁴⁹ Eva Bellin, “Coercive Institutions and Coercive Leaders”, **Authoritarianism in the Arab World: Regimes and Resistance**, ed. Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist(Colorado: Lynne Rienner, 2005): 22-23

Eva Bellin'e göre, Ortadoğu'yu kültürel, ekonomik, toplumsal bakımdan "istisnai" olarak tanımlayan ve bu istisnai şartlar altında demokrasinin gelişmesinin mümkün olmadığını söyleyen "uzmanlar" esas istisnailiği, otoriter rejimlerin kontrolleri altındaki güçlü güvenlik aygıtında aramaları gerektiğini fark edemediler. Dünyanın her yerindeki otoriter rejimler varlıklarını sürdürebilmek için şiddete başvururlar. Fakat bunlardan çok azı Ortadoğu bölgesindeki rejimler kadar güçlü güvenlik aygıtlarına sahiptirler. Burada inceleyeceğimiz iki çalışma da, bu tespitten hareket ederek, benzer sonuçlara farklı iki kuramsal izlekten ulaşıyorlar. Eva Bellin, Theda Skocpol'un toplumsal devrimler üzerine geliştirdiği tarihsel sosyolojik yaklaşımı otoriter rejimlerin sürekliliğini anlamak için kullanabileceğimizi söylüyor¹⁵⁰. Jason Brownlee ise patrimonial rejimlerde, rejim değişikliği üzerine yapılmış çalışmalara bakarak, rejim değişikliğiyle değil, ancak, rejimlerin kendilerini tekrar sağlamlaştırmalarıyla sonuçlanan toplumsal kriz hallerini inceliyor¹⁵¹. Brownlee böyle bir karşılaştırma ile rejimlerin sürekliliğini sağlayan etmenleri bulabileceğimizi öne sürüyor. Bellin ve Brownlee'nin tezlerini tek cümleyle özetlemek gerekirse, güvenlik aygıtının güçlü, kendi içinde bütünlüğe sahip ve rejimle özdeşleştiği hallerde rejim değişikliği mümkün değildir.

Theda Skocpol, *State and Social Revolutions*'da işlevselci ve Marksist yaklaşımları, devrim sürecini incelerken devlete tali bir rol atfetmekle eleştiriyordu. Skocpol'a göre hem Marxistler hem de Charles Tilly ve Ted Gurr gibi siyasal çatışma teorisyenleri, devleti toplumsal çatışmanın yaşandığı ve çözüldüğü bir arena olarak görmekteydiler. Bu analizde devlet, hâkim sınıf veya grupların, tabi olanlar üzerindeki tahakkümlerini sürdürmenin bir aracıydı¹⁵². Oysa devlet, hâkim sınıflardan potansiyel olarak özerk kurumsal bir organizasyondur. Devletin özerkliğinin derecesi, içinde bulunduğu toplumsal siyasal bağlama ve tarihsel uluslararası koşullara göre değişmekteydi¹⁵³. Bu sebeple devrimleri incelerken hem sınıflar arası ilişkilere hem devletle hâkim sınıflar arasındaki ilişkiye hem de

¹⁵⁰ Eva Bellin, "Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective" **Comparative Politics**, c.36, s.2, (2004): 139-157.

¹⁵¹ Jason Brownlee, "...And Yet They Persist: Explaining Survival and Transition in Neopatrimonial Regimes", **Studies in Comparative International Development**, c.37, s. 3(2003): 35-63.

¹⁵² Theda Skocpol, "**State and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China**" (Cambridge: Cambridge University Press: 1979), 26-27.

¹⁵³ **Age**, 29-30.

uluslararası düzeyde devletlerarası mücadelelere odaklanmak gerekmektedir¹⁵⁴. Fakat Skocpol bu ilişkiler ağı içinde en büyük önemi devletin iç organizasyonuna ve devlet kapasitesine atfetmektedir. Bütün toplumsal devrimler, farklı grupların devletle bir hesaplaşma içine girdiği dönemlerdir. Devrimlerin gerçekleşmesinde devletin politikalarının etkisi olduğu gibi her devrim de devlet üstünde dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Başka ülkelerle yürütülen savaşları finanse etmek için arttırılan vergiler, hâkim sınıfların çıkarlarını tehlikeye sokan ekonomik reform politikaları devrime müsait bir ortam yaratır. Fakat devletin şiddet aygıtı (ordusu, polisi) güçlü olduğu müddetçe, kitle hareketi ne ölçüde büyük, rejimin meşruiyeti dayandığı sınıflar/gruplar nezdinde ne derece azalmış olursa olsun devrim gerçekleşmez¹⁵⁵.

Eva Bellin Skocpol'un analizinin demokratik rejim değişiklikleri için de uygulanabileceği görüşünde. Buna göre, demokratik bir dönüşüm için toplumda ne kadar büyük bir seferberlik olursa olsun devletin şiddet aygıtı güçlü, kendi içinde bütün ve demokratik dönüşüme karşıysa demokratik değişim meydana gelmez¹⁵⁶. Jason Brownlee'de, Skocpol'a referans vermeden, aynı sonuca ulaşıyor. Brownlee, Ortadoğu diktatörlerinin halk ne zaman demokratik taleplerle ortaya çıksa onları zor kullanarak bastırdığını belirtiyor. Bu nedenle dünyanın farklı yerlerinde gerçekleşmiş üçüncü dalga demokratikleşme hareketleri Ortadoğu rejimlerinin güvenlik güçlerince geri püskürtülüyor. Buna göre, rejimlerin baskıcı kapasiteleriyle rejim değişiklikleri arasında ters bir orantı bulunuyor¹⁵⁷.

Brownlee bu sonuca, Richard Snyder'in Neopatrimonyal diktatörlüklerde meydana gelen rejim değişikliklerini incelediği çalışmasından hareketle varıyor. Snyder, patrimonyal rejimlerde rejim değişikliğinin ancak devrimlerle mümkün olduğu görüşüne karşı çıkarak, değişim için askeri darbe, demokratik geçiş ve devrim şeklinde üç yol tespit ediyor¹⁵⁸. Ardından bu üç yolun gerçekleşebilmesi için gerekli kombinasyonları oluşturacak yapısal (devlet ve toplum arasında patrimonyal bir ağın var olması, dış destek) ve siyasal faktörleri(değişimin failler, ılımlı ve radikal

¹⁵⁴ Age, 31.

¹⁵⁵ Age, 32.

¹⁵⁶ Bellin, 2004, 143.

¹⁵⁷ Jason Brownlee, "Political Crises and Restabilization: Iraq, Libya, Syria and Tunisia " **in the Middle East: Regimes and Resistance**, ed. Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist(Colorado: Lynne Rienner, 2005): 44.

¹⁵⁸ Richard Snyder, "Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships", **Comparative Politics**, c. 24, s.4, (1992)

muhalefetin pozisyonları) belirliyor¹⁵⁹. Snyder'in analizinde değişim hareketi ya demokratik geçişle ya devrimle ya da askeri darbeyle gerçekleşiyor. Fakat Snyder, değişimin gerçekleşmediği, yani rejimlerin değişim hareketini püskürtüp iktidarlarını pekiştirdikleri durumları analizine dâhil etmiyor¹⁶⁰. Brownlee, Snyder'in bu tutumunu demokratik geçiş literatürünün genel bir eksikliğine bağlıyor. Snyder gibi demokratik geçiş çalışan diğer araştırmacılar da (örneğin O'donnell ve Schmitter) analizlerinde değişim yanlılarına (*soft liners*) imtiyazlı bir pozisyon tanıyorlar. Rejim değişikliği ihtimali veya gerçekleşmiş rejim değişiklikleri reformistlerin hareketleri üzerinden okunuyor, rejim yanlılarının (*hard liners*) reform hareketi karşısındaki tutumu dikkate alınmıyor¹⁶¹. Brownlee rejim değişikliği ve demokratik geçişin anlaşılabilmesi için, rejimlerin reform hareketini püskürtüp kendilerini konsolide ettikleri durumlara, bunun için de rejim yanlılarının kapasite ve tutumlarına bakılması gerektiğini düşünüyor. Brownlee'nin bu düşüncesi, Skocpol'un Marksistlere ve çatışma analizcilerine getirdiği, "devletin karşı koyma kapasitesini görmemek", eleştirisiyle aynı noktada buluşuyor. Her iki durumda da yazarlar rejim değişikliklerinin, değişime direnenlerin kapasite ve iradelerinin hesaba katılmadan anlaşılamayacağı görüşündeler.

Bu açıklamalara göre, Ortadoğu'yu ayrıcalıklı kılan nedir? Birçok otoriter rejim kontrolü altında güçlü orduları ve iç güvenlik unsurlarını barındırmaktadır. Ortadoğu bölgesinde otoriter rejimlerin bu derece yoğunlaşmasını şiddet aygıtının kapasitesiyle açıklayabilir miyiz? Bu soruların cevaplarını verebilmek için daha detaylı bir analize girişmek zorundayız. İlk olarak, rejimlerin kendilerine karşı ayaklanmaları bastırabilmeleri için iki unsurun bir arada bulunması gerektiğini belirtmeliyiz: kapasite ve irade¹⁶². Bir rejimin halk ayaklanmalarını bastırarak şiddet kapasitesi olabilir, fakat bunu gerçekleştirecek bir irade devlet içinde ortaya konulamıyorsa rejimin yıkılması kaçınılmazdır. Ortadoğu rejimlerini kapasite ve irade yönünden incelediğimizde bölgenin bazı özelliklerinin, otoriter rejimleri her iki unsur bakımından da avantajlı kıldığını görmekteyiz. Şiddet aygıtının gücü ve bu gücün devamlılığı devletin ekonomik gücüyle yakından ilişkilidir. Bir ordunun modern teçhizatla donatılması, çok sayıda personelin orduda istihdam edilmesi büyük

¹⁵⁹ Age, 380-85

¹⁶⁰ Brownlee, 2003, 36.

¹⁶¹ Age, 40-41.

¹⁶² Bellin, 2004, 143; Brownlee, 2004, 44.

bütçeler gerektirmektedir. Ordu personelinin maaşlarının ödenememesi veya yüksek rütbelilerin ekonomik şartlardan memnun olmamaları, ordu içi bütünlüğü bozucu bir nitelik arz eder. Şiddet aygıtının kapasitesi sadece devletin ekonomik gücüne değil uluslararası destek kanallarına da bağlıdır. Güçlü devletler bölgesel çıkarlarını korumak için daha zayıf devletleri askeri yönden desteklemektedir. Bu destek doğrudan para yardımı şeklinde olabildiği gibi teçhizat, personel ve eğitim şeklinde de olabilmektedir. Uluslararası desteğin yitilmesi halinde otoriter devletlerin ordularının kısa sürede bölünüp rejimden kopabileceğini soğuk savaşın ardından Doğu Avrupa’da ve Latin Amerika rejimlerinde görmüştük. Sovyetlerin ve Amerika’nın desteğini yitiren ordular kısa sürede rejimlerden kopup dağılmaya başlamışlardı.

Ortadoğu rejimlerini ekonomik güç ve uluslararası destek yönünden incelediğimizde çoğunun oldukça iyi bir durumda olduklarını görüyoruz. Birçok Ortadoğu ülkesi sahip oldukları petrol gelirleri sayesinde ordularını finanse edecek muazzam kaynaklara sahipler. Petrol gelirleri, petrol ihracatçısı ülkeleri ayrıcalıklı bir konuma yerleştiriyor. Ülkenin üretim kapasitesi ve ekonomik durumu ne olursa olsun petrol gelirleri sayesinde büyük askeri harcamalar, vatandaşlar vergilendirilmeksizin karşılanabiliyor. Ortadoğu’nun otoriter rejimleri bu sayede bütçelerinin büyük bölümünü güvenlik harcamalarına ayırabiliyorlar. Ortadoğu rejimleri uluslararası destek bakımından oldukça şanslı gözükmeleler. Soğuk savaş yıllarında Ortadoğu ülkeleri SSCB’den ve ABD’den para ve silah yardımı aldılar. Pek çok bölgenin aksine Ortadoğu, soğuk savaşın bitmesinin ardından uluslararası mali ve askeri destek almaya devam etmiştir. Körfez ülkeleri ve Mısır ABD’nin askeri bakımdan büyük desteğini görmekteleler.

Toplumsal kriz durumlarında orduların rejimleri korumak için güçlü bir irade ortaya koyabilmeleri, güvenlik bürokrasisinin kurumsallaşma düzeyiyle yakından ilişkilidir. Bu noktada, kurumsallaşmayı Weberyen anlamda rasyonel bir bürokratikleşme olarak anlamamız gerekir. Liyakate dayalı ve belirlenmiş kurallara sıkıca bağlı bir işe alma, görevlendirilme ve yükselme düzeni olan, işleyişini kendi içinde düzenleyen, bu anlamda siyasal müdahaleden uzak, özel çıkarlarla kamusal çıkarların ayrı tutulduğu rasyonel askeri bürokrasiler, kriz zamanlarında, patrimonyal askeri bürokrasilerden farklı davranmaktadır. Patrimonyal bürokrasilerde, kurumsal çıkarlarla kişisel çıkarlar birbirine karışmıştır. Birçok yüksek rütbeli asker siyasetle

yakın çıkar ilişkileri içindedir. Bürokrasinin yüksek mevkileri siyasal iktidara yakın kimselerce doldurulmuştur. Göreve alma, atama gibi süreçler siyasetin müdahalesiyle gerçekleşmektedir¹⁶³. Bu nedenle patrimonyal askeri kurumlarla siyaset arasında çok yakın çıkar ilişkileri gelişmiştir. Bu durum otoriter rejimleri kriz durumlarında daha avantajlı kılmaktadır. Otoriter rejimin askerin özerkliğini yok ettiği durumlarda toplumsal kalkışmanın bir rejim değişikliğiyle sonuçlanması oldukça düşük bir ihtimaldir¹⁶⁴. Brownlee'ye göre iktidarın devlet kurumlarına nüfuz etme derecesi arttıkça devrim ya da rejim değişikliği ihtimali azalmaktadır¹⁶⁵. Bunun nedeni patrimonyal askeri yapıların rejim değişikliğiyle kaybedecek çok şeyleri olmasında yatmaktadır. Rejimle iç içe girmiş, yozlaşmış askeri bürokrasi rejim değişikliği halinde yeni rejim tarafından tasfiye edilecektir. Üst düzey rütbelilerin sadece çıkarları değil canları da tehdit altındadır. Bu yüzden, rejimle iç içe girmiş ordular rejimi korumak adına sonuna kadar savaşacaklardır. Buna karşın, şiddet aygıtının kurumsallaştığı hallerde rejim değişikliği çok daha olasıdır. İlk olarak rasyonel bürokrasiler rejimin dışında kurumsal bir kimliğe sahiptirler. "Askeriye"nin bir kurum olarak birlik ve bütünlüğü rejimin devamlılığından daha fazla önemsenmektedir. Karşılaşılabilecek en kötü senaryo askeriye içinde bir bölünme olması ve bu şekilde bir iç savaşa gidilmesidir. Ayrıca askerlerin rejim değişikliğinden kaybedecekleri çok az şeyleri vardır. Kendilerine ait bir kariyer, yükselme, emeklilik sistemleri olduğundan ve siyasetle patronaj ilişkisine girmediklerinden yeni rejim altında da çıkarlarını koruyabileceklerdir. Bu nedenle, rejime karşı girişilmiş büyük bir kalkışma halinde askerin reformistlerin safına geçip rejim değişikliğine destek olmaları daha olası gözükmektedir. Bununla birlikte, kurumsallaşmış askeri yapıların, halk ayaklanmasını fırsat bilerek, iktidarı ele geçirip uzun süre bu mevkide kalmalarına az rastlanmaktadır. Çünkü uzun süreli siyasal iktidar asker içinde siyasal ayrışmalara ve bölünmelere neden olacaktır. Bu durumun uzun vadede bir iç çatışmaya yol açmasından korktukları için askerler iktidarı sivillere terk edip kışalarına çekilme eğilimindedirler¹⁶⁶.

Ortadoğu ülkelerinde rejimlerin ordularla ne ölçüde bir patronaj ilişkisine girdiği ve orduların özerkliklerini ne derece yitirdikleri ancak her bir örneğin tek tek

¹⁶³ Bellin, 2005, 28.

¹⁶⁴ Snyder, 1992, 380.

¹⁶⁵ Brownlee, 2002, 41.

¹⁶⁶ Barbara Geddes, "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?", **Annual Review of Political Science**, s. 2 (1999): 126-130

incelenmesiyle anlaşılabilir. Rejim'le ordu arasındaki ilişkinin mahiyeti her ülkede farklılık gösterebileceği gibi farklı tarihsel dönemlerde de farklı düzeylerde gerçekleşmiş olabilir. Konu üzerine mevcut literatür, bütün Ortadoğu ülkelerinde şiddet aygıtının rejimin, az ya da çok, nüfuzu altına girdiğini söylemektedir. Bu durum aslında çoğu “üçüncü dünya” ülkesinde görülen bir durumdur. Joel Migdal'a göre bunun nedeni iktidarlarını sağlama almaya çalışan üçüncü dünya ülkesi yöneticilerinin, kendilerine rakip bir güç merkezi oluşmasını engellemek için bürokrasilere müdahale etmesi ve kendi adamlarını önemli görevlere yerleştirerek bu kurumları kontrol altında tutmak istemeleridir. Örneğin Mısır'da her başkan değişiminde askeri ve sivil bütün üst düzey bürokratlar görevden alınıp yerlerine her gelen yeni başkanın güvendiği, yakın çevresinden isimler atanmışlardır. Atamalarda aile bağları, yakın arkadaşlık ilişkileri, etnik ve dini aidiyet önemli rol oynamaktadır¹⁶⁷. Örneğin Suriye'de, ordudaki ve diğer önemli pozisyonlardaki devlet görevlilerinin büyük bölümü nüfus bakımından ülkede azınlık durumunda bulunan Nusayri'lerden oluşmaktadır. Bahreyn'de ise nüfusun büyük kısmı Şii olmasına rağmen idari kadroları Sünniler oluşturmaktadır. Ürdün örneğinde ise, Kral Abdullah'ın Filistin kökenlileri Bedevi aşiretlerine nazaran daha az güvenilir bulmasından ötürü, devlet kadroları Bedevi aşiretlerinden kimselere emanet edilmiştir¹⁶⁸. Bu siyasal stratejiler devlet kurumlarının, kurumsal bir bütünlüğe ve işleyişe kavuşmasını önlediği gibi toplumda farklı etnik gruplar arasında da çatışmaların yaşanmasına zemin hazırlamaktadır.

Petrol gelirleri, dış yardımlar, patrimonyal askeri bürokrasiler, Bellin ve Brownlee'ye göre, Ortadoğu rejimlerine reform taleplerini bastıracak şiddeti uygulayabilecek irade ve kapasiteyi sağlamaktadır. Ortadoğu'da halkların rejimlere karşı isyanlarının tarihine baktığımızda da yazarların iddialarını destekleyen birçok örneğe rastlamak mümkündür. Bu örneklerden en çarpıcılarından biri 1982 yılında Suriye'de, Hama kentini ele geçiren isyancıların ordu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasıdır. Hafız Esad rejimine karşı ayaklanan Müslüman Kardeşler mensupları kısa sürede Hama kentinin kontrolünü ele geçirmişlerdi. Rejimin isyana tepkisi çok sert oldu. Esad'ın emriyle ordu 20,000 kadar askerle Hama kentini kuşattı. Müslüman Kardeşlerin direnişi karşısında kuşatma iki haftaya kadar uzayınca bu sefer ordu

¹⁶⁷ Joel S. Migdal, **State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another** (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 72.

¹⁶⁸ *Age*, 78.

kenti top, helikopter ve savaş gemileriyle ateş altına alarak direnişe son verdi. Rakamlar net olmamakla birlikte 10,000 ila 35,000 kişi ordu güçlerince öldürüldü. Esad rejimi, orduyla bütünleşmiş, askeri bürokrasiyi kendine tabi kılmıştı. Hama katliamı sırasında genelkurmay başkanı Esad'ın kardeşi olan Rıfat Esad idi. Esad rejiminin bütün icracı bakanları Nusayri kökenliydi. Ayrıca, Esad rejimine önemli miktarda dış yardım akıyordu. Ordunun silah, ekipman ve eğitim ihtiyacı Sovyet yardımıyla sağlanıyordu. Bunun yanında, Suriye'nin İsrail karşısında stratejik konumu dolayısıyla, diğer Arap ülkeleri Suriye'ye senelik 600 milyon dolar mali yardımda bulunmaktaydılar ¹⁶⁹.

Irak'taki Saddam Hüseyin rejimi de, 1991 yılında ülkenin birçok bölgesinde farklı gruplarca başlatılan büyük ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırıp kendini sağlamlaştırmayı bildi. Irak farklı etnik ve dini kimlikte topluluklardan oluşuyordu. Saddam Irak'ta Sünni Arap bir diktatörlük kurmuştu. Ülkedeki Şiiler ve Kürtler rejim tarafından yabancılaştırılmışlardı. Saddam, ordu ve diğer devlet kademelerine kendi aşireti olan Tikriti aşireti mensuplarını yerleştirmişti. Baas rejimi petrol gelirleri sayesinde büyük bir finansal kapasiteyi elinde bulunduruyordu. Bu sayede hem güçlü bir ordu bulunduruluyor hem de rejim etrafında bir patronaj ağı kurulabiliyordu. Patronaj ilişkileri aile ve mezhepsel bağlar üzerinden işlemekteydi. Kuveyt'in işgali, ardından Amerika'nın Çöl Fırtınası harekâtıyla ordunun Kuveyt'ten geri çekilmek zorunda kalması ordu içinde rejime karşı çatlak seslerin çıkmaya başlamasına neden olmuştu. Basra kentinde bir askerin Saddam Hüseyin'in duvarda bulunan posterine tank ile ateş etmesiyle olayların fitili ateşlendi. Şiiler Necef ve Kerbela kentlerinde isyan başlattılar. Şiilerin başlattıkları isyan, ülkenin kuzeyindeki Kürtleri cesaretlendirerek onların da isyan etmelerine yol açtı. İsyen kısa sürede onlarca şehre yayıldı. Kuveyt'ten Amerikan müdahalesiyle çekilmek zorunda kalmış, gururu kırılmış ve organizasyonel bütünlüğü bozulmuş Irak ordusu, her şeye rağmen rejimin yanında durdu. Çünkü birçok ordu mensubunun çıkarları rejimin çıkarlarıyla iç içe girmişti. Dört ordu birliği isyanlara çok sert bir şekilde müdahalede bulundu. Napalm bombaları, Scout füzeleri, helikopterler, tanklar ve savaş gemileriyle yapılan müdahale ile isyan bastırıldı¹⁷⁰.

¹⁶⁹Brownlee, 2005, 50.

¹⁷⁰Age, 55.

Brownlee dışarıdan bir güç tarafından kısıtlanmadığı takdirde patrimonyal bir orduya sahip otoriter rejimlerin isyancıları zor kullanarak bastıracağı ve bu nedenle rejim değişikliğinin mümkün olmayacağı görüşünde. Brownlee dış güçlerin kısıtlamadığı hallere analizinde özel bir önem veriyor. Verdiği örneklerde rejimlerin isyanları bastırıp güçlerini tekrar pekiştirmelerini, bu rejimlerin dış bir patron tarafından kısıtlanmamasına bağlıyor. Makalesinin hemen her sayfasında buna değinmesine rağmen, bu iddiasını güçlendirecek karşılaştırmalı bir analize başvurmuyor. Otoriter rejimlerin kriz zamanlarında dış güçler tarafından sınırlandırılmaları isyancıların kazanma şanslarını artırabilir. Fakat bu sınırlandırmanın ne şekilde yapılacağı, dış güçlerin farklı sınırlandırma girişimlerinin ne gibi sonuçlar doğuracağı ayrı ayrı yanıtlanması gereken sorulardır. Son dönemde Ortadoğu'da yaşadığımız olaylar bu bakımdan önemli veriler sunmaktadır. Örneğin Libya'da, NATO birliklerinin günler süren bombardımanı sonucu hükümet güçlerinin bütün askeri alt yapısı çökertilmiş bu sayede isyancıların Kaddafi rejimini devirmesi sağlanabilmiştir. Mısır örneğinde ise ABD, AB ve Türkiye gibi diğer dış güçlerin yönetimi devretme çağrılarına olumsuz cevap veren Hüsnü Mübarek rejimi kendi ordusunun isyancılardan yana tavır alması sonucu devrilebilmiştir. Ordunun saf değiştirmesinde teçhizat ve mali destek bakımından ABD yardımına bağımlı olması, ABD'nin de Mübarek'in devrilmesinin ardından kurulacak bir askeri rejimin ABD'nin bölgesel çıkarlarına zarar vermeyeceğine inanıyor olması etkili olmuş olabilir. Buna karşın herhangi bir dış güce bağımlı olmayan ve Mısır'a kıyasla rejimle çok daha iç içe geçmiş bir orduya sahip olan Suriye'de bütün dış baskılara rağmen ordu halihazırda rejimin yanında yer almaya devam etmektedir. Bu örneklere bakarak, Mısır'daki gibi, ordunun rejimden daha özerk, kurumsallaşmanın görece daha yüksek olduğu hallerde, dış güçlerin rejime uygulayacağı yaptırımların ve orduyu rejim karşısında tavır almaya teşvik etmelerinin etkili olacağını düşünebiliriz. Buna karşın, Libya örneğindeki gibi, patrimonyal ilişkilerin daha güçlü olduğu hallerde rejimin çökertilebilmesi için dış güçlerin doğrudan askeri müdahaleleri mi gerekmektedir? Burada kullandığımız analiz çerçevesinde, askeri alt yapısı doğrudan müdahale ile çökertilmediği takdirde Suriye ordusunun rejimin yanında yer alacağı ve rejimin isyancıları alt edeceği sonucuna varabilir miyiz? Ben bu konuda daha ihtiyatlı görüş bildirmemiz gerektiği kanaatindeyim.

Rejim ve asker arasındaki ilişkiyi incelerken yukarıda kullandığımız analitik çerçeve şüphe yok ki bir açıklama gücüne sahiptir. Rejimin orduya nüfuz ettiği hallerde, orduyla rejim arasında kurulan çıkar ilişkileri veya ideolojik bütünlük, orduların toplumsal muhalefet karşısında rejimin yanında yer almasına neden olabilir. Ayrıca mevcut örnekler incelendiğinde kurumsal askeri bürokrasilerin rejime karşı toplumsal bir tepki oluştuğunda rejimin saflarını kolayca terk edebildiğini ve askeri yönetimlerin iktidarda kalmak konusunda daha gönülsüz olduklarını söyleyebiliriz. Orduların ve rejimlerin kurumsal kimliklerine bakan literatür bize bunları söylüyor. Fakat bu teorik yaklaşım açıklayıcı olmaktan çok betimleyici bir nitelik arz ediyor. Ülkeler arası sınırlı karşılaştırmalarla elde edilen bilgilerin, asker siyaset ilişkilerine dair daha derin bir açıklama getirmesini bekleyemeyiz. Örneğin bu analizlerde asker ve siyaset arasında kurulan çıkar ilişkilerine fazlaca vurgu yapılırken, asker ile yerel ve küresel sermaye arasındaki çıkar ilişkileri görmezden geliniyor. Ordular birçok Ortadoğu ülkesinde önemli ekonomik varlıkları kontrol ediyorlar. Bunun yanı sıra küresel ve bölgesel sermaye grupları krizleri fırsata çevirmek için devlet içinde ve dışında farklı aktörleri destekleyebilirler. Bunun yanı sıra küresel ve bölgesel güçlerin, toplumsal kalkışmalar karşısında rejimleri sadece kısıtlayıcı değil destekleyici bir rol oynayabildiğini biliyoruz. 2011 yılında Bahreyn’de halk rejime karşı ayaklandığında Suud rejimi bizzat kendi askerlerini göndererek isyanın bastırılmasında önemli bir rol oynadı. Son olarak toplumsal isyanın niteliği ve büyüklüğü de orduların ve dış aktörlerin davranışlarını belirlemede önemli bir rol oynuyor. Hareketin bir sınıf koalisyonu mu olduğu yoksa sınırlı bir toplumsal tabana mı dayandığı, sokaklara dökülen kitlelerin büyüklüğü, kararlılığı ve talepleri diğer aktörlerin hesaplarını etkileyen unsurlar. Toplumsal hareketlerde kitlenin niteliği, büyüklüğü, talepleri zaman içinde farklı aktörlerin farklı kararlarıyla farklı mecralara yönelebileceği için kitle hareketinin ordu ve dış güçlerin hesaplamaları üzerinde yapacağı etkiyi önceden kesin olarak öngörmek neredeyse imkânsız gözükmektedir.

Görüldüğü üzere askerin ve dış aktörlerin toplumsal kalkışma karşısında ne gibi tavır alacaklarını kestirmek çok güçtür. Buna rağmen, Bellin ve Brownlee’nin tezleri gücünü korumaktadır. Ortadoğu ülkelerinde şiddet aygıtının kapasite ve irade bakımından rejimlerin elini toplum karşısında oldukça güçlendirdikleri tarihsel olarak saptanabilir bir gerçektir.

3.2.2. Bir Toplumsal Kontrol Mekanizması Olarak Savaş ve Savaş Hazırlıkları

Savaş hali demokrasiler için bir istisnai durum olarak anlatılır. Savaş siyasetin askıya alındığı bir olağanüstü hal rejimidir. Olağanüstü hal, hayatı tehdit altına giren ulusun varlığının ve âli çıkarlarının korunabilmesi için birçok hak ve özgürlüğün kamu otoritesi tarafından ihlâl edilebilmesine yasal düzlemde bir meşruiyet kazandırır. Beklenen, savaşın sona ermesi, tehdidin bertaraf edilmesinin ardından demokrasinin normal koşullarına geri dönülmesidir. Bu anlatı siyaset – toplum - iktidar ilişkisinin fazlaca idealize edilmiş bir temsilini sunmaktadır. Savaş, toplumların tarihinde bir es işareti, normallığe verilmiş ara değildir. Savaş siyasetin ve normallığın doğasını yeniden tanımlar. Bu yönüyle olağanüstü hal bir istisnailik durumu değildir. Siyasetin yeni parametreleri olağanüstü halin istisnailiği altında yeniden tanımlanır. Böylece, ilk başta istisnai olan zaman içinde normalin kendisi halini alır. Savaşın bu yönünü, belki de en açık bir biçimde, geçtiğimiz on yıl içinde dünyada ve ülkemizde “teröre karşı savaş” adı altında toplum ve iktidar ilişkilerinin nasıl yeniden tanımlandığına bakarak anlayabiliriz. Terörle mücadele retoriği, salt tanımlayıcı bir söylem olmanın ötesinde, dönüştürücü, *performatif* bir iktidar stratejisi olarak işlev görüyor. Savaş söylemi, vatandaş ile devlet arasındaki sınırları yeniden belirliyor ve olan bitene ilişkin kamusal bir tartışmayı başlamadan susturmaya yarıyor. Savaşın, devlet toplum ilişkisi üzerine etkisi söylemsel gücünden gelse de bununla sınırlı kalmıyor. Devletin kurumsal konfigürasyonu, kurumların görev ve yetkileri, yeniden düzenleniyor. Bu yeniden yapılanma en fazla şiddet ve kontrol aygıtlarında kendini gösteriyor. Savaşın istisnailiği, toplumu kontrol etmenin bir aracına dönüşüyor.

Bu bölüme böyle bir giriş yapmamın nedeni, birazdan Ortadoğu özelinde anlatacağımın Ortadoğu’ya has gelişmeler olmadığını altını çizmek içindi. Savaş her yerde olduğu gibi Ortadoğu ülkelerinde de devlet toplum ilişkilerini yeniden düzenliyor ve iktidarlara toplumu kontrol etmek için yeni imkânlar sağlıyor. Yalnız bu sürecin otoriter rejimler altında daha şiddetli yaşandığını belirtmek gerekiyor. Bu bölümde, Suriye ve Irak örneklerinden hareketle, savaşın ve savaş hazırlığının otoriter yönetimler tarafından nasıl toplumu kontrol etme, ona yeni bir biçim ve kimlik verme ve devletin nüfuzunu artırmanın aracı olarak kullanılabileceğini anlatmaya çalışacağım.

Hafız Esad'ın 1970 senesinde, Baas partisi içinde gerçekleşen kansız bir darbe sonucu iktidara gelmesi Suriye'de otuz yıl sürecek yeni bir dönemin başlangıcıydı. Suriye'de, son Fransız askerinin de ülkeden çekilip bağımsızlığın fiilen elde edildiği 1946'dan Hafız Esad'ın başa geçtiği 1970'e kadar sekiz hükümet darbesi gerçekleşti. Böyle bir siyasal ortamda başa geçen Esad iktidarını sağlama alacak hamlelerde bulundu. Esad ilk önce hükümeti ve parlamentoyu kendine tabi kılan yasal düzenlemelerle iktidarının anayasal zeminini oluşturdu. Ardından, ordu ve iç güvenlikte önemli mevkilere, başta kendi akrabaları olmak üzere, Aleviler arasından güvendiği isimleri getirdi. Esad, Sünnilerin de tamamen yeni rejime yabancılaşmalarını istemiyordu. Bu yüzden kentli Sünni nüfusun içinden kimseleri bürokrasi ve parti kadrolarına yerleştirdi. Son olarak köylüleri ve işçileri Baas partisi saflarında mobilize ederek, partiye araları hiç de iyi olmayan burjuvazi karşısında bir özerklik elde etti¹⁷¹. Esad, yaptığı reformlarla iktidarını güvence altına alırken ülkesini bir güvenlik rejimine dönüştürdü. Sonu gelmeyen bir seferberlik hali, ordunun gücünde meydana gelen büyük artış ve günlük hayatın militarizasyonu, rejimin toplumu kontrol etme araçlarından en önemlileriydi. Volkar Perthes'e göre Suriye'de Esad döneminde devletin güçlenmesi, rejimin konsolidasyonu ve ülkeye aktarılan önemli miktarda dış rant bu militarizasyon projesinin ürünleriydi¹⁷².

Dış tehdit ve ulusal güvenlik Esad rejiminin en güçlü söylemsel araçlarıydı. Şüphesiz, Suriye'nin güvenliğinden endişe etmesini gerektirecek yeterli sebepleri vardı. En önemlisi Suriye topraklarının bir bölümü (Golan Tepeleri) 1967'den beri İsrail işgali altındaydı. 1973'de Yom Kippur savaşında Suriye, Golan Tepelerini geri almaya çalıştıysa da savaşın sonunda topraklarını genişleten taraf İsrail olmuştu. Bunun yanında Suriye'nin Irak ve Türkiye gibi komşularıyla çatışmanın her zaman ihtimal dâhilinde bulunduğu gergin ilişkileri vardı. Fakat Esad rejimi dış tehditlerin yarattığı güvensizlik halini, içeride yürüttüğü siyaseti meşrulaştırmak için kullanıyordu. Ülke, Esad yönetimi altında sonu gelmeyen bir savaş hazırlığına başladı. Savaşa hazırlanmak rejim için kendi içinde bir amaç haline gelmişti. Bu sayede rejim farklı unsurları bir arada tutabiliyor, toplumla ilişkilerini yeniden düzenliyor ve önemli miktarda dış yardım alabiliyordu.

¹⁷¹ Raymond Hinnebusch, **Syria: Revolution From Above** (New York: Routledge, 2001), 63-73.

¹⁷² Volkar Perthes, "Si Vis Stabilitatem, Para Bellum: State Building, National Security and War Preparation in Syria" **War Institutions, and Social Change in the Middle East**, ed. Steven Heydemann (Berkeley: University of California Press, 2000): 150.

Esad'ın militarizasyon siyasetinin en önemli ayağını ordunun asker ve ekipman bakımından güçlendirilmesi oluşturuyordu. Suriye ordusunun asker sayısı 1970'de 80,000 iken 1990'a gelindiğinde bu rakam 430,000'i bulmuştu. Gayrı safi yurtiçi hâsıladan orduya ayrılan pay da yıllar içinde sürekli artış gösterdi. Orduda yaşanan değişiklik sadece kapasite artışıyla sınırlı değildi. Bu süre zarfında ordu teknik olarak hızla profesyonelleşti ve siyaseten etkisiz kılındı. Ordunun görevleri ülkeyi ve rejimi korumak şeklinde yeniden formüle edildi. Rejim Hafız Esad'ın kişiliğiyle bütünleştiği için rejimin korunması Esad yönetiminin korunması anlamına geliyordu. Bağımsızlık sonrası Suriye tarihinde ilk defa ordu rejime karşı bir tehdit olmaktan çıkmış, onun emri ve komutası altına girmişti¹⁷³. Şiddet aygıtının rejimin kontrolü altında tekelleşmesi Suriye'de otoriteryanizmin kurumsal bir nitelik kazanmasını sağladı.

Militarizasyon sadece hükümetle ordunun iç içe geçmesi ve askerinin rejime tabi kılınmasıyla sınırlı değildi. Militarist proje, toplumun genelini sürece dâhil etmeyi amaçlıyordu. Farklı sınıflardan, etnik gruplardan insanlar militarizmin tezgâhından geçirilerek rejimle bütünleşik bir topluluğun yaratılması amaçlanıyordu. Fakat bu siyaset bir totaliter rejime varacak derecede şiddetli uygulanamazdı. Suriye bunun için oldukça heterojen bir toplumdu ve Esad, pragmatik bir lider olarak gerektiğinde ödün vermesini biliyordu. 1970'den itibaren rejim ve toplum militarist bir biçimde yeniden örgütlenmeye başlandı. İlk değişiklik parti içinde yaşandı. Parti askeri hiyerarşik bir yapıda yeniden düzenlendi. Çeşitli parti kadrolarına seçimle gelme uygulaması son bularak bunun yerini merkezden yapılan atamalar aldı. Parti içi merkezileşme, partinin özerk bir kimliğe kavuşacağı bir kurumsallaşmadan çok Esad'ın nüfuzunun en alt kademelere kadar ulaşmasını amaçlıyordu¹⁷⁴. Esad, parti ve rejim arasındaki çizgiler silikleşti.

Toplumun militarizasyonunda en önemli rolü güvenlik kurumları oynadı. Her yıl 60,000 civarı genç erkek iki buçuk yıl sürecek bir zorunlu askerlik uygulamasına dâhil ediliyordu. 100,000 polis ve istihbarat mensubu (muhabarat) ve 60,000 memur Savunma Bakanlığı bünyesinde istihdam edilmekteydi. Güvenlik kurumlarında istihdam edilen kişi sayısı, devletin istihdam ettiği iş gücünün yarısına, ülkenin toplam işgücünün %15'ine tekabül etmekteydi. Orduda ve diğer güvenlik

¹⁷³ Age, 153.

¹⁷⁴ Age, 154.

birimlerinde iş bulmak genç Suriyeliler için en güvenli kariyer planını oluşturuyordu. Özellikle kır kökenliler için Ordu, şehre gitmenin, bir meslek edinmenin en kolay ve güvenli yolu haline gelmişti. Orduda ya da Muhabarat'ta görevli olmak bir prestij meselesiydi ayrıca. İnsanlar güvenlik memurlarıyla iyi ilişkiler kurmanın Suriye'de rahat bir hayat sürmek için zorunlu olduğunun farkına varmışlardı.

Militarizasyon sadece partiden ve ordudan geçmiyordu. Okullarda, meslek birliklerinde, gençlik örgütlerinde her kesimden insan sürece katılıyordu. Orta dereceli okullar ve üniversitelerin askeri okullardan çok bir farkı kalmamıştı. Müfredatlarında zorunlu askerlik eğitimlerine yer veriyorlardı. Askeri eğitimlerde başarılı olan gençlere üniversiteye girerken ya da polis olmaları için kolaylıklar sağlanıyordu¹⁷⁵. Gençlerin militarizasyon sürecine bu şekilde dâhil edilmeleri rejim için çok önemliydi. Son birkaç on yılda nüfus ve şehirleşme artmış, okuma yazma bilen siyasallaşmaya daha yatkın genç bir nüfus oluşmuştu. Rejim bir yandan, her an patlak verebilecek olan bir savaşın korkusunu salarak, kendini sağlama almak adına başvurduğu uygulamaları halk nezdinde meşrulaştırma çalışıyor bir yandan da halkı savaş hazırlığı sürecine katıp insanlar arasında bir ortaklık duygusu yaratarak ulusun inşasına katkıda bulunuyordu.

Bu büyük toplumsal seferberlik halini sürdürebilmek, Suriye ekonomisi için önemli miktarda bir kaynağın savunma ve güvenlik harcamalarına aktarılması anlamına geliyordu. Bu miktar, bütçenin %30-35'i kadar bir miktara tekabül ediyordu. Diğer Arap ülkeleri gibi petrol zengini olmayan Suriye'nin normal şartlarda böyle bir miktarı silahlanmaya ayırması mümkün değildi. Fakat Esad yönetimi ülkenin askeri kapasitesini artırmaya yönelik yaptığı harcamaların kendi kendisini finanse edebilmesinin yolunu bulmuştu. Suriye, askeri olarak güçlendikçe bölge siyasetinde stratejik önemi artıyordu. Bu sayede silahlanmaya ayrılan para boşa gitmiyor, ülkenin uluslararası alandan stratejik rant elde etmesini sağlıyordu. Körfez ülkeleri ve SSCB, rejimin gereksinim duyduğu kaynakları Suriye'nin artan gücünü kullanmak adına ülkeye akıtıyorlardı¹⁷⁶. Esad rejimi bu sayede hem istediği militarizasyon siyasetini yürütebiliyor hem de bunu yaparken yurtiçi kaynaklara başvurmadığından topluma hesap vermek zorunda kalmıyordu. Bunun yanında

¹⁷⁵ Age, 155.

¹⁷⁶ Age, 158.

alınan kaynakların bir bölümünü de topluma refah harcamaları olarak dağıtabiliyordu.

Volker Perthes, Suriye’de savaş hazırlığının, toplumu kontrol edip rejim güvenliğini sağlamak için başlı başına bir amaç haline geldiği ve bir dış düşmanla yaşanacak çatışmaya yönelik olmadığı görüşünde¹⁷⁷. Gerçekten de 1973 Arap İsrail Savaşı’nın ardından Suriye geride kalan 38 senedir herhangi bir ülkeyle savaşmış değil. Fakat Suriye’nin Lübnan’da bulunan askeri varlığı ve Golan Tepeleri’nin hala İsrail işgali altında olduğu düşünüldüğünde bu yeterli bir veri teşkil etmiyor. Buna karşın Perthes ikna edici başka argümanlar ileri sürüyor. İlk olarak, Suriye ordusunun organizasyonu ve kompozisyonu göz önünde bulundurulduğunda savaş hazırlıklarının dış bir düşmanla savaşmaya yönelik olmadığı iddia edilebilir. Suriye ordusu 1974’den bu yana daha çok savunma amaçlı silahlarla donatılmış durumda. Hava savunma silahları ve orta menzilli füzeler savaşmaktan çok İsrail’i olası bir saldırıdan caydırmaya yönelik sistemler. Buna karşın ordunun saldırı sistemleri (saldırı uçakları ve tankları) birçok Batılı gözlemciye göre oldukça zayıf durumdadır. Ayrıca ülkenin en iyi eğitilmiş ve donanımlı birlikleri sınır bölgelerinde değil başkent Şam etrafında konuşlanmış durumdadır. İkinci olarak, Esad rejimi ülkede bir savaş ekonomisi oluşturmaya yönelik herhangi bir adım atmış değil. Militarizasyon geleneksel askeri kurumların güçlendirilmesi ve toplumun kültürel olarak sürece dâhil edilmesiyle sınırlı kaldı. Oysa İsrail ve Irak örneklerinde gördüğümüz üzere gerçek bir savaş hazırlığı, üretim sektörü içinde savaşın idamesini destekleyecek bir işbölümünü gerektirmektedir. Silah ve mühimmat alanında üretim ve teknoloji geliştirmeye yönelik bir çabaya Suriye’de rastlamamaktayız. Bunun nedenini Suriye’nin yeterli ekonomik kaynaklara sahip olmaması şeklinde açıklayamayız. Çünkü Suriye’ye finansal olarak yardım eden Körfez sermayesi Irak ve Mısır’ın askeri endüstri geliştirme çabalarını desteklemişlerdi¹⁷⁸. Suriye’nin sahip olduğu finansal kaynakları bilinçli bir şekilde silah sanayisini geliştirmeye ayırmadığını düşünebiliriz. Son olarak, Suriye dışarıya karşı çatışmacı bir dış politika izlememiştir. Hafız Esad döneminde İsrail, Ürdün ve Türkiye ile yaşanan gerginliklerde Suriye çok geçmeden geri adım atmış ve karşı tarafın şartlarını kabul etmiştir.

¹⁷⁷ Age, 160.

¹⁷⁸ Age, 162.

Irak, Suriye'nin aksine, gerçek savaş koşullarının otoriter rejimlerce toplumu kontrol etmek ve kendilerini sağlama almak için nasıl kullanılabildiğini gösteren bir örnektir. Irak'ta Saddam Hüseyin 1976 yılında Genel Kurmay Başkanı, 1979 yılında ise devlet başkanı olmuştu. Saddam Hüseyin bu süre zarfında orduyu güçlendirmeye yönelik birçok adım attıysa da, rejimin şiddet kapasitesi esas olarak İran'la yapılan savaş sırasında muazzam ölçülere ulaştı. Irak ordusunun asker sayısı 750,000'i geçti. İslam devriminin oluşturduğu tehdit karşısında, başta Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri olmak üzere, zengin Körfez ülkelerinin desteğini arkasına alan Irak, büyük bir silahlanma kampanyası başlattı. Savaş söylemi Saddam rejimi için meşrulaştırıcı bir işlev görüyordu. İçeride Şiiiler ve Kürtlerle büyük sorunlar yaşayan rejim, Arap halklarının temsilcisi ve koruyucusu olduğu şeklinde milliyetçi bir propagandayla ülke içinde ve bölgede profilini yükseltmeye çalışıyordu. Savaş zamanında yükselen militarist kampanyanın sonuçları savaşın bitmesinin ardından daha net ortaya çıkmıştı. Sekiz yıl süren savaşın sonunda iki taraf da savaş öncesi sınırlarına çekilmiş olsalar da, ilk dalga Irak saldırılarının atlatılmasının ardından İran Kuzey Irak içlerine kadar girerek önemli mevziler elde etmişti. Savaş sırasında Irak'ın askeri üstünlüğüne, Arap ulusunun koruyucusu olduğuna ve Iraklı askerlerin kahramanlıklarına yönelik söylem savaşın ardından yerini gerçeklere bırakmıştı. Savaş sırasında silah altına alınan 750,000 asker savaşın ardından onuru kırılmış işsiz kimseler olarak evlerine döndüler. Savaş sırasında zenginleşen üst düzey rütbeliler ve burjuvazinin belli kesimleri dışında herkesin yaşamı savaş öncesinden çok daha kötüydü. Bu durum büyük bir toplumsal öfke dalgasını beraberinde getirdi. Bu öfke dalgasını yönetememesi halinde bundan en çok zararı görecektir olan Saddam rejimiydi. Savaşın ardından Basra ve ülkenin kuzeyinde patlak veren isyanlar durumunun ciddiyetini gösteriyordu. Isam al-Kafaji'ye göre Saddam rejimi kendisine yönelmesi çok olası olan toplumsal öfkeyi başka gruplara yönlendirerek yerini korumayı bildi¹⁷⁹. Rejimin bu davranışından en fazla zararı kadınlar ve savaş sırasında işgücü açığını kapatmak için Mısır'dan getirilen göçmen işçiler gördüler.

Savaş sırasında Irak'ın iş gücünü oluşturan yetişkin erkeklerin büyük kısmı silah altına alınmıştı. İş gücü açığını kapatmak için Mısır'dan önemli sayıda göçmen işçi Irak'a kabul edilmişti. O yıllarda rejim bunu, Irak'ın Arapların hamisi olmasının ve

¹⁷⁹ Isam al-Kafaji, "War As A Vehicle For A State Controlled Society", **War Institutions, and Social Change in the Middle East**, ed. Steven Heydemann (Berkeley: University of California Press, 2000): 271.

Irak yardım severliğinin bir örneği olarak dile getiriyordu. Bu nedenle işçilerin Irak'ta elde ettikleri gelirin yarısını döviz olarak memleketlerine transfer etmelerine izin verilmişti. Savaşın yarattığı ekonomik koşullar altında bu durum rejim için sürdürülemez bir hal almıştı. Fakat rejim ilk başta göçmen işçiler konusunu çok idealist bir söylemle kurguladığı için bundan geri adım atamıyordu. Ne var ki, savaşın ardından göçmen işçiler konusundaki resmi söylem tamamen değişti. Savaş sonrası işsizliğin bir nedeni olarak Mısırlı işçiler gösterilmeye başlandı. 1989 yılında en az 1000 Mısırlı işçi Irak sokaklarında katledildi. Kesin rakamlar bilinmemekle birlikte Mısır'da yayın yapan bir gazeteğe göre 1989-1990 yıllarında 5996 göçmen işçi katledilmişti¹⁸⁰. Gelişmiş iç güvenlik ve istihbarat ağına rağmen Irak rejimi olayları önlemeye yönelik hiçbir adım atmadı¹⁸¹.

Toplumsal öfkenin yönlendirdiği bir diğer grup Irak'lı kadınlardı. Savaş söylemi çok yoğun eril bir dil taşıyordu. Onur, kahramanlık, savaşçılık, erkeklik gibi temalar rejimin resmi söyleminin alışlageldik öğeleriydi. Savaşın bitmesi rejimin inşa ettiği erkeklik kurgusunun yerle bir olmasına neden oldu. Böyle bir ortamda kadınlar, toplumsal öfkenin yöneltilebileceği en uygun grubu oluşturuyorlardı. Savaş yıllarında kadınlar işgücüne artan oranlarda katılmaya başlamışlardı. 1970 yılında işgücü içinde kadınların payı %17 iken 1980'lerin ortalarında bu oran %25'lere ulaştı. Irak rejimi, Irak'ı modern bir ulus olarak Batı kamuoyunda pazarlarken kadınların işgücü içindeki artan rolüne referanslar vermeyi ihmal etmiyordu. Fakat savaşın ardından yapılan yasal düzenlemeler, kadınları toplumun en korumasız grubu haline getirmişti. İlk olarak, Irak'lı erkeklerin sorumlusu buldukları kadınları, zina yapmaları halinde öldürmelerine izin veren bir kararname çıkarıldı. Ardından doğum kontrolünü ve kürtajı yasaklayan kanunlar geldi. Kadınlar resmi söylemde sürekli erkeklere bağlı bir konumda ifade ediliyorlardı. "Eğer biz savaşmasaydık kadınlarımız İran'lı erkeklerin tecavüzüne uğrayacaklardı" söylemi oldukça yaygınlık kazanmıştı. Bu sayede, hem savaşçı erkeklerin öfkeleri kadınlara yöneltiyor hem de erkeklerin savaşta kaybettikleri onurları, kadınlar karşısındaki konumlarının rejim tarafından güçlü bir şekilde tasdik edilmesiyle tamir edilmeye çalışılıyordu¹⁸².

¹⁸⁰ Age, 389.

¹⁸¹ Age, 375.

¹⁸² Age, 276.

3.3. Otoriteryanizmin Sembolik Dünyası

Bu bölümde, otoriter rejimlerin iktidarlarını sürdürebilmek için başvurdukları “sembolik” stratejiler incelenecektir. Bu stratejiler, toplumda yaygın olan/yaygınlaştırılan kültürel sembollerin, siyasal iktidar tarafından manipülasyonunu, yeniden üretimini ve kontrolünü amaçladıkları için, onları sembolik stratejiler olarak adlandırıyorum. Burada yürüteceğim tartışma, Ortadoğu özelinde otoriter rejimlerin, daha genel anlamda ise siyasal iktidarın işleyişine yönelik, siyaset bilimi literatürü içinde ihmal edilmiş bir alana ışık tutuma amacı taşımaktadır. Bu alan, siyasal iktidara gerçekliği kurma ve onu yönetme gücünü veren sembolik iktidar alanıdır¹⁸³.

“İnsanlar otoriteye neden itaat eder?” sorusu, daha çok kişilerin maddi kâr-zarar hesapları ile ya da Weberyen meşruiyet tanımları çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların ortak özellikleri, iktidarı, otorite ile tebaa arasında tek taraflı bir ilişki olarak ele almalarıdır. Bunun sonucu olarak, siyaset bilimi çalışmaları genellikle otoritenin niteliklerine yönelmiş, konuya, tabi olanlar açısından yaklaşmamıştır. Otorite merkezli, iktidar kuramlarına bir tepki olarak ortaya çıkan “direniş”(resistance) çalışmaları da, karşı çıktıkları literatürün sorunlarını yeniden üretmekle maluldür. James Scott’un, 1987’de yayımladığı *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* kitabıyla öncülüğünü yaptığı bu çalışmalar, ezilenlerin, iktidarın tarihinde oynadıkları rolün hakkının teslim edilmesini amaçlıyordu. Fakat bunu yaparken, ezilenleri, otoritenin dışsal tahakkümü karşısında, rasyonel ve özerk bir şekilde direnen özneler olarak kurguladılar¹⁸⁴. Bu şekilde ezilenlerin tarihini akademinin gündemine taşıdılar belki, fakat karşı çıktıkları otorite merkezli kuramların yaslandığı, ikili karşıtlık temeline dayanan iktidar anlayışını benimseyip, yeniden üretmeye devam ettiler. Timothy Mitchell’in belirttiği gibi, direniş çalışmaları iktidarı, tıpkı otorite merkezli meşruiyet çalışmaları gibi, akıl ve beden arasındaki Kartezyen ayrımı varsayarak, bedensel şiddet ve düşünsel-ideolojik tahakküm şeklinde kurguladılar. Böylece, iktidarın fiziki gücü karşısında boyun eğiyor gözükseler bile düşünsel olarak özerk kalan öznelerin iktidar karşısındaki başkaldırılarının tarihini yazmaya giriştiler. Şüphesiz ezen ve ezilen

¹⁸³ Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power* (Cambridge: Harvard University Press, 1991), 166-170.

¹⁸⁴ Timothy Mitchell, “Everyday Metaphors of Power”, *Theory and Society*, c.59, s.5 (1993): 546.

ilişkisi tek taraflı değildi ve ezilenlerin direnişi tarih yazımında ihmal edilmişti. Fakat iktidar salt bir ezme/ezilme temelli tahakküm ilişkisine indirgenemez. İktidar günlük hayat pratikleriyle, direnişin de içinde geliştiği anlamsal evreni yapılandırır. Mitchell, modern iktidarın bu karmaşık mekanizmayı iki basit karşıtlığa indirgediği (beden/düşünce, ezen/ezilen, devlet/sivil toplum v.b.) ve kendisini de bu teknik sayesinde var ettiği görüşünde. Yani Mitchell'in çerçeveleme (*enframing*) olarak adlandırdığı bu mekanizma, ikili karşıtlıkları iktidarın esas işleyişine perde ederek, herkesin iktidarın işleyişine farkında olmadan katılmasını sağlıyor. Bu halde, ideolojik tahakküm altında olmadığı varsayılan özerk direnenler, gerçekten, ideolojik tahakküm altında olmasalar bile iktidarın sembolik evrenini benimseyerek iktidarın işleyiş düzenine dâhil olmuş oluyorlar. Mitchell'e göre, klasik meşruiyet teorileri veya direniş çalışmaları gibi, iktidarı maddi ve ideolojik iki boyuta indirgemek, iktidarın karmaşık kendini yeniden üretim mekanizmalarını ortaya koymamıza engel oluyor.

Bu bölümde inceleyeceğim iki çalışmadan Lisa Wedeen'inki mevcut literatüre alternatif bir analiz çerçevesi sunarken Mohammed Daadaoui'nin çalışması, meşruiyet tartışmalarına, kültürel analiz aracılığıyla katkı yapmayı amaçlıyor. Her iki çalışma da iktidarın sembolik üretim mekanizmalarına odaklanarak, Mitchell'in direniş çalışmaları bağlamında eleştirdiği bakış açısını aşmaya çalışıyorlar. Bu iki çalışmayı incelemeye geçmeden önce, sıkça başvuracağım bazı kavramlara açıklık getirmek istiyorum.

3.3.1. Meşruiyet, Hegemonya, Sembolik İktidar

Modern meşruiyet tartışmaları, birçok açıdan Weber'in otorite kavramından esinlenmiştir. Weber'e göre her otorite, minimum düzeyde de olsa, tabi olanların gönüllü rızasını gerektirir. Bu, itaat edenlerin açık ya da gizli bir şekilde, otoriteye boyun eğmelerinde bir çıkar görmeleriyle alakalıdır¹⁸⁵. Buna göre devlet otoritesi, ancak ona tabi olanlar tarafından kabul ediliyor ve gönüllü olarak boyun eğiliyorsa meşrudur. Meşruiyet, otorite kavramına normatif bir anlam yüklemektedir. Meşruiyetin ileri sürülmesiyle, otorite, salt kaba güçle hükmetmenin ötesine geçmiş, tabi olanların otoriteyi nasıl algıladıkları otoritenin kurucu bir ögesi haline almıştır. Buradan hareketle Weber otoriteyi, meşruiyet iddialarına göre üç kategoriye

¹⁸⁵ Max Weber, **Economy and Society** (Los Angeles: University of California Press, 1978), 212.

ayırıştır: geleneksel otorite, karizmatik otorite ve yasal rasyonel otorite¹⁸⁶. Geleneksel otorite, meşruiyetini otoriteye itaatın gelenekselleşmiş kabullerinden almaktadır. Otorite geleneğe yaptığı referansla, ancak gelenek içinde kaldığı müddetçe meşru kabul edilmektedir. Karizmatik otorite ise, liderin kişiliğinde cismanileşen kahramanlık, ayrıcalıklılık, üstünlük gibi niteliklere dayanır. Bu otorite tipinde lider, başkalarının erişemeyeceği üstün özelliklere sahip biri olarak algılanır. Geleneksel otoritede olduğu gibi, herhangi bir normatif kurallar sistemiyle bağlı değildir. Yasal rasyonel otorite, otoritenin modern formunu oluşturmaktadır. Burada otorite kişilere değil, rasyonel bir temelde oluşturulduğuna inanılan düzene aittir. Bu nedenle kişilerin, lidere değil yasal düzene boyun eğdikleri varsayılır. Meşruiyetin kaynağı ne olursa olsun, Weber'in esas aldığı temel nokta, otoritenin tabi olanlar tarafından nasıl algılandığıdır.

Weber'in meşruiyet tanımından yola çıkan birçok araştırmacı günümüzde devletlerin meşruiyet kaynaklarının ne olduğu sorusunu sormuşlardır. Ana akım siyaset bilimi literatürünün bu konuda geliştirdiği fikirler genel olarak, devletin ekonomik ve siyasal performansını esas almaktadır. Örneğin Seymour Martin Lipset, meşruiyeti, sistemin mevcut siyasal kurumların toplum için en uygunu olduğu inancını oluşturma ve sürdürme kapasitesi olarak tanımlıyor¹⁸⁷. Fakat Lipset bu kanaat üretimi sürecini, hegemonya veya ideolojik manipülasyonu hesaba katmadan, devletin düzen sağlama ve ekonomik refah üretme kapasitesiyle ilişkilendiriyor. Huntington da benzer bir şekilde, meşruiyeti prosedürel meşruiyet ve performansa dayalı meşruiyet şeklinde ikiye ayırıyor. Prosedürel meşruiyet, siyasal iktidarın iş başına gelme ve iktidardan ayrılma koşullarının liberal demokratik süreçlerini işaret ediyor. Buna karşın performansa dayalı meşruiyet, devletin ekonomik performansı ve kalkınma vaatlerine dayanıyor. Huntington, her iki meşruiyet biçiminin de önemli olduğunu belirtmekle birlikte, ilkinin Batı demokrasileri için ikincisinin ise otoriter rejimler için daha önemli olduğunu vurguluyor¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Age, 215.

¹⁸⁷ Seymour Martin Lipset, "Social Conflict, Legitimacy and Democracy", **Legitimacy and the State**, ed. William Connolly, (New York: New York University Press, 1984): 88.

¹⁸⁸ Samuel P. Huntington, **Üçüncü Dalga**, çev. Ergun Özbudun (Ankara: Kilit Yayınları, 2011), 60-73.

Bruce Gilley, performansa dayalı meşruiyet tanımı yerine “haklılığa” dayalı meşruiyet tanımını öneriyor¹⁸⁹. Buna göre, bir devletin uygulamaları vatandaşları tarafından ne ölçüde haklı bulunuyorsa devlet o ölçüde meşruiyete sahip kabul edilmelidir. Gilley’in tanımında meşruiyet, devletin, vatandaşların gözünde sahip olduğu normatif ve ahlaki bir dereceye tekabül ediyor. Gilley, bu muğlâk meşruiyet tanımına rağmen, meşruiyetin bilimsel olarak ölçülebileceği kanısında. Bunun için, “haklılık” ölçütünü oluşturan üç kıstas tanımlıyor. Bunlardan birincisi, vatandaşların devletin yasalara uygunluğuyla ilgili düşünceleri. İkincisi, devletin eylemlerini meşrulaştırmak için kullandığı söylemin vatandaşlar tarafından ne derece kabul gördüğü. Üçüncüsü ise, vatandaşların devleti meşru gördüklerine dair eylemlerinin(askere gitme, vergi verme vs.) ölçülmesini kapsıyor. Örneğin birinci kıstas için, hükümet, yargı ve polis gibi kurumların yasallığına yönelik araştırmaları kullanırken, ikinci kıstas için siyasal sisteme güven, siyasal yabancılaşma, siyasal kurumların etkinliğine yönelik anket verilerinden faydalanıyor. Üçüncü kıstas içinse, askerlik hizmetine katılım, vergi verme ve seçimlere katılma oranlarına bakıyor. Fakat “haklılık” prensibini açıklamak için kullandığı kriterler oldukça keyfi ve muğlâk tanımlanmış gözüküyor. Örneğin devletin eylemlerini meşrulaştırıcı söyleminin kabul edilmesi halinde, yasallık ve katılım gibi kriterlerin meşruiyet ölçütü olarak ne anlama geleceği açık değil. İkinci olarak, Gilley’in bu muğlâk kriterleri araştırmak için önerdiği yöntem de insanların bu konularla ilgili gerçekten ne düşündüklerini anlamak için yetersiz. Gilley, World Value Survey gibi hazır sorulara dayanan anket çalışmalarıyla bu kriterlerin ölçülebileceği görüşünde. Oysa meşruiyet gibi kültürel olarak farklılaşabilen ve yerel dinamiklerden çok fazla etkilenen bir konuda insanların düşüncelerini keşfedebilmek için etnografik yöntem daha uygun olacaktır.

Weberyen meşruiyet anlayışını benimseyen çalışmalar, ister meşruiyetin maddi kaynaklarını soruştursunlar ister otoriteye tabi olanların gözünden meseleye yaklaşımlara çalışsınlar benzer hataları tekrarlıyorlar. İlk olarak, Weber dâhil, meşruiyet çalışmaları, otoriteye tabiiyetin özgür irade ve bilinçli bir seçim sonucu gerçekleştiğinde hemfikir gözüküyorlar. Bunun nedeninin aydınlanma geleneğinin bir icadı olan, hümanist özgür ve özerk birey anlayışında ve iktidarın yanlış

¹⁸⁹ Bruce Gilley, “The Meaning and Measure of State Legitimacy”, **European Journal of Political Research**, c. 45, (2006), 499-525

kavramsallaştırılmasında yattığını düşünüyorum. Bourdieu'nun belirttiği gibi, otoriteye itaat ne dış bir güç karşısında mekanik bir boyun eğiştir ne de düzene veya otoritenin iradesine gösterilen bilinçli bir rızadır¹⁹⁰. İktidar karşısındaki konumumuz, özerk olmaktan çok, iktidar ideolojisi ve sembolik şiddet aracılığıyla yapılandırılmıştır. İktidarın gücü de aslında tam burada, sembolik alanın kontrolünde yatmaktadır. İktidarlar bu sayede ürettikleri meşrulaştırıcı söylem ve sembollerle, gönüllü bir rıza üretmeseler dahi kaba kuvvete başvurmadan itaati sağlayabilirler¹⁹¹. İktidarın ikili bir ilişki olarak ele alınması, devlet vs. sivil toplum ikiliğini meşruiyet çalışmalarının merkezine oturtmuştur¹⁹². Devlet kurumsal ve özerk bir yapı olarak şiddet kullanma tekeli elinde bulundurur ve meşruiyetini vatandaşların (sivil toplum olarak okuyabiliriz) rızasından alır. Bu bakış açısı devletin toplumsal karakterini ve sınıf egemenliğinin ideolojik etkilerini göz ardı eder. Oysa toplumsal iktidarın kurumsallaşmış bir hali olan siyasal iktidar, kendisini oluşturan güç ilişkilerinden ve bu ilişkilerin ideolojik etkilerinden ayrı düşünülemez.

Siyasal iktidarın toplumsal kabulünde kültür ve ideolojinin önemini sorgulayan kimi antropologlar ve kültür kuramcılarını Gramsci'nin hegemonya kavramına başvurmuşlardır. Hegemonya, Gramsci'nin kapitalist bir düzen altında ezilen sınıfların, egemen sınıflar tarafından sisteme nasıl entegre edildiklerini, egemen sınıfların hangi stratejilerle kendi çıkarlarını tüm toplumun çıkarıymış gibi gösterebildiklerini açıklamak için geliştirdiği bir kavramdır. Gramsci, hegemonya aracılığıyla klasik Marksist teorinin, sembolik alanı alt yapının bir yansımasına indirgeyen ekonomizmini eleştirir ve kültürel alanın kontrolünün ve manipülasyonunun, egemen sınıfların toplumsal rızayı devşirebilmesindeki önemini vurgular. Hegemonyanın, meşruiyet tartışmalarındaki önemi, hem devleti sınıfsal bir egemenlik alanı olarak ele alması, hem de toplumsal rızanın oluşmasında kültürel stratejilerin önemine vurgu yapmasıdır. Hegemonya kavramı, bu analizin belirlenimci bir ideoloji anlayışına başvurulmadan yapılmasına imkân verir. Raymond Williams'ın vurguladığı gibi hegemonya, ne kültür gibi tahakküm

¹⁹⁰ Pierre Bourdieu, "Rethinking the State: Genesis and Structure of Bureaucratic Field", **Sociological Theory**, c. 12, s. 1 (1994): 14.

¹⁹¹ Lisa Wedeen, **Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria** (Chicago: University of Chicago Press, 1999), 6.

¹⁹² Timothy Mitchell'e göre, devlet - toplum ikiliği, moder iktidarın kendini kurma şekillerinden biridir. Sosyal ve siyasal düzenin kurumsal mekanizmalarının yarattığı bu dışsal "etki" modern siyasal düzenin sürmesini temin eder. Bkz, Timothy Mitchell, "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics", **The American Political Science Review**, c. 85, s. 1 (1991):78.

ilişkilerinin dışında işleyen büyük bir sürece işaret eder ne de Marksist ideoloji kavramı gibi sınıf çıkarlarını temsil eden görüş ve düşüncelerden ibarettir. Hegemonya, dünyaya ve yaşama ilişkin algılara, anlamlara ve değerlere yönelik ve onları şekillendiren pratikler ve uygulamalar bütünüdür¹⁹³.

Stuart Hall'ın hegemonyaya ilişkin görüşleri ise, modern meşruiyet çalışmaları için yol gösterici özellikler taşımaktadır. Hall'a göre, bir toplumdaki egemen düşünceler, kendilerini ezilen sınıfların zihinlerine doğrudan kazımazlar. Egemen görüşler, dünyayı diğer insanlar için sınıflandırır ve haritalandırır. Dünyanın ne olduğu, nasıl işlediğine yönelik verili açıklamaların sınırlarını, insanlar için neyin rasyonel, makul, güvenilir, söylenebilir ve düşünülebilir olduğunu tayin ederek çizerler¹⁹⁴. Tüm bu sınıflandırma, sınırları belirleme faaliyetleri hegemonyayı oluşturur. Hegemonya kavramı Batılı kapitalist ülkelerdeki sınıf egemenliği anlamak için kullanışlı bir kavram olmakla birlikte meşruiyet tartışmalarında belirli sınırlılıkları içermektedir. Hegemonyanın oluşabilmesi için alt sınıfların, egemen sınıfların uygulamalarına gönüllü bir şekilde "rıza" göstermeleri gerekmektedir. Bu şekliyle rıza, kişilerin bilinçli ve gönüllü bir iradesine dayanmaktadır. Gönüllülük, düzenin gereklerinin insanlar tarafından içselleştirilmesi ve düzenin meşruiyet söylemlerinin kabulü anlamına gelmektedir. Oysa rıza her zaman gönüllü bir kabule dayanmak zorunda değildir. Lisa Weeden'in Suriye örneğinde gösterdiği gibi, iktidarlar çeşitli sembolik araçlarla (kültler, ritüeller, seremoniler)başkaldırıcıyı önleyip, meşruiyet olmadan rıza üretebilirler. Ayrıca, hegemonya kavramı, egemen sınıfın hegemonyasını oluşturamadığı durumları dışarıda bırakmaktadır. Birçok gelişmekte olan ülkede, devlet formu kapitalist olsa bile toplumun geneline yayılmış bir kapitalist hegemonyadan söz etmek güçtür. Bu ülkelerde kapitalizm, Stuart Hall'ın belirttiği gibi "rasyonel, makul, güvenilir, konuşulabilir ve düşünülebilir" sınırlarını çizecek ölçüde topluma nüfuz edememiştir. Örneğin, Körfez ülkeleri kapitalist sermayeye angaje olmuş iktidarlar tarafından yönetilmekle birlikte, geleneksel meşruiyet iddialarına sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam etmektedirler. Körfez ülkelerinin yanı sıra, son otuz senede kapitalizmle bütünleşme adına önemli yol kat etmiş olan Fas'ta

¹⁹³ Raymond Williams, **Marxism and Literature** (Oxford: Oxford University Press, 1977),108-110.

¹⁹⁴ Stuart Hall, "The Toad in the Garden: Thatcherism Among the Theorists", **Marxism and the Interpretation of Culture**, eds. Cary Nelson, Lawrence Grossberg (Urbana: University of Illinois Press, 1988): 44'den aktaran, Lisa Weeden, **Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria** (Chicago: University of Chicago Press, 1999), 11.

rejimin rıza yaratma gücü, sınıf hegemonyasından değil, geleneksel ve dini meşruiyet iddialarından kaynaklanmaktadır.

Sembolik şiddet, toplumsal tahakkümün kültürel mekanizmalarını ortaya koyabilmek için Bourdieu tarafından geliştirilmiş bir kavramdır. Bourdieu, sembolik şiddeti, kapitalizm öncesi ekonomik tahakküm biçimlerinden erkek egemenliğine, egemen sınıfların kültürel olarak kendilerini yeniden üretme pratiklerinden devletin meşruiyeti tartışmalarına kadar geniş bir alanda açıklayıcı bir araç olarak devreye sokmuştur. Sembolik şiddet, bir toplumsal düzende, çeşitli tahakküm mekanizmalarını gizleyen, toplumsal iktidar ilişkilerini normalleştiren ve tahakküm altındakilerin düzenin işleyişini tahakküm edenlerin gözünden görmelerini sağlayan süreçleri ifade eder. Sembolik şiddet, bir toplumda anlamların, sembollerin ve dilin, egemen gruplar tarafından düzenlenmesi, sınıflandırılması ve tahakküm altındaki sınıflara empoze edilmesini içerir¹⁹⁵. Sembolik sistem içindeki bu düzenleme ve sınıflandırma pratikleri hâkim gruplara kendi içlerinde bir bütünlük kazandırırken tahakküm altındaki gruplara toplumsal hiyerarşi içindeki yerlerini hatırlatır ve bu hiyerarşik yapıyı verili bir düzen olarak algılamalarını sağlar. İlk bakışta hegemonya kuramlarını andıran sembolik şiddet, bazı noktalarda hegemonyadan farklılaşır. Hegemonya da sembolik şiddet gibi, toplumsal tahakkümün kültürel işleyiş mekanizmalarını anlamak için kullanılan bir kavram olmakla birlikte, sembolik şiddetin aksine, toplumsal faillere bir bilinçlilik hali atfeder¹⁹⁶. Oysa sembolik şiddet bilinç dışı bir şekilde faillerin zihinlerini, algılarını, düşüncelerini ve zevklerini yapılandırır. Gramsci'nin hegemonya kavramıyla sembolik şiddet arasındaki bir başka fark, hegemonyanın sınıf tahakkümünü, sembolik şiddetin ise bütün toplumsal tahakküm biçimlerinin sembolik karakterini ifade etmesidir. Fakat Gramscici hegemonya kavramının kültürel çalışmalar içindeki kullanımları, sembolik şiddetle hegemonya arasındaki farkları belirsizleştirmeye başlamıştır. Örneğin, Stuart Hall'ın yukarıda bahsettiğimiz hegemonya tanımını, Bourdieu'nun sembolik şiddet tanımıyla neredeyse örtüşmektedir. Her iki tanım da, insanların düzene yönelik sorgusuz sualsiz kabul ettikleri gerçeklerin sınırlarının ve dünyaya yönelik algılarının, içinde buldukları sembolik bağlam tarafından belirlendiğinde hemfikiridir.

¹⁹⁵ David Swartz, **Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu** (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 83-84.

¹⁹⁶ Michael Burawoy, "Durable Domination: Gramsci Meets Bourdieu", <http://burawoy.berkeley.edu/Bourdieu/Lecture%202.pdf> [02.02.2012]: 11,20.

Bourdieu'nun devlet analizi Weber'den esinlenmiştir. Bourdieu, devleti, “belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan halk üzerinde meşru bir şekilde fiziksel ve *sembolik* şiddet kullanımını tekeli elinde bulunduran X” olarak tarif eder¹⁹⁷. Bu tanımda sembolik şiddet hem devlete meşruiyetini kazandıran belirli bir anlam dünyasının yapılandırıcısı olarak, hem de belirli bir iktidar tekniği olarak ortaya çıkar. Sembolik şiddet kimi hallerde, Bourdieu'nun ifadesiyle, siyasi-polisiye şiddetten çok daha etkin bir işlev görebilir¹⁹⁸. Devlet, sembolik şiddeti etkin bir şekilde sürdürdüğü zaman, fiziksel şiddete başvurmak zorunda kalmaz veya bu ihtiyaç azalır¹⁹⁹. Bourdieu'ya göre, toplumsal gerçekliğin üretim ve yeniden üretim araçları üzerinde devlet çok önemli, belirleyici bir role sahiptir. Örgütlü bir yapı ve düzenleyici bir araç olarak devlet, bütün toplumsal failerin bedenleri ve zihinleri üzerine uyguladığı disiplin ve sınırlamalarla, failerin eğilimlerini etkiler²⁰⁰. Kurulu düzene boyun eğiş, kolektif tarihin ve kişisel deneyimlerin belirlediği bilişsel yapılar ile bu bilişsel yapıların uygulandığı, dünyanın nesnel koşulları arasındaki bir “bilinçdışı” uzlaşmanın sonucudur. Düzenin meşruiyeti bu bilinçdışı uzlaşmadan kaynaklanmaktadır. Bourdieu'ya göre meşruiyet, Weber'in inandığı gibi, zihnin özgür bir eylemi değil, yapılandırılmış eğilimlere ve kanaatlere dayanan bir boyun eğiştir²⁰¹.

Bourdieu'nun devlet iktidarının sembolik boyutunun incelenmesi için önerdiği yöntem ise, Max Weber'in din sosyolojisinde yaptığı gibi, sembolik şiddetin üretim sürecinde rol alan ve bu süreçte çıkarları bulunan kişi ve kurumların incelenmesine dayanıyor. Örneğin, bu yöntemle, eğitim, sanat, din, kültür ve yargı ile ilgili bürokratik kurumlarının incelenmesiyle sembolik iktidarın devletin elinde nasıl tekelleştiğinin analizi yapılabilir. Bourdieu'nun kurumsal analiz önerisi, ilk başta, devlet merkezli ve tabi olan grupların bu süreçteki rolünü dışlayıcı bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Oysa Bourdieu, devletin kurumsal yapısını “bürokratik bir alan” olarak nitelendirmektedir. Bourdieu'nun bürokratik alan (*field*) analizi, kurumları kapalı birer yapı olarak değil, farklı toplumsal sermayelere ve yapılandırılmış eğilimlere (*habitus*) sahip aktörlerin, alanın sınırları içinde ama diğer alanlarla da

¹⁹⁷ Bourdieu, 1994, 3.

¹⁹⁸ Pierre Bourdieu, Loic J. D. Wacquant, **Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 165.

¹⁹⁹ Bourdieu, 1994, 15.

²⁰⁰ Age, 13.

²⁰¹ Age, 14.

etkileşerek (ekonomi, kültür vb.), devlet sermayesine (*state capital*) erişmek adına giriştikleri bir mücadeleyi öngörür. Bununla birlikte, tabi grupların düzeni dönüştürme olanakları konusunda Bourdieu pek iyimser gözükmemektedir. Tahakküm ilişkileri altında yapılan toplumsal failerin, bu ilişkiye karşı çıktıklarında bile kendilerini belirleyen etkinliğini üretmeye katkıda buldukları görüşündedir Bourdieu²⁰².

3.3.2. “-miş gibi” Yapmak: Suriye’de Otoriteryanizmin Sembolik Siyaseti

Hafız Esad, 1971-2000 yılları arasında Suriye’de, Ortadoğu’nun en istikrarlı otoriter rejimlerinden birini kurdu ve yönetti. Bu süre içinde Esad, rejimin güvenliğini sağlamak adına, muhalefeti etkisizleştirecek şiddet, baskı ve patronaj politikalarına sıklıkla başvurdu. Siyasi olarak oldukça istikrarsız bir dönemin ardından yönetimi ele geçiren Esad, bütün gücünü güçlü ve rejime sadık bir devlet aygıtı inşa etmeye ayırdı. Devletin bütün önemli mevkileri, Esad’ın yakın akrabalarına ve çevresinden kişilere emanet edildi. Önceki dönemde sık sık darbe yaparak yönetimi ele geçiren ordu rejime tabi kılındı. Buna paralel olarak ordu yeniden yapılandırıldı ve güçlü bir iç güvenlik teşkilatı oluşturuldu. 29 yıl süren Esad rejimi birçok önemli sorunla da boğuşmak zorunda kaldı. Yom Kippur savaşında işgale uğrayan Golan Tepeleri İsrail’e bırakıldı. İslamcı muhalefetin yükselişi ise ancak 1982 Hama katliamıyla durdurulabildi. Esad dönemi siyasal anlamda da mutlak otoriter bir rejimdi. Siyasi katılım Esad’ın her zaman %99’un üstünde bir oyla “zafer kazandığı” göstermelik seçimlerle sınırlıydı. Sünni halk kesimleri ve işçiler düzene yabancılaştırıldı. Bir otoriter rejimin sahip olabileceği bütün olumsuz sıfatları üzerinde barındıran Esad rejimi, buna rağmen, siyasal olarak gücünü ve istikrarını korudu. Suriye’de otoriter rejimin istikrarı ve gücü, yalnızca devletin maddi kapasitesiyle açıklanacak bir olgu gibi gözükmemektedir. Otoriter ya da demokratik bütün siyasi rejimler, sadece kaba kuvvete veya siyasal böl ve yönet stratejilerine dayanarak ayakta kalamazlar. Peki Suriye’de Esad rejimini gücü ve istikrarı nereden gelmektedir? Böyle bir sorudan hareket eden Lisa Weeden, Bourdieucu bir yaklaşımı benimseyerek, Suriye’de iktidarın sembolik pratiklerini, kendisine çıkış noktası olarak alır²⁰³.

²⁰² Bourdieu & Wacquant, 2007, 166.

²⁰³ Lisa Weeden, **Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria** (Chicago: University of Chicago Press, 1999)

Esad rejimi bir yandan güçlü bir devlet aygıtı inşa ederken, mesaisinin önemli bir kısmını da kendini söylemsel ve sembolik alanda yeniden üretmeye adanmıştır. Hafız Esad, devlet söyleminde ülkenin kurtarıcısı, ebedi lideri, öğretmeni, doktoru, avukatı ve ulusun babası olarak kültleştirilmiştir. Ülkenin bütün caddeleri, meydanları Esad'ı muazzam bir bilgiye ve kudrete sahip biri olarak resmeden posterlerle, duvar resimleriyle ve heykellerle donatılmıştı. Rejim, bütün önemli ulusal günleri, Esad kültürünün kutsandığı birer ayine dönüştürmekte ustalaşmıştı. Büyük stadyumlarda düzenlenen gösterilerde, gençler karton şovları ve tiyatral performanslarla, kültü yüceltici çeşitli temsiller sunmaktaydılar. Kültün temsilleri, yalnızca rejimin düzenlediği gösteriler ve kamusal alanı donattığı imgelerle sınırlı değildi. Halk da, dükkânlarının vitrinlerinde, arabalarının camlarında Esad'ı yüceltici yazı ve posterlere yer veriyordu. Suriye'de Esad kültürü, kamusal alanı egemenliği altına almış gibi gözükmekteydi.

Suriye'de Esad'ın kişiliğinde somutlaşan rejimin, kamusal alanı söylem, ritüel ve simgelerle doldurmuş olması otoriteryanizmin sürekliliğiyle ilgili bazı şeyler söylemektedir. İlk bakışta, Suriye'de uygulanan bu sembolik siyasetin, rejime meşruiyet kazandırdığı veya rejimin toplum üzerinde kültürel ve ideolojik araçlarla hegemonya kurmasını sağladığı düşünülebilir. Yine ilk bakışta, Esad kültürünün, Esad'a karizmatik bir otorite, mitsel bir kişilik kazandırdığı, bunun da Suriye'de rejimin meşruiyetinin temeli olduğu ileri sürülebilir. Her iki açıklama biçimi de toplumun, rejimin propaganda makinesinin etkisi altında, bilinçli veya bilinçsiz, rejime gönüllü bir rıza gösterdiğini ifade etmektedir. Oysa Weeden'e göre durum bunun tam tersidir. Rejimin sembolik alandaki büyük etkinliğine ve Esad kültürünün ülkede, her an her yerdeliğine rağmen, kültürün insanlar arasında gönüllü bir bağlılık ürettiğinden söz etmek mümkün değildir. İnsanlar kamusal alanda, açıkça kültürü eleştirmeseler veya açık bir itaatsizlik içine girmeseler de, evlerinin kapıları ardına çekildiklerinde veya rejimin kendilerine kulak kesilmediğinden emin oldukları hallerde külte karşı, ilgisiz, alaya alıcı ve eleştirel bir tavır takınmaya başlamaktadırlar²⁰⁴. Rejimi ve Esad'ı alaya alan espiriler, fıkralar, insanlar arasında kaynağı belirsiz bir şekilde kulaktan kulağa dolaşmaktadır. Suriye'de Esad kültürünün kamusal alanda üretimi, çoğu zaman vatandaşlara zorunlu tutuluyor. Stadyum gösterilerine ve rejimin diğer ritüellerine katılımcı sayısı genelde az veya katılanlar

²⁰⁴ Age, 88.

zorla getirilen devlet memurlarından, askerlerden ve öğrencilerden oluşuyor. Ayrıca, büyük sansür altında faaliyet gösteren gazetelerde, dergilerde ve televizyonlarda, kültür çekingence de olsa hicveden yayınlara rastlamak mümkün. Kısacası, Weeden'in yürüttüğü etnografik çalışmalara göre kültürün halk arasında, rejime karşı bir bağlılık veya meşruiyet yarattığını söylemek pek mümkün değil. Bu haliyle Esad kültürü, klasik meşruiyet anlayışlarına göre tamamen anlamsız ve saçma gözükmekte²⁰⁵. Fakat Suriye'de rejimin, bu kadar anlamsız ve saçma görünen bir faaliyetin sürdürülmesine, neden bu derece önem verdiğinin ve büyük ekonomik ve insan kaynağını seferber ettiğinin bir açıklaması olmalı.

Weeden'e göre, siyasi sembollerin, ritüellerin, sloganların ve gösterilerin güçleri yalnızca bağlılık ve meşruiyet yaratmalarıyla sınırlı değil. Suriye'deki bütün bu siyasi, sembolik temaşa, belki alışılmış anlamda bir bağlılık ve meşruiyet yaratmıyor ama insanların rejime boyun eğmelerini sağlayarak rejimin istikrarına katkıda bulunuyor. Esad kültürünü bu anlamda, bir meşruiyet stratejisi olarak değil bir itaat (*compliance*) stratejisi olarak adlandırmak daha doğru olacaktır.

Esad kültürü, rejimin veya Esad'ın iktidarının bir göstergesi olmaktan çok, iktidarın üreticisi gibi işliyor. Çünkü kültür, salt sembolik bir anlam olmanın ötesinde, insanların üretimine doğrudan katıldıkları sembolik bir eylemdir. Köylüler, işçiler, gazeteciler, avukatlar, doktorlar, öğretmenler, öğrenciler, üniversite profesörleri ve sanatçılar kültürün üretim süreçlerine bilfiil katılmaya zorlanıyorlar²⁰⁶. Suriye'de bütün vatandaşlar, hayatlarının belirli dönemlerinde sloganlarla, alkışlarla, gösterilerle külte ve rejime olan bağlılıklarını göstermek zorunda bırakılıyorlar. Rejim, insanları kültürün yaratılma sürecine dâhil ederek, tıpkı Bourdieu'nun işaret ettiği gibi²⁰⁷, onlara bir suç ortaklığı yüklüyor²⁰⁸. İnsanlar inanmadıkları, kimi zaman kendilerine saçma ve gülünç gelen faaliyetlerde bulunarak, aslında külte inaniyorlar(mış) gibi yapıyorlar. – miş gibi yapmak, kolektif bir suç ortaklığı olarak, Suriye'de bir yaşama stratejisine dönüşüyor. Rejim de kültürün üretim sürecine katılmaları karşılığında, insanların siyasi hicivlerle külte olan inançsızlıklarını belli etmelerini tolere ediyor.

²⁰⁵ Age, 11.

²⁰⁶ Age, 3.

²⁰⁷ Bourdieu&Wacquant, 2007, 166.

²⁰⁸ Lisa Wedeen, "Acting "As If": Symbolic Politics and Social Control in Syria", **Comparative Studies in Society and History**, c. 40, s. 3 (1998): 511.

Rejimin derdi, insanların kalplerini fethetmek değil bedenlerini kontrol etmekmiş gibi gözüküyor.

Rejimin bu stratejisini Weeden, “disipline edici sembolik iktidar” (DSİ) olarak adlandırıyor²⁰⁹. DSİ, insanları kültürün absürtlüğü karşısında sinik (*cynic*) bir tavır takınmaya zorlayarak, sinizmi ve kayıtsızlığı bir siyasi tavır haline getiriyor. Boş sloganlar, sıkıcı gösteriler, kültürü yüceltmeye yönelik kimsenin inanmadığı hikâyeler ve analogiler siyasi alanı doldurarak insanların siyasal enerjilerini tüketiyor. İnsanlar inanmadıkları şeyleri icra ederek ve absürde gönülden bağlılar(mış) gibi yaparak, aslında depolitize ediliyorlar. Riyakârlığın kolektif bir eylem olarak sürdürülmesi ve paylaşılması insanlar arasında bir “iktidarsızlık” hissini de yaygınlaşmasına katkıda bulunuyor²¹⁰. DSİ’nin önemli işlevlerinden bir diğeri de siyasal olarak geçerli, kabul edilebilir söylem, sembol ve eylemleri belirleyebilmesi. Siyasal olarak kabul edilebilirin sınırları, günlük hayatta hemen her yerde test ediliyor. Weeden’in bu konuyla ilgili bahsettiği, asker M’nin hikâyesi oldukça ilginç. M üniversite mezunu bir genç olarak zorunlu askerlik görevini yerine getirmesi için silâh altına alınıyor. Bir gün, mutat teftişlerden birinde komutan, sıraya dizdiği askerlerden bir gece önce rüyalarında ne gördüklerini anlatmalarını istiyor. Askerler sırayla, Esad’ı olağanüstü güçlerle donatılmış bir kahraman olarak resmettikleri rüyalarını anlatıyorlar. Her asker kendinden öncekinin rüyasını bastırabilmek için rüyasını abartıyor da abartıyor. Sıra M’ye geldiğinde, M komutana rüyasında annesinin komutanı memnun etmek için fahişelik yaparken gördüğünü anlatıyor. Bu olay sonrasında M’nin uzun bir süre hastanede yatmasını gerektirecek şekilde cezalandırıldığı söyleniyor²¹¹. M’nin hikâyesi birkaç açıdan önemli. Bu hikâye bir yandan rejimin insanları absürdün üretimine katılmaya ne denli zorladığını anlatıyor, bir yandan da kültürün saçmalığının, itaatın yanında başkaldırının da tohumlarını içinde barındırdığını gösteriyor. Kültürün etkinliğinin bu gibi sorgulamalarla test edilmesi, muhalif olanların ortaya çıkarılmasına ve şiddetli bir şekilde cezalandırılmalarıyla ibreti âlem olmalarına da yarıyor. Yalnız sembolik evrenin rejim tarafından nasıl işgal edildiğini görmek için, M’nin rüyasının içeriğine de bakmak gerekiyor. Esad rejimi ülkeyi bir “anne” olarak, Esad’ı ise ulusun babası olarak tasvir ediyor. Birçok posterde Esad kendi annesiyle birlikte yer alıyor. M’nin rüyası rejimin ikonografisini, tersine

²⁰⁹ Weeden, 1999, 145.

²¹⁰ **Age**, 147.

²¹¹ Weeden, 1998, 503-504.

çevirmekle birlikte, aynı ikonografiyi üretmekten geri kalmıyor. Anne olarak ülke, komutanın kişiliğinde cismanileşen kült tarafından fahişeliğe zorlanıyor. Rejimin sahiplendiği vatan, annelik, namus gibi kavramlar muhalif eylemler aracılığıyla da kendilerini sağlama alıyorlar.

Ben bu satırları yazarken, ajanslara Suriye’de rejim ile muhalif gruplar arasında çatışmaların yoğunlaştığı ve ikiyüzün üzerinde isyancının Humus kentinde katledildiği haberleri düşmekteydi²¹². 2011 yılının ilk aylarında, Ortadoğu’da başlayan isyan dalgası haftalar içinde Suriye’ye de ulaşmıştı. Suriyeli isyancılar rejimi protesto eden sloganlarla sokaklara döküldüklerinde, öfkelerini yönelttikleri ilk objeler Esad’a ait heykeller ve posterler oldu²¹³. Esad kültürünün oluşturduğu korku duvarı Suriye’de aşılıp gözükyor. Weeden 1999 yılında kitabını tamamladığında Hafız Esad hala hayattaydı. Hafız Esad sonrası dönem için Weeden, kitabında üç öngöründe bulunmuştu. Buna göre, Esad’ın ölümünün ardından rejim ya doğrudan şiddeti artıracaktı, ya farklı bir toplumsal kontrol mekanizması olan serbest piyasa ekonomisine geçilecekti, ya da rejim devrilecekti²¹⁴. Hafız Esad’ın ardından başa oğlu Beşar Esad geçti. Beşar göreve geldiği ilk aylarda görece ılımlı bir görüntü çizdi. Siyasi tutukluların serbest bırakılması, basın özgürlüğü konusunda belirli iyileşmelere, ekonomik alanda sınırlı liberalleşme adımları eşlik etti. Ne var ki, ABD’nin Irak’ı işgaliyle uluslararası alanda da yalnızlaşan Suriye’de reformlar rafa kalktı. Hafız Esad’ın otoriter rejimi bütün kurumlarıyla bugüne kadar yaşamaya devam etti. İsyanların başladığı 2011 Mart’ından bu yana geçen sürede, rejim kendini ancak şiddet yoluyla ayakta tutabilmekte. Weeden’in öngörüsü gerçekleşecekmiş gibi gözükyor. Hafız Esad kültürünün yerine sembolik alanı kontrol altında tutabilecek başka bir iktidar teknolojisi geliştiremeyen rejimin bugün doğrudan şiddet uygulamaktan başka seçeneği kalmamış durumda.

²¹² “Syria: more than 200 dead after massacre in Homs”, **The Guardian**, <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/04/syria-report-homs-killings>, [04.02.2012]

²¹³ Hafız Esad heykellerine yönelik saldırılarla ilgili Youtube’de birçok video bulunmaktadır. Bkz.

<http://www.youtube.com/watch?v=BKOW5yq6VZ0>;

<http://www.youtube.com/watch?v=qAd1FSTbiK4>; <http://www.youtube.com/watch?v=8NKbuDjB3E>, [04.02.2012]

²¹⁴Weeden, 1999, 153.

3.3.3. İktidarın Ayinleri: Fas'ta Sembolik Meşruiyet

Fas Krallığı, otoriter rejimlerde rıza üretim mekanizmalarını anlamak için birçok açıdan ilginç bir örnek. İlk olarak, Fas 17. yy'dan bu yana aynı hanedana mensup aileler tarafından yönetiliyor. Fas monarşisi dini temelli geleneksel bir meşruiyet söylemine yaslanırsa da, yaşam tarzları itibariyle oldukça modern bir görüntü veriyorlar. Ayrıca, Fas 1990'lı yıllarda, görece başarılı ekonomik ve siyasal liberalleşme adımları atmış bir ülke. Körfez monarşileri gibi rantıye bir ekonomiye sahip olmayan Fas monarşisi, Ortadoğu'nun en fazla halk desteğine sahip siyasal rejimlerinden biri durumunda. Fas'ın bir başka özelliği 2011 yılında başlayan Arap isyanlarından en az etkilenen ülke olması. Arap Baharı'nın ilk günlerinde, çeşitli gösteriler yapıldıysa da bunlar değişim talepleri ve halk katılımı bakımından, Tunus, Mısır, Libya ve Suriye'deki benzerlerinin çok gerisinde kaldılar.

Muhammed Daadaoui, Fas monarşisinin başarısını, ülkedeki siyaseten etkili kültürel anlamlar ve semboller üzerinde kurduğu hâkimiyete bağlıyor. Monarşi söylem ve ritüeller ile kontrolü altına aldığı, yeniden kurgulayıp dolaşıma soktuğu geleneksel-dini meşruiyet sembolleri aracılığıyla halkın büyük desteğini sağlayabiliyor. Fas'da iktidarın sembolik alanı kontrolü, halk desteği sağlamanın yanı sıra İslamcı muhalefetin kullanabileceği sembolik araçları tekeline alarak, muhalefeti etkisizleştiriyor. Daadaoui, Fas hanedanının, dini ve kültürel sembolleri kontrol ederek, Weberyen anlamda bir karizmatik-geleneksel meşruiyet elde ettiği görüşünde²¹⁵. Yazar bu tespitini, Fas'ta yerel halk ve siyasal elitlerle yürüttüğü çok sayıda yüz yüze görüşme ve anket çalışmasından elde ettiği verilerle destekliyor.

Fas'ta rejimin meşruiyeti *Amir al-Mu'minin*, *Sharaf*, *Baraka* ve *Bay'a* gibi sembollerde somutlaşıyor. Fas'ın kültürel bağlamı içinde anlamlı olan bu sembolleri bire bir tercüme etmek mümkün olmasa da zihinlerde aslına en yakın çağrışımları yaptırabilecek bir şekilde yorumlayabileceğimi umuyorum. *Amir al-Mu'minin*, kelime anlamıyla inananların önderi (*halifesi*) anlamına geliyor. *Sharaf* ise, seyitlik olarak çevirebileceğimiz peygamber soyundan olmayı ifade ediyor. Bu iki kavram, Fas'ın siyasi kültürü için özel bir öneme sahip. Çünkü her iki özellik de, geleneksel olarak, Fas'ta yerel veya merkezi otoritelerde bulunması gereken şartları oluşturuyor. Fas'ta kırsal patrimoniyal yapılar ve merkezi otorite (*makhzen*) yüzyıllardır bu iki

²¹⁵ Mohammed Daadaoui, **Moroccan Monarchy And The Islamist Challenge** (New York: Palgrave, 2011), 31.

kavramla meşruiyet oluşturmaya çalışıyorlar. *Amir al Mu'minin* ve *Sharaf*'in otoritenin *Baraka*'sını oluşturduğuna inanılıyor. *Baraka* günlük hayatta Türkçe, bereket anlamında kullanılsa da, siyasal anlamda meşruiyet kaynağı ve yerel ve merkezi otorite arasında hiyerarşi oluşturan bir kavram olarak işlerlik kazanıyor. Örneğin, *Makhzen*'nin en yüksek *Baraka*'ya sahip olduğuna ve bu sebeple yerel patrimoniyal grupların ona itaat etmesi gerektiğine inanılıyor. Bay'a (*biat*)ise iktidarın *Amir al Mu'minin*, *Sharaf* ve *Baraka* aracılığıyla devşirdiği dini/geleneksel otoritenin yeniden üretildiği ve sergilendiği ritüeli ifade ediyor. Bay'a bir ritüel olduğu gibi aynı zamanda Kral ile tebaa arasında bir tür sözleşme anlamına da gelmekte. Her yıl düzenlenen *tajdid al wala* (sadağatın tazelenmesi) seremonisi, Kral ile tebaası arasındaki ilişkinin sembolik alanda yeniden üretilmesini sağlıyor. İnsanlar bu seremoniye katılarak, televizyonlarda izleyerek yalnızca Fas'ta yüzlerce yıldır süren bir geleneğin icrasına tanıklık etmiyorlar, bedenleri ve zihinleriyle, iktidarı iktidar yapan anlamı bizzat üretiyorlar.

İlk Bay'a seremonisinin günümüzden yaklaşık 1300 yıl önce, Roma İmparatorluğu zamanında, Fas'ın ilk Arap kralı olan Moulay İdris adına düzenlendiği biliniyor²¹⁶. Bay'a o tarihten bu yana, kralın dünyevi ve dini otoritesinin toplumsal olarak idrak edildiği bir ritüel olarak sürmekte. Fas'ın şu anki Kralı, Kral VI. Muhammed, babasının ölümünün ardından 1999 yılında tahta geçti. VI. Muhammed'in ilk Bay'a'sı 31 Temmuz 2000 günü büyük bir şölen şeklinde gerçekleştirildi. Kraliyet Sarayının önünde rütbeli askerler, yüksek bürokrasi temsilcileri, milletvekilleri, ulema, yerel yöneticiler ve diplomatik temsilcilerin de dâhil olduğu, Krallığın dört bir yanından gelen 5000 kadar kişi kavurucu Temmuz sıcağının altında saatlerce sıraya girip beklediler. Akşamüstü saat 5'de sarayın kapıları açıldı. Saraya yüzlerce yıldır köle olarak hizmet etmiş kimselerin soyundan gelen, sarayın bugünkü hizmetkârları yanlarında soylu Arap atları olduğu halde bölük bölük yürümeye başladılar. Bütün bu merasim heyetinin ardından Kral sarayın kapısında geleneksel kıyafetleri ile ülkenin en kıymetli Arap atının üzerinde göründü. Kral atının üzerinde geçişini gerçekleştirirken kenarlarda dizilmiş kimseler beş defa önlerine eğilerek Kralı selamladılar. Kralın ardından, yüksek sesle dualar eden sarayın diğer görevlileri gelmekteydi. Seremoni, 5000 kişi sırasıyla Kralın önünde eğilip bağlılığını gösterene kadar devam etti. Bir siyasetçinin belirttiği gibi, Bay'a, halk ile

²¹⁶ Age, 84.

Kral arasındaki bağılılığı pekiştiren bir iktidar sembolüydü²¹⁷. Halk Bay'a aracılığıyla Kral'a hem bağılılıklarını sunuyor hem de aralarındaki sözleşmeyi onaylıyorlardı. Törenin tiyatral organizasyonu, kullanılan renkler, Arap atları, Kral'ın ve katılımcıların giydikleri geleneksel kıyafetler modern devletin etrafında dini/geleneksel bir aura oluşturmaktaydı. Bay'a aracılığıyla kültürel olarak etkili bütün semboller, monarşinin elinde temerküz etmekte.

Daadaoui'nin Marakeş bölgesinde gerçekleştirdiği etnografik çalışmalar da rejimin sembolik gücünün halk tarafından nasıl benimsendiğini göstermesi bakımından oldukça önemli. Bu çalışmalar esas olarak üç alanda halkın düşüncelerini keşfetmeyi amaçlıyor: hükümetin performansı, siyasal kurumlara güven ve monarşinin sembolik anlamı²¹⁸. Gelir, işsizlik, eğitim, sağlık, yolsuzluk, fiyatlar gibi alanlarda hükümeti değerlendirmeleri istenen katılımcıların %75,6'sı hükümet performansını kötü veya çok kötü olarak değerlendiriyor. Hükümetin bu alanlarda iyi bir performans gösterdiğinin düşünülürse yalnızca %3.1'de kalıyor. Katılımcılara siyasal kurumlara duydukları güven sorulduğunda ise, katılımcıların %65.5'i Kral'a güvendiklerini beyan ederlerken, polise, siyasal partilere, yerel yönetimlere ve yargıya olan güven %7'nin altında kalıyor. Monarşinin sembolik iktidarına yönelik sonuçlara gelince, katılımcıların %74'ü Kralı dini önderleri (amir al mu'minin) olarak gördüklerini, %72'si Kralın Barakasının, %77'si ise Kralın peygamber soyundan oluşunun dini ve geleneksel olarak önemli olduğunu belirtiyor. Bay'a söz konusu olduğunda ise, katılımcıların %56'sı bunun geleneksel ve dini bir sembol olduğunu, %30'u ise Bay'a'nın kendilerini Krala bağladığını belirtiyorlar²¹⁹. Bu sonuçların gösterdiği gibi, Fas'ta insanlar Kral ile hükümet kurumları arasında bir ayırım gözetiyorlar. Kral halkın büyük desteğini ve sempatisini toplarken, siyasi ve ekonomik sorunların kaynağı olarak hükümet görülüyor. Daadaoui, yaptığı görüşmelerde, insanların büyük çoğunluğunun, siyasi ve ekonomik sorunlarla ilgili görüşlerini dile getirirlerken yozlaşmış kurumları ve yöneticileri suçladıklarını, Kralı ise bu sorunlardan sorumlu tutmadıklarını gösteriyor. Oysa biliyoruz ki, Fas'ta anayasa göre Kral hükümetlerin ve parlamentonun üzerinde yer alıyor ve siyasetin esas belirleyicisi konumunda.

²¹⁷ Age, 84.

²¹⁸ Age, 90.

²¹⁹ Age, 90-92.

Daadaoui, Fas'ta sembolik alanın monarşi tarafından fethinin, yalnızca hanedanlığa meşruiyet sağlamakla kalmadığını aynı zamanda ülkedeki İslami muhalefetin gücünü yitirerek kadük kalmasına da neden olduğunu iddia ediyor. Siyasal İslam, 1970'lerden itibaren Ortadoğu'nun her yerinde olduğu gibi Fas'ta da yükselişe geçmişti. 1980'lerin ekonomik liberalleşme programları, devletin refah dağıtıcı fonksiyonunun zayıflaması, İslamcı grupların toplumun geniş kesimlerine nüfuz etmesini sağlamıştı. O yıllarda İslamcı gruplar, rejim değişikliğine yönelik taleplerle ortaya çıkmışlar ve Kral'ın geleneksel otoritesini sorgulamaya başlamışlardı. Daadaoui, rejimin sembolik alanda kurduğu hâkimiyetin, İslamcı muhalefetin, muhalefet etme araçlarını tükettiğini bu nedenle İslamcıların siyasete yönelik iddialarından vazgeçip toplumsal dönüşüme odaklandıklarını öne sürüyor. Bir başka şekilde ifade edecek olursak, rejimin sembolik egemenliğiyle baş edemeyen İslamcı muhalefet, rejimi yıkmak yerine bir "pasif devrim" stratejisine yönelmiş gözükmektedir²²⁰. Daadaoui, bu sonuca, ülkenin iki önde gelen İslamcı grubu 'Adl Wal Ihsana ve 'Adala Wa Tanmiye, yöneticileriyle yaptığı görüşmeler ve bu iki grubun yıllar içinde rejime yönelik söylemlerindeki değişimi inceleyerek varıyor. Bu gruplar ilk başlarda Fas'ın içinde bulunduğu durumu bir cahiliye dönemi olarak niteleyip, rejimin meşruiyetini sorgularken, bu söylemleri halk arasında bir yankı bulamayınca, rejimi eleştirmekten vazgeçip İslami kuralların ve yaşam tarzının toplum içinde yaygınlaşmasına yönelik politikalar yürütmeye başlıyorlar. 'Adl Wal Ihsane, siyasetten tamamen çekilirken, 'Adala Wa Tanmiye seçimlere katılıp rejimle bütünleşme yolunu seçiyor.

Fas'ta İslamcı muhalefetin rejimle bütünleşmesinin kurumsal bir hikâyesini, 4. Bölüm'de Ellen Lust Okar'dan dinlemiştik. Lust Okar'a göre, rejimin muhalefete yönelik içerme/dışlama siyaseti, muhalefet arasında bir ılımlılar ve radikaller ayrımının oluşmasına neden olmuştu. Bunun sonucu olarak, kurumsal siyasetin imkânlarından yararlanmak isteyen ılımlılar, rejimle bütünleşmiş, radikaller ise marjinalize olmuştu. Son tahlilde, Lust Okar'ın gözlemi doğru olsa bile, İslamcılar içindeki siyasi kopuşu, rejimin stratejilerine ve İslamcı elitlerin rasyonel hesaplamalarına bağladığı için sürecin dinamiklerini iyi analiz edemiyordu. Oysa Daadaoui'nin gösterdiği gibi, İslamcı muhalefeti rejim karşısında pes etmeye zorlayan süreçler, rejim karşıtı siyasetlerinin toplumda bir yankı bulamamasıydı.

²²⁰ Age, 123.

Rejimin siyasal stratejileri, monarşinin sembolik iktidarıyla baş edemediği için krize giren İslamcı hareket içi bölünmeleri güçlendirmiş olsa da, İslamcıların strateji değişikliğinin esas nedeni olarak gözükmemektedir.

4. SONUÇ: OTORİTER REJİMLERİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Otoriter rejimlere yönelik akademik ilginin son on yılda önemli bir artış kaydettiğini görüyoruz. Otoriter rejimlere yönelik bu ilginin birden fazla nedenini sayabiliriz. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin "haydut devletler" söyleminin ağırlık kazanması, Doğu Asya otoriter rejimlerinin kaydettikleri ekonomik başarılar ve dünya genelinde gözlenen otoriterleşme eğilimleri, otoriter rejimlere yönelik ilgi artışının nedenleri arasında sayılabilir. Bunların dışında, siyaset biliminin kendi içindeki bazı açıklama biçimlerinin zaman içinde cazibesini kaybetmesinin, akademisyenleri eski soruları farklı biçimlerde formüle etmeye zorladığını belirtmek gerekir. 1990'ların demokratikleşme çalışmaları, 1980'lerde liberalleşme adımları atan birçok otoriter rejimin zaman içinde liberal demokrasiye evrileceği bir geçiş güzergâhına girmelerini müjdeliyordu. Otoriter rejimlerin değişen iktisadi ve uluslararası şartlara uyum sağlamak amacıyla başlattıkları açılım politikaları, onları artık geri dönülmez bir yola sokmuştu. Elitler arasındaki bölünmeler, sivil toplumun gelişmesi, dünya ekonomisiyle bütünleşme ve halkın yönetime katılım talepleri, eninde sonunda demokrasiyi getirecekti. Bu anlayış, siyaset bilimine yeni bir rejim kategorisinin dâhil edilmesini zorunlu kılıyordu. Artık otoriter rejimler demokrasi yoluna girdiklerine göre, onlara "geçiş ülkeleri" (*transitional countries*) demek daha doğru olacaktı. Ne var ki, demokratikleşme okulunun ümitvar beklentileri, en azından kısa dönemde, boşa çıktı ve demokratik geçiş bir türlü gerçekleşemedi. Thomas Carothers 2002 yılında yazdığı, "The End Of The Transition Paradigm" makalesiyle, siyaset biliminde bir dönemin sonunun geldiğine işaret ediyordu²²¹. T. Carothers, demokrasiye doğru yol aldıkları varsayılan fakat ne demokrasi ne de otokrasi olarak tanımlanamayan bu rejimlerin, gerçekte, bugün en yaygın görülen, başlı başına bir rejim tipini teşkil ettiğini söylüyordu. Carothers, araştırmacılara ve bu ülkelere demokratikleşme yardımı yapan kuruluşlara, bu rejimleri artık özgün bir rejim tipi olarak ele almaları gerektiğini salık veriyordu.

²²¹ Thomas Carothers, "The End Of The Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, c. 13 s.1 (2002)

4.1. Yeni Otoriteryanizm Çalışmaları

Demokratikleşme okulunun bu alanda nefesinin tükenmesi, siyaset bilimcileri yeniden rejim çalışmalarına yöneltti. Fakat bu sefer de, ne batı demokrasilerine ne de eskinin bildik (faşist, bürokratik otoriter, popülist otoriter vb.) otoriter yönetimlerine benzemeyen, demokrasinin bazı prosedürel özelliklerini taşımakla birlikte, demokratik katılım ve insan hakları yönünden son derece otoriter bir tarza sahip bu rejimlerin ne şekilde adlandırılacakları sorunu hasıl olmuştu. Bu soruna çözüm bulmak amacıyla birçok otoriter rejim kategorisi geliştirildi. *Melez rejimler (hybrid regimes)* bu tanımlar içinde en kapsayıcı olanıydı. Kavram 1990'larda otoriter Latin Amerika rejimlerini tanımlamak için ortaya atılmış olsa da, son on yılda oldukça popülerleşti²²². Artık prosedürel demokrasinin belirli özelliklerini taşıyan bütün otoriter rejimler için kuşatıcı bir kavram haline gelmişti. Melez rejimler kavramı, kuşatıcı olduğu kadar bu rejimler arasındaki önemli farkların göz ardı edilmelerine de neden olabilirdi. Bu kaygıyı taşıyan siyaset bilimciler yeni alt kategoriler oluşturmakta gecikmedi. *Rekabetçi Otoriteryanizm (Competitive Authoritarianism)* ve *Seçimli Otoriteryanizm (Electoral Authoritarianism)* kavramları rejim tartışmalarının kapsamını genişletti²²³. Artık, önceleri, demokratik geçişte önemli merhale kat ettiği varsayılan birçok rejim, başlarına bir sıfat getirilmek kaydıyla olsa bile, otoriter rejim olarak adlandırılmaya başlanmıştı. Rekabetçi otoriter rejimler, siyasal iktidarı elde etme ve onu uygulama pratiklerinin resmi demokratik kurumlar ve kurallar aracılığıyla gerçekleştiği fakat bu resmi süreçlerin mevcut iktidarlar tarafından çokça manipüle edilip kendilerine yontulduğu rejimlerdir²²⁴. Bu rejimlerde, tam otoriter rejimlerin aksine, muhalefetin seçimlere katılması ve iktidara gelmesi önünde çoğu zaman hukuki hiçbir engel yoktur ve seçimler görece hilesiz bir şekilde tamamlanır. Seçim sisteminin işlerliği otoriter liderler için her zaman bir risk yaratmaktadır. Parlamentoların yasama yetkileri kısıtlanmış, yürütmenin gücü artırılmış olsa da, parlamentolar muhalefetin iktidara karşı örgütlenip kamuoyu oluşturabildiği alanlardır. Muhalefet, iktidarın, parlamento üstünlüğüne sahip

²²² Terry Lynn Karl, "The Hybrid Regimes of Central America" **Journal of Democracy**, c.6 (1995): 72-87. ; Larry Diamond, "Thinking About Hybrid Regimes", **Journal of Democracy**, c.13, s.2 (2002): 21-35.

²²³ Steven Levitsky, Lucan A. Way, "The Rise of Competitive Authoritarianism", **Journal of Democracy**, c.13, s.2 (2002) ; Steven Levitsky, Lucan A. Way, **Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After Cold War**, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) ; Andreas Schedler ed., **Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition**, (London: Lynne Rienner, 2006).

²²⁴ Levitsky, Way, 2002, 52.

olmadığı durumlarda, yasama gücünü daha etkin kullanabilir. Rekabetçi otoriter rejimlerde hükümetler, yargı erkini kendilerine tabi kılmak için çabalarlar. Bunda başarılı olamadıkları durumlarda, yüksek mahkemeler hükümet politikalarını engelleyecek kararlar alabilirler. Medya, rekabetçi otoriter rejimlerde siyasal mücadelenin sürdürüldüğü önemli alanlardan bir diğeridir. Gazeteler, dergiler, radyo ve televizyonlar tamamen devlet kontrolünde olmasalar bile hükümetler tarafından çeşitli yöntemlerle kendilerine tabi kılınmaya çalışılmaktadırlar²²⁵. Demokratik süreçlerin ve kurumların varlığına rağmen, hükümetler, siyasal iktidarın onlara sağladığı imkânları kullanarak, rüşvet, baskı, polis gücü ve yargılama tehdidiyle muhalefeti etkisizleştirip koltuklarını sağlama alabilirler. Rusya, Ukrayna, Arnavutluk, Ermenistan, Peru, Meksika ve Malezya, birçok diğer ülkenin yanında öne çıkan rekabetçi otoriter rejimlerdir.

Seçimli otoriteryanizm kavramı, devlet başkanı ve hükümet üyelerinin belirlenmesi için çok partili seçimlerin yapıldığı, buna karşın mevcut iktidar dışında kimsenin başa geçemediği otoriter rejimleri tanımlamak için geliştirilmiş bir kavram²²⁶. Bu rejimler, parlamento, anayasa, mahkemeler gibi liberal demokratik kurumlara sahip olmanın yanı sıra görece özerk medya ve sivil toplum kuruluşlarına da sahiptirler. Buna karşın, muhalefete yönelik yoğun hükümet baskısı ve seçim yolsuzlukları sonucu, demokratik süreçlerin ve kurumların işlemesi engellenmektedir. Muhalefetin seçimlere katılmasına ve propaganda yapmasına izin verilse bile yaygın seçim mühendisliği uygulamaları aracılığıyla, iktidara gelmeleri veya parlamentoda çoğunluğu oluşturmalarının önüne geçilmektedir. Rekabetçi otoriteryanizmden farklı olarak, seçimli otoriter rejimlerde sistem doğrudan manipüle edilmekte ve muhalefetin seçimler aracılığıyla iktidarı devirmesi neredeyse imkânsız gözükmektedir. Buna karşın Schedler, seçimli otoriter rejimlerle rekabetçi otoriter rejimler arasındaki sınırı biraz belirsiz çiziyor. Seçimli otoriter rejimlerde, seçimlerin siyasal mücadelenin esas arenasını teşkil ettiğini söylerken, Levitsky ve Way'in çalışmalarına referans veriyor. Bu tespit rekabetçi otoriter rejimler için doğru gözükürken, Schedler'in seçimli otoriter olarak tanımladığı rejimler için geçerli gözükmemektedir. Örneğin, Schedler, seçimli otoriter rejimlere örnek olarak gösterdiği Mısır, Cezayir, Yemen, Tunus gibi Ortadoğu ülkelerinde, seçimlerin

²²⁵ Age, 54-58.

²²⁶ Andreas Schedler, "The Logic of Electoral Authoritarianism", **Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition**, ed. Andreas Schedler (London: Lynne Rienner, 2006): 3.

siyaset için ifade ettiği anlam, Rusya, Ukrayna gibi rekabetçi rejimlerden çok farklı. Bu ülkelerde muhalefetin seçimle mevcut iktidarı devirme ihtimali ve beklentisi olmakla birlikte, seçimli otoriter rejimlerde böyle bir olasılıktan söz etmek mümkün değil.

Melez rejimler, rekabetçi otoriteryanizm, seçimli otoriteryanizm gibi sınıflandırma çabaları, otoriter rejimlere yönelik ilginin ve incelemelerin artmasına neden oldu. Bu çalışmalar, demokratikleşme paradigmasından sıyrılıp, otoriter rejimleri kendi özgüllükleriyle ele almak gibi bir amaçla yola çıkmışlardı. Buna karşın, demokratikleşme paradigmasının önemli sorunlarını, otoriter rejim çalışmalarına taşımaktan geri durmadılar. İki binli yılların otoriter rejim çalışmaları, demokratikleşme okulunun, liberalleşme emareleri gösteren bütün rejimleri, demokrasi yoluna girmiş ve er geç demokratikleşecek rejimler olarak görmesine karşı çıkıyorlardı. Demokratikleşme çalışmalarını bu tutuma iten nedenlerden en önemlisi, demokrasinin gerçek anlamları ve toplumsal koşulları üzerine düşünmeyi terk edip, liberal demokrasinin prosedürel süreçlerine odaklanmalarıydı. Bunun sonucu olarak, piyasasını liberalleştirmeye ve sınırlı da olsa liberal demokratik kurumları işletmeye başlayan otoriter rejimlerin gerçekten demokratikleştikleri sanısına kapıldılar. Yeni otoriteryanizm çalışmaları, demokratikleşme okuluna karşı çıkarken, karşı çıktıkları bakış açısını üreten temel varsayımları kabullenmekten geri durmadılar. Yeni otoriteryanizm çalışmaları da tıpkı demokratikleşme çalışmaları gibi, liberal demokratik süreçleri nirengi noktası olarak kabul edip, otoriter rejimleri buna göre değerlendirmeye ve sınıflandırmaya tabi tuttular. Yeni otoriteryanizm çalışmaları, otoriter yönetimler altında seçimlerin nasıl manipüle edildiklerini ve seçimler sayesinde nasıl farklı bir otoriter rejim çeşidinin oluştuğunu göstermesi bakımından şüphesiz önemli katkılar yapmıştır. Ne var ki, bu bakış açısı, otoriteryanizmin nedenlerine ilişkin çok az şey söylediği gibi, otoriter siyaseti salt seçim süreçlerine indirgeyerek, otoriteryanizmin toplumsal dayanaklarını da araştırma gündeminin dışına itmiş oldu. Oysa iktidarın kamusal pratiklerine ve toplumsal anlamlarına yönelmek, otoriter rejimlerle ilgili daha fazla şey söyleyebilir.

Siyasal iktidarın toplum üstünde ne şekilde icra edildiğini ve kamusal karar alma süreçlerine geleneksel katılım biçimlerini incelemek, seçimlerin işlevleri bakımından sınıflandırılmış otoriter rejimlerin, gerçekte, insanların deneyimledikleri, siyasal otoriteryanizmin şiddeti ve demokratik katılımın imkânları bakımından ne derece

farklı olduklarını gösterebilir. Örneğin, Lisa Weeden'in Yemen'de yürüttüğü etnografik çalışma, Yemen'in kamusal demokratik pratikler bakımından diğer Ortadoğu otoriter rejimlerine nazaran önemli farklılıklar içerdiğini göstermektedir²²⁷. Liberal demokratik prosedürler ölçü alındığında, Yemen'in diğer otoriter rejimlerden pek farkı yokmuş gibi gözükmektedir. Yemen'i 1978'den bu yana Ali Abdullah Salih yönetmekte ve seçimler, yeni otoriteryanizm çalışmalarının gösterdiği gibi, muhalefete iktidara gelme şansı tanımıyor. Oysa Yemen'de geleneksel bir kamusal faaliyet olan "kat çiğneme"²²⁸ toplantıları, demokrasinin önemli koşullarından biri olan siyaset üzerine kamusal tartışma, muhalefetin örgütlenmesi ve siyasal süreçlere katılım bakımından önemli işlevleri üstleniyor. Kat çiğnemek, Yemen'de, yerel halk tarafından kamusal olarak icra edilen bir faaliyettir. Türkiye'deki kahvehanelere benzer ortamlarda veya evlerde, genellikle erkekler tarafından topluca gerçekleştirilmektedir. İnsanlar bir yandan ağızlarına aldıkları kat yapraklarını çiğnerlerken bir yandan da siyasal, toplumsal, ekonomik konulara ilişkin münazaralar yürütmektedirler. Bu toplantılara, hükümet yetkilileri, muhalefet mensupları ve siyasal aktivistler ayrı ayrı veya bir arada katılabilirler. Weeden'in gözlemlerine göre birçok önemli siyasal karara bu toplantılarda yürütülen hararetli tartışmalar sonucu varılıyor. Siyasal gruplar ve aktörler arasında ne gibi ittifakların oluşacağı, hükümetin uygulamaları karşısında ne gibi siyasal tutumlar benimseneceği çoğunlukla bu toplantılarda yürütülen münazaralar sonucu şekillenmekte. Örneğin, muhalefet liderleri, hükümetin anayasal düzenlemeleri karşısında ne gibi bir strateji izleyeceklerini kat çiğneme toplantılarında vatandaşlara sorarak belirleyebiliyorlar. Bu tartışmalar siyasal elitler ile vatandaşlar arasında belirli bir sorgulama/hesap verme mekanizması oluşturduğu gibi, canlı siyasal tartışmaları körükleyerek siyasal farkındalığı da artırmaktadır²²⁹. Liberal demokrasi anlayışını esas alırsak, Yemen'i dört başı mamur bir demokrasi olarak, hatta bir demokratik geçiş ülkesi olarak tanımlamak bile mümkün gözükmemekte. İktidara gelme süreçleri, muhalefete karşı yürütülen baskıcı siyaset dikkate alındığında, Yemen'i otoriter rejimlerin kusursuz bir örneği olarak sunmak ise pekâlâ mümkün. Oysa rejim çalışmalarının girmekten

²²⁷ Lisa Weeden, "Concepts and commitments in the study of democracy", **Problems and Methods in the Study of Politics**, ed. Ian Shapiro, Roger M. Smith, Tarek E. Masoud (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Lisa Weeden, **Peripheral Visions: Public, Power, and Performances in Yemen** (Chicago: The University of Chicago Press, 2008)

²²⁸ Kat, yaprakları keyif verici maddeler barındıran bir bitki türü.

²²⁹ Weeden, 2008, 114.

imtina ettikleri bir alana, siyasetin kamusal pratiklerine eğildiğimizde, karşımıza çok daha karmaşık bir tablo çıkıyor. Yemen’de rejim, her ne kadar iktidara gelme ve onu elinde tutma uygulamaları bakımından diğer otoriter rejimlerden farklı gözükme de, siyasetin üretimi ve toplumun bu sürece katılımı bakımından kendine özgü demokratik bir kamusal siyaseti de içeriyor.

Yeni otoriteryanizm çalışmalarının eksiklerinin farkında olan Richard Snyder, seçimlerin rejimler üzerindeki etkisinin ancak seçim dışı faktörlerin analize dâhil edilmesiyle aşılacağı görüşünde. Snyder bunun için, daha önceki otoriter rejim çalışmaları için merkezi önem taşıyan, *Kim yönetiyor?*, *Nasıl yönetiyor?*, *Niçin yönetiyor?*, *Ne süreyle yönetiyor?* sorularının tekrar sorulmasını öneriyor. Snyder’e göre, bu soruların sorulması, yeni çalışmaların hem derinleşmesini hem de geçmiş çalışmaların birikimiyle zenginleşmesini sağlayacaktır²³⁰. Örneğin, bu rejimlerin askeri oligarşik rejimler mi, personalist rejimler mi yoksa geleneksel monarşiler mi oldukları, rejimleri ayakta tutan faktörlerin ve rejimlerin stratejilerini anlayabilmek için elzemdir. Ayrıca askeri rejimlerde, seçimlerin yönetim için oluşturduğu risk personalist rejimlere göre çok daha azdır. Şiddet aygıtının bütün gücünü ellerinde bulunduran askeri oligarşiler, seçimleri kaybetmeleri durumunda bile, 1990’da Burma’da, 1993’te Cezayir’de yaşandığı gibi iktidarı devretmeyebilirler²³¹. Bugün Mısır’da tanık olduğumuz süreç de, askerin konumunun seçimler üzerindeki etkisini göstermesi bakımından ilginç bir test imkânı sunmaktadır. Mübarek’in devrilmesinin ardından yönetimi devralan Yüksek Askeri Konsey (YAK), seçim süreci üzerine doğrudan etki etmiştir. Eski seçim kanununun değişip değişmemesi, siyasal partilerin hareket alanlarını belirleyen kanunların akıbeti YAK ile muhalefet hareketleri arasında süren pazarlık sonucu belli olmaktadır. Seçimin sonuçlarına göre YAK’ın alacağı tavrı kestirmek de oldukça güç gözükmektedir. Buna karşın askerin rejim üzerindeki etkisinin Mısır’a göre oldukça sınırlı olduğu Tunus’ta seçim süreci çok daha sorunsuz atlatılabılmıştır. Richard Snyder, rejim çalışmalarında seçimlere odaklanmanın bir başka mahsurunun da, seçimlerin hiç yer almadığı otoriter rejimlerin kapalı otoriter rejimler olarak adlandırıp araştırma gündeminin dışına taşınması olduğunu söylüyor. Yeni otoriteryanizm çalışmaları bu rejimlerin hepsini

²³⁰ Richard Snyder, “Beyond Electoral Authoritarianism: The Specturum of Non Democratic Regimes”, **Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competititon**, ed. Andreas Schedler (London: Lynne Rienner, 2006): 220.

²³¹ **Age**, 221.

bir başlık altında özetleyerek aralarındaki farklılıkları göz ardı ediyor. Örneğin Çin gibi post totaliter bir rejimle Suudi Arabistan gibi teokratik monarşiler aynı kategoride görülüyor²³². Seçimleri merkeze almak, seçimli otoriter veya kapalı otoriter olsun rejim karakteri sorusunu dışarıda bırakıyor.

Richard Snyder, yeni otoriteryanizm çalışmalarının eksiklerini giderip otoriter rejimleri daha iyi anlayabilmek için, önceki otoriteryanizm çalışmalarının önemseydiği fakat son zamanlarda ihmal edilen, *Kim yönetiyor?*, *Nasıl yönetiyor?*, *Niçin yönetiyor?*, *Ne süreyle yönetiyor?* sorularının tekrar sorulmaya başlanması gerektiği görüşünde. Bu soruların araştırma gündemine tekrar dâhil edilmeleri kuşkusuz yeni otoriteryanizm çalışmalarını zenginleştirecektir. Fakat bu soruların nasıl bir perspektifle ele alındıkları da önemlidir. Snyder, makalesinde, bu soruları daha çok siyasi elitler ve rejimin kurumları bakımından ele alıyor. Gerek yeni otoriteryanizm çalışmaları gerek Snyder'in onları tadil etmek için önerdiği perspektif, aşmaya çalıştıkları 1990'ların demokratikleşme çalışmalarının bazı sorunlarını taşımaktan kurtulamıyor. Demokratikleşme çalışmaları, bilhassa O'Donnell ve Schmitter'in *Transition From Authoritarian Rule*'da çizdikleri elit merkezli analizden çok etkilenmişti²³³. Bu çalışmalar rejimlerin akıbetini, elitler arası ayrışmalara ve elitlerin seçimlerine göre analiz etmekteydi. Rejim çalışmaları da benzer bir yaklaşımı benimsedi. Rasyonel seçim kuramlarının artan popülaritesi, rejim çalışmalarında kendine çeşitli uygulama alanları buldu. Kurumsalcı analizle, rasyonel seçim kuramlarının evliliği, araştırmacıları test edilebilir niceliksel analizlere yöneltti²³⁴. Fakat bu analiz düzeyi, siyasal rejimlerin toplumsal kaynaklarını, meşrulaştırma mekanizmalarını ve sembolik dünyalarını açıklamaktan çok uzak gözükmektedir. Bu faktörler hesaba katılmadan yapılacak kurumsalcı analizler, elitlerin motivasyonunu, kurumların neden öyle işlediklerini, rejimlerin sürekliliğini ve belki de en önemlisi rejimlerin toplum nezdinde nasıl algılandığını bize söyleyemeyecektir.

Ana akım rejim çalışmaları, Ortadoğu'da otoriter rejimlerin sürekliliğiyle ilgili çok az şey söylemektedir. Bunun nedenlerinden belki de en önemlisi, giriş bölümünde

²³² Age, 225.

²³³ Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, **Transitions From Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies** (Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986)

²³⁴ Rejim çalışmalarında dönemin bir bilançosu için, bkz. Barbara Geddes, "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?", **Annual Review of Political Science**, s. 2 (1999).

değindiğimiz gibi, Ortadoğu çalışmalarının karşılaştırmalı siyaset bilimi içinde hak ettiği yere gelememiş olmasıdır. Buna karşın burada kuramsal sorunlara değinmeye çalışacağım. Rejim çalışmaları geçtiğimiz yirmi yılda, rejimlerin toplumsal kaynaklarını araştırmaktan vazgeçip, daha mikro ölçekli sorular sormaya başladı. İkinci Dünya Savaşının ardından sosyal bilimler daha çok, faşizmin, totaliteryanizmin, diktatörlüklerin ve demokrasinin toplumsal koşullarını araştırmaya yönelik sorulara yönelmişti. 1970’lerde ise otoriter yönetimler diğer baskıcı rejimlerden ayrılarak araştırma gündemini meşgul etmeye başladı. Juan Linz, 1975’de yayımladığı ve rejim çalışmalarının el kitabı kabul edilen *Totalitarian and Authoritarian Regimes*’de rejimleri sınıflandırırken çoğulculuk, toplumsal mobilizasyon ve ideoloji gibi üç kriteri esas almaktaydı²³⁵. Linz’in analiz düzeyi, siyasal rejimleri toplumla kurdukları ilişki temelinde değerlendiriyordu. Siyasal katılım, rejimin toplumsal temeli, meşrulaştırma söylemleri bu tanımda ön plana çıkıyordu. 1990’larda ise siyasal rejimler daha sınırlı bir çerçevede incelenmeye başlandı. Büyük toplumsal ve ekonomik yapıların analizi yerine araştırmacılar siyasal rejimlerin mikro ölçekli analizlerini geliştirmeye başladılar. Bu dönemin çalışmaları, yönetici elitler ve kurumsal yapılar üzerine odaklandılar. Bu şüphesiz değersiz bir çaba değildi. Askeri rejimler, tek parti rejimleri, personalist rejimler arasındaki farklılıklara dikkati çekerek siyasal rejimlere yönelik bakış açımızı zenginleştirdi. İki binli yılların yeni otoriteryanizm çalışmaları ise, az önce tartıştığımız gibi, mesaisini melez rejimlerin sınıflandırılmasına yöneltti.

Rejim çalışmalarındaki bu “ölçek küçültme” eğilimi Ortadoğu’daki otoriter rejimlerin direncini ve sürekliliğini anlamamıza yarayacak araçlar üretmedi. Ortadoğu rejimlerini inceleyen araştırmacılar daha çok alan çalışmalarına ve belirli ülkeler özelinde açıklamalar geliştirmeye odaklandılar. Egemen karşılaştırmalı siyaset okullarının Ortadoğu’ya olan ilgisizliği ve kuramsal olarak nicel ve mikro analizlere yönelmiş olmaları sebebiyle alan araştırmaları ile aralarında iyi bir iletişim kurulamadı. Ortadoğu çalışmaları, ampirik ve tarihsel bilgi birikimini daha geniş ölçekte toplumsal bir teori inşasına tahvil edemedi.

Önceki bölümlerde incelediğimiz literatür, spesifik olarak odaklandıkları meselelerle ilgili önemli katkılar yapmış olsa da, maalesef rejim meselesini daha etraflı bir

²³⁵ Juan Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, (London: Lynne Rienner, 1975).

çerçevede ele almamıza yardımcı olacak teorik araçları geliştiremedi. Böyle bir teori inşası bu tezin vaatleri arasında olmamakla birlikte, şimdiye kadar yürüttüğümüz tartışmalar ışığında siyasal rejim meselesinin nasıl ele alınması gerektiği hususunda bir fikir egzersizi teşebbüsünde bulunmak istiyorum.

4.2. Rejimleri İktidar Perspektifinden Okumak

Bu çalışma gösterdi ki, siyasal rejim meselesi salt hukuki, kurumsal, prosedürel süreçlere ve yapılara indirgenemez. Rejimleri salt bir yönetim biçimi, devlet aygıtı ile toplum arasında kurulan tek taraflı bir ilişki olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Bunun yanında, otoriter rejimleri “ne olmadıkları”(demokrasi değil) üzerinden tarif edip anlamlandırmaya çalışmak da, otoriter rejimlerin farklı toplumsal koşullarda büründükleri özgün halleri hafife almak demektir. Ben, ilk olarak, otoriter rejimleri, bir siyasal iktidar meselesi olarak ele almanın doğru bir başlangıç olacağını düşünüyorum. Siyaseti iktidar perspektifinden okumak bizleri, son dönem rejim çalışmalarının içine sıkıştığı formalist bakış açısından kurtaracağı gibi siyasetin toplumsal kaynaklarını bütün veçheleriyle ele alabilmemize de olanak tanıyacaktı. Siyaseti bir toplumsal mesele olarak okumak şüphesiz yeni bir girişim değildir. Marksizm’in çeşitli okulları ve 1950-1960’ların yapısal işlevselci veya sistem teorileri, siyasal alanı hep toplumsal yapı, süreç ve mücadelelere bakarak okumaya çalışmışlardır. Bunlar içinde Marksist yaklaşımlar siyasal alanı, nihayetinde, alt yapı-üst yapı ikiliği içinde ekonomik olanın belirlenimciliğine terk ederken, sistem teorileri siyasetin özerkliğini, siyaseti toplumsal taleplerin bir yansımasına indirgeyerek yok etmişti. Siyasal olanı bir iktidar meselesi olarak görmek, hem toplumsal mücadeleyi hem iktidarın kurumsallaşmış tezahürlerini hem de iktidarın sembolik yeniden üretim mekanizmalarını bir arada düşünmemize olanak verebilir.

Bu noktada, Pierre Bourdieu ve Michael Mann’in çalışmalarıyla girilecek bir diyalogun, meselenin somutlaşmasına katkıda bulunacağını düşünüyorum. Her iki sosyal bilimci de toplumu iktidar perspektifinden ele alıp incelemişlerdir. Bourdieu geliştirdiği alan (*field*) teorisiyle toplumsal olanı, çeşitli yapılandırılmış eğilimlerin(*habitus*) aralarındaki ilişkilerin oluşturduğu bir ağ olarak tanımlar²³⁶. Bu eğilimlerin taşıyıcısı olan failer veya kurumlar farklı düzeyde sahip oldukları

²³⁶ David Swartz, **Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu**, (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 117.

toplumsal sermaye birikimine göre diğer failer ve kurumlarla ilişkiye girerler. Toplum, ekonomi, kültür, bürokrasi vb. çok sayıda alandan mürekkeptir. Toplumsal aktörler bu alanlarda, o alanda geçer akçe olan toplumsal sermaye birimini arttırmaya çalışarak iktidar, statü ve güç elde etmeye çalışırlar. Bir alan içinde sermayenin dağılımı, o alandaki iktidar hiyerarşisini gösterir²³⁷. Alan teorisi çeşitli uygulamalara imkân tanıyan esnek bir yaklaşımdır. Her alanın karakteri kendine mahsustur ve o alandaki aktörlerin oluşturdukları davranış örüntüleriyle yakından ilişkilidir. Yine her alanda bu davranış örüntüleri çeşitli düzeylerde kurumsallaşma gösterebilir. Örneğin hukuk alanı, bu örüntülerin en fazla kurumsallaştığı alandır. Alan, Bourdieu sosyolojisinde, toplumsal tahakkümün ve mücadelenin beşiği olarak kurgulanır. Fakat toplumsal aktörlerin alanda oluşmuş davranış örüntüleri tarafından yapılandırılmış eğilimleri alana hâkim olan tahakküm ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlar. Bu nedenle toplumsal eyleyiciler için alana hâkim olan yapısal sınırlardan kurtulmak imkânsız olmasa da oldukça güçtür.

Rasyonel seçim ve tarihsel kurumsalcı (*historical institutionalism*) analiz modellerinin varsayımlarıyla, alan teorisinin varsayımlarını kısaca karşılaştırmak, bu yaklaşımın daha iyi anlaşılabilmesi için faydalı olabilir. Örneğin rasyonel seçim temelli yaklaşımlar, genellenebilir modellere ulaşmak amacıyla toplumsal failer hakkında evrensel varsayımlarda bulunurlar. Toplumsal failerin eylemleri, çıkar maksimizasyonu varsayımıyla açıklanmaya çalışılır. Buna göre failer içinde buldukları şartlarda çıkarlarını maksimuma yükseltecek kararları öncelikli olarak güderler. Bu çıkarlar da ekseriyetle maddi temelde tanımlanır. Faillerin sınırlılıkları ve öncelikleri içinde buldukları kurumsal bağlam tarafından belirlenir. Buna karşın tarihsel kurumsalcı yaklaşımlar, rasyonel seçim kuramının temel varsayımlarını kabullenmekle birlikte, çıkarlarını güden toplumsal eyleyiciyi, içinde bulunduğu tarihsel bağlamın kendisine sunduğu sınırlamaları ve öncelikleri dikkate alarak analiz etmeyi doğru bulur²³⁸. Bu analiz biçimi salt rasyonel seçime dayanan modellemelere göre, tarihsel toplumsal bağlamı işin içine katması bakımından, üstünlükler taşımakta ve gitgide daha fazla benimsenmektedir. Alan teorisi ise failerin seçimlerini salt tarihsel, toplumsal ve kurumsal sınırlılıklar içinde değerlendirmez. Faillerin eylemleri bu faktörlerin de nasıl yorumlanacağını belirleyen, yapılandırılmış

²³⁷ Age, 120.

²³⁸ Kathleen Thelen, "Historical Institutionalism In Comparative Politics", **Annual Review of Political Science**, s.2, (1999)

eğilimler yani kişilerin *habitusları* tarafından belirlenir²³⁹. Habitus hem mevcut davranış örüntüleri tarafından yapılandırılmıştır hem de toplumsal eylemin belirleyicisi olarak alanı yapılandırma ve yeniden üretme işlevi görür. Habitus hem kişisel hem de kolektif tarihin bir ürünü olarak kişilerin ve toplumsal kolektivitelerin eylemlerini yönlendirir²⁴⁰.

Bourdieu, siyasal iktidarın kurumsallaşmış bir tezahürü olan devletin de bir alan şeklinde düşünülebileceği görüşünde. Bourdieu düşüncesinde devlet, iktidar alanı²⁴¹ içinde kurumsallaşmış bir bürokratik alan olarak ortaya çıkar²⁴². Buna göre devlet, farklı toplumsal sermaye biçimlerinin yoğunlaşması süreçlerinin bir sonucudur. Bu sermaye biçimlerini başlıca, fiziksel güç (şiddet araçları), ekonomik, kültürel ve sembolik sermaye oluşturur. Farklı sermayelerin bir mücadele sonucu yoğunlaşması ve bu farklı sermaye grupları arasındaki çekişmeler devlet alanına kimliğini kazandırmaktadır. Bu sürecin sonunda devlet alanı, kendine has devlet sermayesine kavuşur ve bu alan içindeki mücadele bu sermayeyi ele geçirmek üzere devam eder. Devlet sermayesine sahip olmak, fiziksel ve sembolik şiddet araçları üzerinde meşru bir tekel²⁴³ kurma hakkını beraberinde getirdiği için, bu sermayeyi ele geçiren veya kontrol eden grupların, kendilerini yeniden üretme olanaklarını artırarak, onlara toplumsal mücadelede büyük avantaj sağlamaktadır. Örneğin Bourdieu, üst sınıfların devlet sermayesi aracılığıyla eğitim alanını kontrol ederek, sınıfsal pozisyonlarını nasıl yeniden üretip toplumsal hiyerarşiyi devam ettirdiklerini Fransa özelinde yaptığı incelemelerle göstermiştir²⁴⁴.

Alan teorisi siyasal iktidarı, dinamik, yaratıcı, kısıtlayıcı, maddi ve sembolik kendini yeniden üretme mekanizmaları olan, toplumsal mücadelenin bir ürünü olarak görüyor. Bu bakış açısını rejim çalışmalarına yansıtmak, siyasal rejimleri oluşturan toplumsal süreçleri, bu sürece etki eden farklı toplumsal sermayelere farklı oranlarda sahip olan aktörlerin pozisyonlarını ve devlet sermayesini elde etmek için girişilen bu mücadele zarfında oluşan davranış örüntülerini, birbirleriyle ilişkili ve birbirini

²³⁹ Pierre Bourdieu, **The Logic of Practice**, (Stanford, C.A: Stanford University Press, 1990), 52-53.

²⁴⁰ **Age**, 54.

²⁴¹ Loic Wacquant, "Pointers on Pierre Bourdieu and Democratic Politics", **Constellations**, c.11, s.1 (2004): 7.

²⁴² Pierre Bourdieu, "Rethinking the State: Genesis and Structure of Bureaucratic Field", **Sociological Theory**, c. 12, s. 1 (1994)

²⁴³ **Age**, 3.

²⁴⁴ Pierre Bourdieu, Jean Claude Passeron, **Reproduction in Education, Society and Culture**, (London: Sage, 1990)

destekleyen süreçler olarak ele almamıza yardımcı olacaktır. Bu kuramsal yaklaşımda iktidarın kaynaklarını maddi ve kültürel-ideolojik şeklinde ayırma tutmak gereksizdir. Sembolik alan ideoloji kuramlarında olduğu gibi ne ekonomik alt yapının bir tezahürü ne de salt iktidarın söylemlerine indirgenebilecek bir şeydir. Weeden'in çalışmalarında gösterdiği gibi, sembolik alan, toplumsal aktörlerin eylemlerinin, dil ve diğer sembolik sistemlerle etkileşimi sonucu oluşan bir anlam üretimi etkinliğinin sonucu ortaya çıkar²⁴⁵. Bu süreçte aktörlerin habitusları, alanın sınırlayıcı örüntüleri ve mücadeleler damgasını vurur. Toplumdaki bütün gruplar kendi sembolik sermayelerini artırmaya çalışırlar. Yalnız devlet sermayesinin sahipleri, bu anlam üretimi süreçlerini üzerinde daha fazla söz sahibidirler. Örneğin, Mohammed Daadaoui'nin gösterdiği gibi, Fas rejimi, birçok toplumsal grup tarafından elde edilmeye çalışılan geleneksel dini sermayeyi, ritüeller, semboller ve söylemler aracılığıyla tekeline almış ve böylece kendi iktidarını, rakip gruplar karşısında, sembolik alanda pekiştirebilmiştir.

Alan teorisi, önceki bölümlerde incelediğimiz literatüre önemli katkılar sunabilir. Örneğin Ellen Lust Okar, Fas'ta muhalefetin rejimle bütünleşmesini yalnızca siyasal elitler perspektifinden değerlendirmiş ve rejimin kurumsal olarak oluşturduğu teşvik ve caydırma mekanizmaları sonucu, muhalefetin eski politikalarını terk edip rejimle uzlaşmaya gittiği sonucuna varmıştı. Oysa Mohammed Daadaoui bu sürecin, muhalefetin rejimle sembolik alanda yürüttüğü meşruiyet mücadelesinde başarıya ulaşamamasından kaynaklandığını göstermişti. Rejim geleneksel meşruiyet sembollerini tekeline alarak İslami muhalefetin söylemlerini etkisizleştirmişti. Her iki yazarın da tespitleri doğru olmakla birlikte, iktidarın kurumsal stratejileriyle kültürel stratejilerini birbirinden ayrı süreçler olarak ele almaları, gerçeğin kendilerine görünen yüzünün hikâyesini, gerçeğin tamamı gibi anlatmalarına neden olmuştur. Halbuki bunlar birbirlerinden ayrılacak süreçler değildir. Fas'ta rejim, bir yandan kurumsal düzenlemelerle muhalefeti saf dışı bırakmaya çalışırken bir yandan da sembolik alanın kontrolüne yönelik politikalarından taviz vermiyordu. Çünkü bu düzenlemeleri yapma gücünü sembolik alandaki hakimiyetinden devşiriyordu. Örneğin, rejimin, hangi İslamcı grupların seçimlere katılıp hangilerinin katılamayacağına dair kararı ancak sembolik alandaki hakimiyeti sayesinde

²⁴⁵Lisa Weeden, "Conceptualizing Culture: Possibilities for Political Science", *American Political Science Review*, c.96, s.4 (2002)

toplumun geniş kesimlerince meşru görülebilirdi. Kurumsal süreçleri alan teorisi ve habitus gibi kavramlarla incelemek iktidar stratejilerini çok boyutlu ve daha geniş perspektiften incelememize olanak verebilir. Çünkü bu sayede rejimlerin kurumsal stratejilerin, iktidar alanındaki diğer toplumsal sermaye biçimleriyle ve sürece etki eden aktörlerin eğilimleriyle birlikte ele almak mümkün olacaktır.

Alan teorisi, siyasal iktidarın çeşitli düzeylerde kendini yeniden üretme mekanizmalarını incelemeye elvermesi nedeniyle, otoriter rejimlerin sürekliliğini anlamak için yardımcı olabilir. Bunun yanında rejim değişikliklerini incelemek için de elverişli bir teorik araç olarak gözükmektedir. Bu değişiklik, otoriter bir rejimden demokratik bir rejime geçiş şeklinde olabileceği gibi, otoriteryanizmin bir türünden başka bir türüne geçiş şeklinde de olabilir. Örneğin, neoliberal dönemde otoriter rejimlerin geçirdikleri dönüşümü populist otoriteryanizmden post populist otoriteryanizme geçiş olarak adlandırmıştık. Alan teorisi ile ekonomik alanda farklı sermaye sahipleri arasında yaşanan mücadelenin rejim üzerindeki etkilerini, rejimin bu süreçte oynadığı rolü ve rejimin diğer sermaye (şiddet, kültür vb.) türlerini kontrol ederek bu süreci nasıl meşrulaştırdığını inceleyebiliriz. Mesela, neoliberal ekonomik yapılanmanın şiddet aygıtı, hukuk sistemi ve eğitim sisteminde ne gibi değişikliklere neden olduğu, bunun rejim tarafından ne şekilde kotarıldığı böyle bir incelemenin konusu olabilir. Bu tez de incelediğimiz, Stephen J. King'in çalışması, neoliberal yeniden yapılanma döneminde, rejimlerin farklı toplumsal koalisyonlar ile yerlerini nasıl sağlama aldıklarını göstermişti. Rejimlerin geçirdikleri dönüşümleri, ekonomik değişim ve toplumsal koalisyonlar temelinde incelemek, rejimlerin toplumsal kökenlerini ortaya koyması bakımından faydalı bir yaklaşımdır. Ne var ki, toplumsal mücadeleyi ve değişimi elit koalisyonlarını merkeze alarak incelemek, en az onlar kadar önemli başka faktörlerin göz ardı edilmesine neden olacaktır. Koalisyon yaklaşımı yerine alan teorisini ikame etmek bu sorunu giderebilir. Koalisyon yaklaşımı, örneğin, ekonomik yeniden yapılanmanın ve piyasa ekonomisinin doğurduğu yeni tahakküm ve toplumsal kontrol biçimlerini anlamamız için uygun araçlara sahip değildir. Oysa piyasa ekonomisi, rejimler için yeni sınıf koalisyonlarının imkânlarını yaratmanın yanı sıra bir toplumsal kontrol işlevi de görmektedir. Kalkınmacı sanayileşme döneminde korporatist örgütler içinde siyasallaşan köylülerin ve işçilerin oluşturdukları toplumsal gruplar neoliberal dönemde depolitize olmaya başlamışlardır. Bu durum, neoliberal dönemde, çok daha

dar bir toplumsal koalisyona dayanan siyasal rejimlere karşı gelişebilecek olan toplumsal muhalefeti törpülemiştir. Piyasa ekonomisine geçiş, başlı başına yeni bir toplumsal kontrol tekniğini rejimlere sunmaktaydı belki, fakat rejimler için uzun vadede yıkıcı sonuçlar doğurabilecek gelişmelerin tohumlarını da içinde barındırıyordu. Neoliberal dönemde kitlelerin depolitizasyonu olarak adlandırılan süreç belki de yeni bir siyasallık biçiminin habercisiydi. Bu gün bu yeni siyasallığın, rejimler için ne denli büyük bir tehlike oluşturabileceğini Ortadoğu şehirlerinin meydanlarını dolduran kitlelerin öfkesinden anlayabiliyoruz. Koalisyon yaklaşımları, formel siyasetin stratejilerini ortaya koymada önemli bir işlev görürken, ekonomik değişimin neden olduğu yeni tahakküm biçimlerini ve yeni toplumsal siyasallaşma hallerine kör kalmaktadır. Oysa iktisadi değişimin sosyolojik analizi, hem rejimlerin dayandığı siyasal koalisyonların toplumsal kökenlerini hem de bu koalisyonlar etrafında oluşan yeni tahakküm ve siyasallaşma biçimlerinin analizine olanak tanımaktadır. Böylelikle, ekonomik alanda yaşanan dönüşümün ve bunun sonucu olarak devlet alanında yürütülen iktidar mücadelesinin sembolik mekanizmaları ve toplumsal muhalefetin yeni siyasallaşma biçimleri incelenebilir.

Bourdieu'nun teorisini, rejim çalışmaları içinde daha spesifik sorulara yöneltebilmek için Michael Mann'ın geliştirdiği bazı kavramsal araçlardan faydalanabiliriz. Örneğin devlet kapasitesini ve devlet sermayesini elinde bulunduranların toplumla kurdukları ilişkiyi anlayabilmek için *yaygın iktidar*, *despotik iktidar* ve *altyapısal iktidar* kavramlarını devreye sokabiliriz. Metodolojileri farklı olmakla birlikte, Mann da toplumu, Bourdieu'ya benzer şekilde, çoklu, üst üste binen, birbirini kesen iktidar ağları olarak görüyor. Toplumsal iktidarın ideolojik, askeri, ekonomik ve siyasal olmak üzere başlıca dört kaynağın birbirleriyle etkileşimi sonucu ortaya çıktığını düşünüyor²⁴⁶. Yaygın iktidar, merkezi olmayan, birisi tarafından dikte edilmeyen, bilinçdışı uyulan bir iktidar türüdür. Yaygın iktidar bilinçaltı bir şekilde toplumsal gruplara nüfuz ederek kendine karşı koymanın faydasız olduğu hissini yaratmaktadır. Mann yaygın iktidara en iyi örneğin kapitalist piyasa mekanizması olduğunu belirtiyor²⁴⁷. Despotik iktidar, devlet elitlerinin toplumla herhangi bir müzakereye girmeden kararlarını şiddet kullanarak veya şiddet kullanımı tehdidiyle dayatmalarını ifade ederken; altyapısal iktidar, siyasi kararların devletin topluma nüfuz etmesi

²⁴⁶ Michael Mann, **The Sources of Social Power**, vol. 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 1,2.

²⁴⁷ **Age**, 8.

sonucu zora başvurmadan uygulayabilme kapasitesini ifade ediyor²⁴⁸. Altyapısal iktidar kavramı, Bourdieu'nun kavramsallaştırmasında bilgi sermayesinin (*information capital*) devlet elinde birikimi ve yoğunlaşmasıyla yakından ilgilidir²⁴⁹. Günlük hayata yönelik devletin kontrol ettiği bilgiler (nüfus, gelir, vergi v.b istatistikler) ve dil, kültür, ekonomi alanında yaptığı düzenlemeler bilgi sermayesini oluşturuyor. Bu aslında Weberyen geleneğin sıklıkla üstünde durduğu bürokratikleşme sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. Mann da, altyapısal iktidar sayesinde devletin, modern dönemde vatandaşlara sormadan, belki onların haberleri bile olmaksızın, vergilendirme, emeklilik sistemi, sosyal hizmetler adına düzenlemeler yaptığını, haklarında geniş bir alanda bilgi toplayabildiğini belirttikten sonra bu faaliyetler sayesinde modern devletin tarihte hiç olmadığı kadar hayatlarımıza nüfuz ettiğinin altını çiziyor²⁵⁰. Altyapısal iktidar arttıkça devletin kural koyma, karar verme, düzenleme yapma kapasitesi artıyor. Michael Mann, modern öncesi bazı imparatorlukların gelişmiş alt yapısal iktidarlara sahip olduklarını, fakat alt yapısal iktidardaki esas gelişmenin modern çağda yakalandığı görüşünde. Buna göre, sanayileşmenin yol açtığı toplumsal gelişmeler alt yapısal iktidarın gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Devletler ise, bu noktada oynadıkları rol ile hem alt yapısal iktidar tekniklerinin gelişmesine hem de altyapısal iktidarın devlet elinde tekelleşmesine neden olmuştur. Devlet içinde faaliyet alanlarına göre işbölümünün ve uzmanlaşmanın artması vergilendirme, eğitim, maliye, ordu gibi alanlarda daha etkin kontrolü beraberinde getirmiştir. Eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve okuma yazma oranlarındaki hızlı artış, yazılı hukuk kurallarının yaygınlaşmasına ve birçok alanda ilişkilerin hukuk kuralları biçiminde kodifiye edilmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca, devletin ulaşım ve iletişim alanında yaptığı yatırımlar, merkezi devletin gücünün ve mesajlarının ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşmasını sağlamıştır. Son olarak, para sisteminin gelişmesi ve ağırlık ve ölçülere getirilen standartlar, ürünlerin piyasada, devletin garanti altına aldığı bir mali değer ve standartlara göre alım satımına olanak tanımıştır. Mann'a

²⁴⁸ Michael Mann, "The Autonomous Power of the State", *European Journal of Sociology*, c.25, (1984): 113.

²⁴⁹ Bourdieu, 1994, 7.

²⁵⁰ Mann,1984, 114.

göre bütün bu gelişmeler, modern dönemde devletin altyapısal iktidarında meydana gelen muazzam artışın nedenleridir²⁵¹.

Michael Mann, siyasal rejimleri bu iktidar tanımlarına göre sınıflandırmıştır. Buna göre, örneğin, demokratik devletler toplum karşısında, yüksek düzeylerde, yaygın ve altyapısal iktidara sahiplerken despotik iktidarlara düşük düzeyde seyretmektedir. Bunun nedeni modern demokratik devletin despotik iktidarı uygulayacak şiddet araçlarından veya şiddet kullanma iradesinden yoksun olması değil, gelişmiş altyapısal iktidar teknikleri sayesinde topluma nüfuz edebilmesidir. Bu sayede devletler birçok uygulama ve düzenlemeyi şiddete başvurmadan topluma kabul ettirebilmektedirler. Aslında, Mann, demokrasilerde altyapısal iktidarın gelişimiyle despotik iktidarın gerileyişi arasında bir paralellik olduğunu varsayar. Devletin, altyapısal iktidarı gelişip topluma nüfuz etme kapasitesi arttıkça, toplumun da devlete aynı oranda nüfuz etmesinin yolunun açıldığını belirtir. Toplumdaki güçlü gruplar (modern demokrasilerde kapitalist sınıf) bu sayede devlet üzerinde nüfuzunu artırabilmektedir. Bu süreci, Bourdieucu bir okumaya tabi tutarsak, ekonomik sermayeyi elinde bulunduran grupların, devlet sermayesini ele geçirme mücadelesinde diğerlerine üstünlük sağlayıp devlete nüfuz etmeleri şeklinde ifade edebiliriz. Mann, otoriter rejimlerde hem despotik iktidarın hem de altyapısal iktidarın yüksek olduğunu belirtiyor. Bu noktada, modern demokrasilerde altyapısal gücün yükselişine eşlik eden, despotik iktidarda meydana gelen düşüşün neden otoriter rejimlerde meydana gelmediği sorusu gündeme geliyor. Mann, bu durumu, otoriter devletlerde despotik iktidarın daha kurumsallaşmış olmasına bu sayede de, sivil toplumda mücadele yürüten grupların altyapısal iktidarın açtığı kanalları kullanarak devlete nüfuz etmesinin engellenmiş olmasına bağlıyor²⁵². Fakat otoriter rejimlerde devlet toplum ilişkilerine baktığımızda, Mann'ın bu tespitinden şüphe etmemiz için geçerli sebeplerimiz olduğunu görüyoruz. Joel Migdal'ın sıklıkla altını çizdiği gibi, "üçüncü dünya" ülkelerinde devlet toplum ilişkisini devletin toplumdan bağımsızlaşması şeklinde okumak mümkün değil. Migdal verdiği sayısız örnekle, devletin toplumdaki gruplar karşısında politikalarını nasıl sürekli değiştirmek zorunda kaldığını ve bu grupların bir anlamda devletin "alt yapısal ve despotik

²⁵¹ Age, 117.

²⁵² Mann, 1984, 116.

iktidarını” zorlayarak taleplerini devlete dayattığını gösteriyor²⁵³. Devletin yapmak istediği düzenlemeler toplumsal gruplar tarafından kabul görmeyince, çoğu zaman devlet geri adım atmak ve toplumdaki güçlü grupların istediği şekilde hareket etmek zorunda kalıyor. Adam Hanieh de bu tezde incelediğimiz çalışmasında, Körfez ülkelerinde kapitalist sınıfın devletler üzerinde kurduğu hegemonyayı ayrıntılarıyla göstermişti. Buna göre, Körfez sermayesi yalnızca kendi ülkelerinde değil, tüm bölgede devletler üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Hanieh birçok Ortadoğu ülkesinde ekonomik politikaların Körfez sermayesinin talepleri doğrultusunda düzenlendiği görüşünde.

Altyapısal iktidar kavramını, Ortadoğu’da otoriteryanizm çalışmalarının bazı bulgularını daha iyi kavramamıza yardımcı olabilir. Örneğin şiddet aygıtının ve savaş hazırlıklarının rejimlerin sürekliliğinde oynadıkları rolü altyapısal iktidar kavramıyla yeniden okuyabiliriz. Eva Bellin, bu tezde incelediğimiz çalışmalarında, şiddet aygıtının güçlü ve rejimlere bağlı olduğu hallerde, rejimlerin kolay kolay yıkılmayacaklarını öne sürmüştü. Volkar Perthes de, Suriye’de savaş hazırlıklarını inceleyerek, rejimin yarattığı sürekli seferberlik halinin militarist bir toplumsal kontrol mekanizmasına dönüştüğünü iddia etmişti. Eva Bellin, devletin askeri örgütlenmesini yalnızca kendi içinde ve rejimle kurduğu ilişki dolayımında ve despotik şiddet uygulama kapasitesi bağlamında ele almıştır. Oysa Volkar Perthes’in gösterdiği gibi askeri yapılanma toplum üzerinde başka mekanizmalarla da etkili olmaktadır. Gerçekte, rejimlerin militarizm sayesinde toplumu kontrol edebilmelerini sağlayan en önemli etken, askeri örgütlenmenin ve savaş hazırlıklarının, rejimlerin topluma nüfuz etme kapasitelerini artırıyor olmasıdır. Bu süreçler, hem ekonomik alanla, hem sembolik alanla hem de rejimin üzerinde egemenlik iddia ettiği devlet alanıyla yakından ilişkilidir. Şiddet aygıtı topluma nüfuz ederken, toplumsal aktörlerle (etnik, ekonomik, dinsel) çeşitli işbirliklerine gitmekte ve çoğu halde de çıkar çatışmaları yaşanmaktadır. Bunun yanında, bu çalışmada incelenmemiş olmakla birlikte, bölgesel ve küresel aktörler de (devletler, silah şirketleri) orduların siyasetlerine etki edebilmektedir. Bu nedenle, askeri örgütlerin salt kurumsal analizleri, asker/siyaset/toplum ilişkisini anlamak için dar bir çerçeve sunmaktadır.

²⁵³ Joel S. Migdal, **State In Society** (Cambridge: Cambridge University Press, 2004)

Mann'ın kavramlarını Bourdieu'nun alan teorisi içinde kullanmak, otoriter rejimleri anlamak için daha yararlı olabilir. Otoriter rejimler, altyapısal iktidarın ve despotik iktidarın yaygın olduğu, otoriter karakterini ise toplumda sınırlı sayıda grubun bu iktidar yöntemlerinin kontrolü, denetlenmesi ve uygulanması süreçlerinde söz sahibi olduğu rejimler olarak tanımlanabilir. Devlet sermayesi ne kadar sınırlı sayıda grubun elinde tekelleşirse devletlerin otoriter özelliklerinin o derece arttığını iddia edebiliriz. Bu bakış açısı yalnızca otoriter rejimleri değil, son otuz yıldır Batı demokrasilerinde gözlemlediğimiz otoriterleşme eğilimlerini anlamamıza da yardımcı olabilir. Neoliberal politikalar ve post fordist üretim süreçlerinin, işçi sınıfının bir aktör olarak siyasal alandaki etkinliğini azaltması sonucu, Batılı sosyal demokrasilerin gitgide otoriter rejimlerle benzeşmeye başladığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- “Egypt’s military rulers agree to amend election law after threats of boycotts”, **Al Arabiya**, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/10/01/169599.html> [01.10.2011]
- “Hussein Surrenders Claims On West Bank To The P.L.O”. **New York Times**. 1 Ağustos 1988, <http://www.nytimes.com/1988/08/01/world/hussein-surrenders-claims-west-bank-plo-us-peace-plan-jeopardy-shultz-concerned.html>. [06.11.2011]
- “Jordan”. **UNRWA**. <http://www.unrwa.org/etemplate.php?id=66>, [05.11.2011]
- “Millionaire Mullahs”. **Forbes**. http://www.forbes.com/forbes/2003/0721/056_3.html, [10.10.2011]
- “Syria: more than 200 dead after massacre in Homs”. **The Guardian**. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/04/syria-report-homs-killings>, [04.02.2012]
- “Thousands of Egyptians protest Mubarak-era laws in bid to ‘reclaim the revolution’ ”. **Al Arabiya**. <http://www.alarabiya.net/articles/2011/09/30/169454.html> [30.09.2011]
- “Voter Turnout, Institute for Democracy and Electoral Assistance”, <http://www.idea.int/vt/>. [06.11.2011]
- <http://www.youtube.com/watch?v=BKOW5yq6VZ0>[04.02.2012]
- <http://www.youtube.com/watch?v=qAd1FSTbiK4>[04.02.2012]
- <http://www.youtube.com/watch?v=-8NKbuDjB3E>. [04.02.2012]
- Al-Kafaji, Isam. “War As A Vehicle For A State Controlled Society”. **War Institutions, and Social Change in the Middle East**. ed. Steven Heydemann. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Anderson, Lisa. “The State in the Middle East and North Africa”. **Comparative Politics**, c.20.(1987).
- _____. “Critique of the Political Culture Approach”. **Political Liberalization and Democratization in the Arab World**. ed. Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble. London: Lynne Rienner, 1995.

- Andoni, Lamish. "Jordan is not Palestine". **Al Jazeera**.
<http://www.aljazeera.com/news/2010/07/2010748131864654.html>
[24.10.2011]
- Appadurai, Arjun. **Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalization**.
Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- Ayubi, Nazih. **Arap Dünyasında Din ve Siyaset**. İstanbul: Cep Kitapları, 1993.
- Beblawi, Hazem. "The Rentier State in the Arab World" . **The Arab State**, ed.
Giacomo Luciani.Los Angeles: University of California Press, 1990.
- Bellin, Eva. "Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism
in Comparative Perspective" **Comparative Politics**. c.36. s.2 (2004).
- _____. "Coercive Institutions and Coercive Leaders". **Authoritarianism in the
Arab World: Regimes and Resistance**, ed. Marsha Pripstein Posusney
Michelle Penner Angrist. Colorado: Lynne Rienner, 2005.
- Bourdieu, Pierre. **Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste**.
London: Routledge&Kegan Paul, 1984.
- _____. **The Logic of Practice**. Stanford, C.A: Stanford University Press, 1990.
- _____. **Language and Symbolic Power**. Cambridge: Harvard University Press,
1991.
- _____. "Rethinking the State: Genesis and Structure of Bureaucratic Field".
Sociological Theory, c. 12. s.1 (1994).
- Bourdieu, Pierre, Jean Claude Passeron. **Reproduction in Education, Society and
Culture**. London: Sage, 1990
- Bourdieu, Pierre Wacquant, Loic J. **Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar**.
İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Brownlee, Jason. "...And Yet They Persist: Explaining Survival and Transition in
Neopatrimonial Regimes", **Studies in Comparative International
Development**. c.37, s. 3 (2003).
- _____. "Political Crises and Restabilization: Iraq, Libya, Syria and Tunisia " **in
the Middle East: Regimes and Resistance**, ed. Marsha Pripstein Posusney.
Michelle Penner Angrist.Colorado: Lynne Rienner, 2005.
- Burawoy, Michael. "Durable Domination: Gramsci Meets Bordieu".
<http://burawoy.berkeley.edu/Bourdieu/Lecture%202.pdf> [02.02.2012]
- Brumberg, Daniel. "Liberalization vs Democracy". **Uncharted Journey:
Promoting Democracy in the Middle East** ed. Thomas Carothers, Marina
Ottaway. Washington: United Book Press, 2005.

- Carothers, Thomas. "The End Of The Transition Paradigm", **Journal of Democracy**. c. 13 s.1 (2002)
- Carothers, Thomas Marina Ottaway, **Uncharted Journey: Promoting Democracy in the Middle East**. Washington D.C: Carnigie Endowment, 2005.
- Cleveland, William L. **Modern Ortadoğu Tarihi**. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Crystal, Jill. "Authoritarianism and Its Adversaries in the Arab World" **World Politics**. s.46 (1994)
- Daadaoui, Mohammed. **Moroccan Monarchy And The Islamist Challenge**. New York: Palgrave, 2011.
- Diamond, Larry . "Thinking About Hybrid Regimes". **Journal of Democracy**. c.13, s.2 (2002)
- Dillman, Bradford. "Facing the Market in North Africa". **The Middle East Journal**. c.2 .s.55(2001).
- Fahmy, Ninette S. **The Politics of Egypt: State Society Relationship**. London: Routledge, 2002.
- Fish, Steven. "Islam and Authoritarianism", **World Politics**, s. 55 (2002)
- Foucault, Michel. **Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977**. New York: Pantheon Books, 1980.
- Geertz, Clifford. **Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia**. Chicago: University of Chicago Press, 1968.
- Geddes, Barbara. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?". **Annual Review of Political Science**. s. 2 (1999)
- Gilley, Bruce. "The Meaning and Measure of State Legitimacy". **European Journal of Political Research**. c. 45 (2006)
- Gülalp, Haldun. **Kapitalizm Sınıflar ve Devlet**. İstanbul: Belge Yayınları, 1993.
- Hall, Stuart. "The Toad in the Garden: Thatcherism Among the Theorists". **Marxism and the Interpretation of Culture**. ed. Cary Nelson, Lawrence Grossberg. Urbana: University of Illinois Press, 1988. ,44. (Aktaran, Lisa Wedeen, **Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria**. Chicago: University of Chicago Press, 1999.
- Halliday, Fred. **İslam ve Çatışma Miti**. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.
- Handelman, Howard Mark Tessler, **Democracy and Its Limits**. Indiana: University of Notre Dame Press, 1999.
- Hanieh, Adam. "Khaleeji Capital: Class-Formation and Regional Integration in the Middle East Gulf". **Historical Materialism**, c.18 (2010).

- _____. **Capitalism and Class in the Gulf Arab States**. New York: Palgrave, 2011.
- Harvey, David. **The New Imperialism**. New York: Oxford University Press, 2003.
- Hinnebusch, Raymond A. "Class, State and the Reversal of Egypt's Agrarian Reform". **Middle East Report**, c. 23 (1993).
- Hinnebusch, Raymond. **Syria: Revolution From Above**. New York: Routledge, 2001.
- Hudson, Michael C. "The Political Culture Approach to Arab Democratization: The Case for Bringing It to Back In, Carefully", **Political Liberalization and Democratization in the Arab World**, ed. Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble. London: Lynne Rienner, 1995.
- Huntington, Samuel P. **The Third Wave**. Norman University of Oklahoma Press, 1991
- _____. "The Clash of Civilizations", **Foreign Affairs**, (1993)
- _____. **The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order**, New York: Touchstone, 1996.
- _____. **Üçüncü Dalga**. Ankara: Kilit Yayınları, 2011.
- Jessop, Bob. "Spatial Fixes, Temporal Fixes and Spatio Temporal Fixes". **David Harvey: A Critical Reader**. ed. Noel Castree, Derek Gregory. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- _____. **State Power: A Strategic Relational Approach**. Cambridge: Polity Press, 2007.
- Kamrava, Mervan, Yari, Houchang Hassan. "Suspended Equilibrium in Iran's Political System". **The Muslim World**. s.94 (2004).
- Karl, Terry Lynn. "The Hybrid Regimes of Central America". **Journal of Democracy**. c.6 (1995)
- Keddie, Nikki R. ed. **Debating Revolutions**. New York: New York University Press, 1995.
- Keddie, Nikki R. "Can Revolutions Be Predicted; Can Their Causes Be Understood?". **Debating Revolutions**. ed. Nikki R. Keddie. New York: New York University Press, 1995.
- Kedourie, Elie. **Democracy and Arab Political Culture**. London: Frank Cass: 1992.
- Keshavarzian, Arang. "Contestation Without Democracy: Elite Fragmentation in Iran" **Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance**. ed.

- Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist. Colorado: Lynne Rienner, 2005.
- King, Stephen J. "Sustaining Authoritarianism in the Middle East and North Africa". **Political Science Quarterly**. c. 22. s.3(2007).
- _____. **New Authoritarianism in the Middle East and North Africa**. Bloomington: Indiana University Press, 2009.
- Krämer, Gudrun. "Islam and Pluralism", ed. Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble. **Political Liberalization and Democratization in the Arab World, Volume I: Theoretical Perspectives**. London: Lynne Rienner Pub, 1995.
- Kuran, Timur. "Why Revolutions Are Better Understood Than Predicted". **Debating Revolutions**. ed. Nikki R. Keddie. New York: New York University Press, 1995.
- Levi, Magret. **Of Rule and Revenue**. California: University of California Press, 1988.
- Levitsky, Steven, Lucan A. Way. "The Rise of Competitive Authoritarianism". **Journal of Democracy**, c.13, s.2 (2002)
- Levitsky, Steven Lucan A. Way. **Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After Cold War**. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Linz, Juan. **Totalitarian and Authoritarian Regimes**. London: Lynne Rienner, 1975.
- Lipset, Seymour Martin. "Social Conflict, Legitimacy and Democracy", **Legitimacy and the State**, ed. William Connolly. New York: New York University Press, 1984.
- Luciani, Giacomo. "Allocation vs Production States: A Theoretical Framework" **The Arab State**, ed. Giacomo Luciani. Los Angeles: University of California Press, 1990.
- Mann, Michael. "The Autonomous Power of the State".**European Journal of Sociology**. c.25 (1984)
- _____. **The Sources of Social Power**. vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Massad, Joseph A. **Desiring Arabs**. London: University of Chicago Press, 2007.
- Marshall, T.H. "Citizenship and Social Class". **The British Journal of Sociology**. c2. s.1 (1950).
- Marx, Karl. **A Contribution to the Critique of Political Economy**. Moscow: Progress Publishers, 1977.

- Migdal, Joel S. **State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another**. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Mitchell, Timothy. "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics", **The American Political Science Review**. c. 85. s. 1,(1991)
- _____. "Everyday Metaphors of Power", **Theory and Society**, c.59. s.5, (1993)
- _____. "Dreamland: The Neoliberalism of Your Desires". **Middle East Report**. s.29 (1999).
- _____. **Rule Of Experts: Egypt, Techno - Politics, Modernity**. London: University of California Press, 2002.
- Okar, Ellen Lust. "Divided They Rule: The Management and Manipulation of Political Opposition". **Comparative Politics**. c. 36. s. 2, (2004)
- _____. "Elections under Authoritarianism: Preliminary Lessons from Jordan". **Democratization**. c.13. s.3 (2006)
- _____. "Competitive Clientelism in the Middle East", **Journal of Democracy**, c. 3. s. 9 (2009)
- O'Donnell, Guillermo. **Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism**. Berkeley: University of California Press, 1973.
- _____. "Reflections on the Patterns of Change in the Bureaucratic Authoritarian State", **Latin American Research Review**, s.3 (1977)
- O'Donnell Guillermo, Philippe Schmitter. "**Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies**". Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986.
- Owen, Roger. **State, Power and Politics of the Modern Middle East**. London: Routledge, 2000.
- Perthes, Volkar. "Si Vis Stabilitatem, Para Bellum: State Building, National Security and War Preparation in Syria" **War Institutions, and Social Change in the Middle East**. ed. Steven Heydemann. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Posusney, Marsha Pripstein. "Multiparty Elections in the Arab World". **Authoritarianism in the Arab World: Regimes and Resistance**, ed. Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist. Colorado: Lynne Rienner, (2005)
- Pryce Jones, David . **A Closed Circle: An Interpretation of the Arabs**. New York: Harper & Row, 1989.

- Przeworski, Adam. **"Democracy and the market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America"**. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Ross, Michael. "Does Oil Hinder Democracy", **World Politics**, c.53. s.3 (2001)
- _____. "Does Taxation Lead to Representation?". **British Journal of Political Science**, c. 34(2004).
- Roth, Guenther. "Introduction". Max Weber. **Economy and Society**. Los Angeles: University of California Press, 1978.
- Rustow, Dankwart A. "Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model". **Comparative Politics**. c.2. s.3 (1970)
- Salame, Ghassan. **Democracy Without Democrats? Renewal of Politics in the Muslim World**. London: I.B. Tauris, 1994.
- Salzman, Philip. "The Middle East's Tribal DNA". **Middle East Quarterly** c.1 5.s.1 (2008).
- Schedler, Andreas. "The Menu of Manipulation" **Journal of Democracy**. c. 13. s. 2 (2002)
- _____. **Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition**. London: Lynne Rienner, 2006.
- _____. "The Logic of Electoral Authoritarianism". **Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition**, ed. Andreas Schedler (London: Lynne Rienner, 2006)
- Sharabi, Hisham. **Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society**. New York: Oxford University Press, 1988.
- Skocpol, Theda. **"States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China"**. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Snyder, Richard. "Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships". **Comparative Politics**. c. 24. s.4 (1992)
- _____. "Beyond Electoral Authoritarianism: The Spectrum of Non Democratic Regimes". **Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition**, ed. Andreas Schedler. London: Lynne Rienner, 2006.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can Subaltern Speak?". **Marxism and the Interpretation of Culture**, ed. C. Nelson, L. Grossberg. Basingstoke: Macmillan, 1988.
- Springborg, Robert. "The Arab Bourgeoisie: A Revisionist Interpretation". **Arab Studies Quarterly**. s.15.c.1, (1993).

- Stepan, Alfred, Grame Robertson. "An Arab More Than Muslim Electoral Gap".
Journal of Democracy. c.14. s.3 (1997)
- Swartz, David. **Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu**. Chicago:
University of Chicago Press, 1997.
- Tessler, Mark. "Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious
Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries".
Comparative Politics. c.34. s.3 (2002)
- Thelen, Kathleen . "Historical Institutionalism In Comparative Politics".**Annual
Review of Political Science**, s.2.(1999)
- Tilly, Charles. "War Making and State Making as Organized Crime". **Bringing the
State Back In**. ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol.
Cambridge: Cambridge Press,1985.
- _____. **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**. Ankara: İmge
Kitapevi, 2001.
- Weber, Max. **Economy and Society**. Los Angles: University of California Press,
1978.
- Volpi, Frederic Francesco Cavatorta. **Democratization in the Muslim World:
Changing Patterns of Power and Authority**. New York: Routledge, 2007.
- Wacquant, Loic. "Pointers on Pierre Bourdieu and Democratic Politics".
Constellations, c.11, s.1 (2004)
- Wedeen, Lisa. " Acting "As If": Symbolic Politics and Social Control in Syria".
Comparative Studies in Society and History. c. 40. s. 3 (1998)
- _____. **Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in
Contemporary Syria**. Chicago: University of Chicago Press, 1999.
- _____. "Conceptualizing Culture: Possibilities for Political Science", **American
Political Science Review**. c.96, s.4 (2002)
- _____. "Concepts and commitments in the study of democracy". **Problems and
Methods in the Study of Politics**. ed. Ian Shapiro, Roger M. Smith, Tarek
E. Masoud. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- _____. **Peripheral Visions: Public, Power, and Performances in Yemen**.
Chicago: The University of Chicago Press, 2008.
- Williams, Raymond. **Marxism and Literature**. Oxford: Oxford University Press,
1977.
- Wood, Ellen M. **Democracy Against Capitalism**. Cambridge: Cambridge
University Press, 1995.

Zubaida, Sami. "An Islamist State? The Case of Iran". **Middle East Report**. s.153 (1988).

_____. **Beyond Islam: A New Understanding of the Middle East**. London: I.B.Tauris, 2011.

ÖZGEÇMİŞ

Erdem Demirtaş, 19 Ekim 1983 İstanbul doğumludur. Lise öğrenimini 2002 yılında, İTO Anadolu Ticaret Meslek Lisesi'nde tamamlamıştır. 2004-2009 yılları arasında Kadir Has Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünde lisans eğitimi almıştır. 2009 yılından bu yana Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans öğrencisidir.

İletişim:

erdemirtas1903@hotmail.com